

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

3/1970

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

Рік заснування 1927
Виходить 6 разів на рік

№ 3
1970

ОРГАН ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

ТРАВЕНЬ — ЧЕРВЕНЬ

Зміст

Гончаренко М. П.— Всесвітньо-історична перемога радянського народу	3
Сохань Л. В.— Ленінізм і проблеми прогнозування розвитку особистості	10
Василенко В. О.— Про особливості управління соціальними системами	20
Братко О. А., Гергей Т. (Угорщина)— Ленінська теорія відображення і проблема класифікації кібернетичних систем	30
Лосев О. Ф. (Москва)— До питання про виникнення середньовічної діалектики на основі номіналізму	39
Лісовий В. С.— Про способи аналізу текстів повсякденної мови	50
Барабой В. А.— Взаємодія організму з середовищем і еволюція живих систем	60
Гайда Р. П. (Львів)— Функції експерименту в становленні фізичних теорій	68
Захарченко М. В.— Об'єктивне та суб'єктивне в соціологічному дослідженні	78
Горський В. С.— Історико-філософське тлумачення наукового тексту	83

Наукові публікації і повідомлення

Філософія в Києво-Могилянській академії	92
Життєпис Теофана Прокоповича	94

Наукове життя

Азархін В. А.— Вчені вшановують Леніна	108
Рутковський Б. О.— Підбиваючи підсумки	110
Сакада М. О.— Соціальні проблеми індустриальної праці	112
Плесський Б. В. (Одеса)— Проблеми логіки і методології системних досліджень	114
Ануфрієва Р. А.— Засідання координаційної ради	117
Борисов В. В.— Симпозіум з наукознавства та науково-технічного прогнозування	119

Критика і бібліографія

Уйомов А. І., Полікарпов Г. О. (Одеса)— П. С. Дышлевый, В. И. Ленин и философские проблемы релятивистской физики	121
Погорілий О. І.— И. В. Бычко. Познание и свобода	123
Иолон П. Ф.— Проблеми формального аналізу систем	127
Пашук А. І. (Львів)— Із досліджень історії економічної думки	129
Книжкова полиця	132

СОДЕРЖАНИЕ

Гончаренко М. П. — Всемирно-историческая победа советского народа. *Сохань Л. В.* — Ленинизм и проблемы прогнозирования развития личности. *Василенко В. А.* — Об особенностях управления социальными системами. *Братко А. А., Гергей Т.* (Венгрия) — Ленинская теория отражения и проблема классификации кибернетических систем. *Лосев А. Ф.* (Москва) — К вопросу о возникновении средневековой диалектики на основе номинализма. *Лисовый В. С.* — О способах анализа текстов повседневного языка. *Барабой В. А.* — Взаимодействие организма со средой и эволюция живых систем. *Гайда Р. П.* (Львов) — Функция эксперимента в становлении физических теорий. *Захарченко М. В.* — Объективное и субъективное в социологическом исследовании. *Горский В. С.* — Об историко-философском толковании научного текста. НАУЧНЫЕ ПУБЛИКАЦИИ И СООБЩЕНИЯ. Философия в Киево-Могилянской академии. Жизнеописание Теофана Прокоповича. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Азархин В. А.* — Ученые чтят Ленина. *Рутковский Б. А.* — Подводя итоги. *Сакада Н. А.* — Социальные проблемы индустриального труда. *Плесский Б. В.* (Одесса) — Проблемы логики и методологии системных исследований. *Ануфриева Р. А.* — Заседание координационного совета. *Борисов В. В.* — Симпозиум по науковедению и научно-техническому прогнозированию. КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ. *Уйомов А. И., Поликарпов Г. А.* (Одесса) — П. С. Дышлевый. В. И. Ленин и философские проблемы релятивистской физики. *Погорелый А. И.* — И. В. Бычко. Познание и свобода. *Йолон П. Ф.* — Проблемы формального анализа систем. *Пашук А. И.* (Львов) — Из исследований истории экономической мысли. КНИЖНАЯ ПОЛКА.

CONTENTS

Goncharenko M. P. — The Epoch-making Victory of the Soviet People. *Sokhan L. V.* — Leninism and the Problem of Forecasting the Development of Personality. *Vasilenko V. A.* — On Peculiarities of Government by the Social Systems. *Bratko A. A., Gergey T.* (Hungary) — Lenin's Theory of Reflection and Problem of Cybernetic System Classification. *Losev A. F.* (Moscow) — On the Problem of the Medieval Dialectics Origin on the Basis of Nominalism. *Lisovyi V. S.* — On Methods for Analysis of the Every-Day Language Texts. *Baraboi V. A.* — Interaction of the Organism with the Environment and Evolution of Living Systems. *Gaida R. P.* (Lvov) — Function of the Experiment in Formation of Physical Theories. *Zakharchenko M. V.* — Objective and Subjective in Sociological Investigation. *Gorsky V. S.* — On Historical and Philosophical Interpretation of a Scientific Text. SCIENTIFIC PUBLICATIONS AND COMMUNICATIONS. Philosophy in the Kiev-Mogilyansky Academy. The Biography of Teofan Prokopovich. SCIENTIFIC LIFE. *Azarkhin V. A.* — Scientists Honour Lenin. *Rutkovsky B. A.* — Summing up. *Sakada N. A.* — Social Problems of Industrial Labour. *Plessky B. V.* (Odessa) — Problems of Logic and Methodology of System Investigations. *Anufrieva R. A.* — Conference of Coordination Council. *Borisov V. V.* — Symposium on Science Studies and Scientific-technical Forecasting. CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY. *Uyomov A. I., Polikarpov G. A.* (Odessa) — P. S. Dyshlevyi. V. I. Lenin and Philosophical Problems of Relativistic Physics. *Pogorelyi A. I.* — I. V. Bychko Cognition and Freedom. *Yolon P. F.* — Problems of Formal Analysis of Systems. *Pashuk A. I.* — From Investigations of Economic Thought History. BOOK-SHELF.

Всесвітньо-історична перемога радянського народу

Минуло вже чверть віку, як у Європі перестали грімити гармати найбільшої з воєн. Нині народи нашої країни і трудящі усього світу святкують 25 роковини великої перемоги Радянського Союзу, сил миру і демократії над фашизмом. Людство вшановує мужність і героїзм радянських людей, які врятували світ від фашистського поневолення і рабства.

Війна, віроломно нав'язана німецьким фашизмом Радянському Союзу, була війною особливою, війною, якої не знала ще історія людства. Це була битва соціалізму з найреакційнішими силами світового імперіалізму. В ній вирішувалася доля першої в світі соціалістичної держави, доля нашого народу, доля майбутнього всього людства.

Випишуючи маячні плани світового панування, німецький імперіалізм поставив за мету знищити соціалістичний лад нашої країни, загарбати нашу землю, фізично знищити тих, хто не скориться. Фашистські верховоди вважали, що здійснення цих загарбницьких планів щодо Радянського Союзу забезпечить німецькому імперіалізму успіх у боротьбі за світове панування.

Замірам німецького імперіалізму потурали імперіалістичні кола провідних капіталістичних держав. Вони плекали надію покінчити з першою в світі державою робітників і селян і тим самим загальмувати революційне перетворення світу. Саме тому правлячі кола США, Англії, Франції та інших капіталістичних країн не хотіли тверезо оцінювати хід міжнародних подій 30-х років, виробляти дієві колективні заходи проти агресорів, своєчасно приборкати войовничий фашизм Німеччини. Навпаки, уряди США, Англії і Франції закривали очі на агресивну політику фашистської Німеччини, потурали їй. Вони намагалися вирішити наявні суперечності між ними і фашистським блоком за рахунок Радянського Союзу.

Користуючись антирадянською політикою західних правлячих кіл, гітлерівці посилено готувалися до війни за переділ світу в інтересах німецьких монополій. Вони перевели на рейки мілітаризації економіку і все життя країни, переозброїли і значно збільшили армію.

Проте сподівання імперіалістичних урядів Заходу, що озброєній до зубів фашистській хижак спочатку нападе на Радянський Союз, не виправдалися. Агресор наніс перші удари по країнах Заходу, уряди яких відмовилися від оборонного пакту з Радянською державою. Нападом на Польщу почалася друга світова війна. З вересня 1939 року по травень 1941 року фашистські орди, переможно крокуючи по Європі, підкоряли одну державу за другою. Польща була загарбана менш ніж за місяць, Норвегія повністю окупована за два місяці, Данія — за один день. За 19 днів фашистська Німеччина підкорила Бельгію, Голландію, Люксембург. Протягом 44 днів були розбиті війська Франції. Як відомо, Англія у перший період другої світової війни зазнала відчутних воєнних поразок як на суші, так і на морі.

Народи країн, яким загрожувало поневолення, рішуче виступили на захист національної незалежності і вимагали від своїх урядів

вести діюву боротьбу з агресорами. Під тиском світової громадської думки уряди США і Англії активізували свої дії проти Німеччини, наслідком чого було створення антифашистської коаліції у складі НСРСР, Сполучених Штатів Америки і Великобританії, що і зумовило ті глибокі якісні зміни, які відбулися в політичному характері війни. З боку народів антифашистської коаліції війна була визвольною, справедливою. Радянський Союз, який очолив боротьбу народів світу проти фашизму, вніс вирішальний вклад у справу перемоги над силами реакції і варварства.

Кинувши на Радянський Союз величезну військову силу у складі 190 дивізій, гітлерівці і їхні сателіти захопили значну територію нашої Батьківщини. Ворог блокував колісну пролетарської революції — місто Ленінград, загрожував Москві, у 1942 р. дійшов до Кавказьких гір і до Волги в районі Сталінграда. Батьківщина стояла перед смертельною небезпекою. Але тимчасові успіхи і жорстокість ворога не зламали стійкості духу радянських людей. Згуртований навколо Комуністичної партії і Радянського уряду, весь радянський народ піднявся на визвольну боротьбу з фашизмом. Високе почуття відповідальності за долю Батьківщини породило масовий героїзм бійців і командирів Радянської Армії, працівників тилу. Саме героїчна боротьба радянського народу вже на першому етапі війни зірвала плани гітлерівців. Це відомо кожному. Тому твердження деяких «спеціалістів» з історії другої світової війни, як наприклад, західнонімецького публіциста і соціолога С. Хаффнера про те, що перші чотири місяці війни багато наших солдатів і офіцерів «не хотіли воювати», а Гітлер, мовляв, не зміг використати цього шансу для німецької воєнної перемоги¹, є спотворенням історії і наклепом на радянський народ. Криваві справи Гітлера у Німеччині і за її межами навчили радянських людей ще до початку війни ненавидіти фашизм. Перші постріли фашистських гармат на нашій землі викликали одностайні почуття патріотизму, ненависті до поневолювачів, які вилились у масовий героїзм. Переконливим спростуванням подібних наклепів можуть також бути свідчення самих гітлерівських генералів. Так, начальник штабу четвертої гітлерівської армії генерал Блюментріт у бесіді з англійським воєнним істориком Лідделом Гартом розповідав: «...Лише під час другої світової війни ми вперше зрозуміли, що́ таке Росія в дійсності. Перші бої у червні 1941 р. показали нам, що́ таке Радянська Армія. Наші втрати досягли 50 процентів. Прикордонники захищали стару фортецю Брест-Литовськ понад тиждень², борючись до останньої людини, незважаючи на обстріл наших важких гармат і бомбардування з повітря. Наші війська незабаром дізналися, що́ таке битися проти росіян. Доти фюрер і наше військове командування не мали про це уяви... Червона Армія в 1941—1945 роках була значно стійкішим противником, ніж царська, бо вона билася за ідею. Це посилювало стійкість її людей»³.

У надзвичайно важких умовах першого періоду війни Радянська Армія поховала гітлерівський план «бліцкрига». А розгромивши у 1941 році добірні німецькі війська під Москвою, вона назавжди розвінчала перед усім світом фальшиву легенду про «непереможність» гітлерівської армії.

Подолавши труднощі першого періоду війни, радянський народ в 1942—43 рр. завдав нищівного удару фашистським ордам у Сталін-

¹ Див. «Літературная газета», 1970, № 8, стор. 14.

² Матеріали і документи, зібрані письменником С. Смирновим, свідчать, що боротьба радянських воїнів за фортецю Брест тривала понад місяць.

³ «Літературная газета», 1970, № 10, стор. 15.

градській битві, чим було покладено початок корінному зломові у ході Великої Вітчизняної і всієї другої світової війни.

Влітку 1943 року під Курськом було поховано останню спробу гітлерівців змінити хід війни. Після Курської битви Радянська Армія перейшла у загальний наступ по всьому фронту, а вже у 1944 році вийшла на державний кордон і повністю звільнила територію нашої Батьківщини від ворога. Наступальні операції Радянської Армії у другій половині 1944 року і в 1945 році відіграли вирішальну роль у визволенні народів Європи від фашистського ярма.

Велика Вітчизняна війна радянського народу закінчилася перемогою. Гітлерівська Німеччина — ударна сила міжнародної імперіалістичної реакції — була розгромлена. У Берліні над рейхстагом був піднятий червоний прапор перемоги, прапор ратного подвигу Радянської Армії і народів нашої Вітчизни.

Перемога над фашистською Німеччиною та її сателітами досягнута зусиллями багатьох народів. Радянські люди високо оцінюють внесок у загальну справу перемоги над фашистською армією наших західних союзників, Народно-визвольної армії Югославії, військових з'єднань Польщі і Чехословаччини, учасників руху Опору в Західній Європі. Але трудящі усього світу знають, що основний тягар війни виніс на своїх плечах радянський народ, а його героїчна армія перша завдала таких поразок фашистській военній машині, які привели гітлерівську Німеччину до катастрофи.

Незважаючи на всі труднощі і тяжкі втрати, радянський народ з честю виконав велику історичну місію. Він відстояв свою соціалістичну Батьківщину, визволив народи Європи від фашистського поневолення, врятував світову культуру і цивілізацію від знищення її варварами ХХ століття. У цьому велич подвигу Радянського Союзу, його народів і армії.

В результаті другої світової війни ослабли сили імперіалістичної системи і значно посилюється вплив і авторитет Радянського Союзу на міжнародній арені. Перемога Радянського Союзу активізувала боротьбу народів світу за вирішення соціальних, політичних і національних проблем. Народи ряду країн Європи і Азії скинули ярмо капіталізму і стали на шлях соціалістичного розвитку. Соціалізм, таким чином, вийшов за межі однієї країни, утворилася могутня світова соціалістична система.

Під натиском національно-визвольного руху розпалася колоніальна система імперіалізму. В Азії й Африці утворилися нові самостійні держави, які посилюють боротьбу проти імперіалізму.

Переможне закінчення війни внесло корінні зміни у співвідношення класових сил на міжнародній арені. Імперіалізм назавжди втратив історичну ініціативу. Як підкреслено на міжнародній нараді комуністичних і робітничих партій у Москві (1969 р.), тепер «магістральний шлях розвитку людства визначають світова соціалістична система, міжнародний робітничий клас, усі революційні сили»⁴.

Друга світова війна і перемога Радянського Союзу над ударними силами міжнародної реакції справили великий вплив на свідомість усіх людей світу. Особливої актуальності набули питання про джерела перемоги радянського народу у війні з фашистською Німеччиною, про закономірності цієї перемоги. Вони стали предметом гострої ідеологічної боротьби.

⁴ Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, стор. 260.

Прагнучи послабити позиції соціалізму, завдати поразки національно-визвольному рухові, перешкодити боротьбі трудящих у капіталістичних країнах за соціальне визволення, ідеологи імперіалізму фальсифікують історію другої світової війни. Головна їх мета — витравити з свідомості народів пам'ять про героїчний подвиг радянського народу в роки війни, викривити факти історії, принизити значення перемоги Радянського Союзу.

Буржуазні фальсифікатори прикладають чимало зусиль, аби довести, що перемога Радянського Союзу над фашистською державою і її воєнної машиною є не закономірним явищем, а наслідком дії несуттєвих, другорядних факторів, збігу різних випадковостей.

Чи варто, наприклад, доводити безпідставність тверджень буржуазних ідеологів про те, що поразка фашистської Німеччини зумовлена особливостями кліматичних умов, станом шляхів і великими просторами нашої країни? Більшість західнонімецьких дослідників другої світової війни звалюють усю вину за поразку на Гітлера. Коли б не історична випадковість, що країну очолив такий маніяк, твердять вони, то Німеччина була б непереможною. Частина буржуазних воєнних істориків звинувачує Рузвельта і Черчілля у тому, що вони дали згоду співпрацювати з Радянським Союзом, зажадали беззастережної капітуляції Німеччини і тим сприяли зміцненню табору соціалізму і послабленню загального фронту капіталізму.

Таке тлумачення результатів війни є антинауковим. Воно є наслідком ігнорування закономірностей суспільного розвитку. Безумовно, у буржуазних керівників були помилки. Головною помилкою, наприклад, Гітлера було те, що він напав на Радянський Союз. Але коли йдеться про помилки керівників капіталістичних держав, треба мати на увазі, що реакційні класи жорстоко програють у політиці не тому, що в них немає людей, які уміють завбачливо розраховувати, «а тому, що не можна розраховувати правильно, коли стоїш на шляху до загибелі»⁵.

Пояснюючи поразку Німеччини ланцюгом випадковостей і прорахунків, буржуазні ідеологи виконують соціальне замовлення тих сил, які мріють про нову війну в інтересах монополістичного капіталу. У своїх «наукових» трактатах ці «дослідники» повчають, що при іншому поєднанні обставин війну проти соціалізму можна виграти. Закриваючи очі на ті зміни, які відбулися у співвідношенні сил миру і демократії, з одного боку, і імперіалізму, з другого, буржуазні ідеологи провокують на новий похід проти прогресу і демократії.

Але якими б не були бажання імперіалістів та їх оборонців, приховати історичну правду їм не вдасться. Перемога Радянського Союзу у війні була не випадковою, а закономірною. Вона має глибокі соціальні, політичні й економічні корені. «У велетенському воєнному зіткненні з імперіалізмом та його найстрахотливішим породженням — фашизмом, переміг соціалістичний суспільний і державний лад»⁶. Соціалістичний державний лад пройшов сувору перевірку у війні і довів свою життєздатність у економічній, політичній, ідеологічній і воєнній галузях. Це постійно діючі фактори, і саме від них залежить забезпечення успіху у сучасній війні.

Керуючись ленінським планом побудови соціалізму, радянський народ за роки перших п'ятирічок здійснив індустріалізацію країни, кооперування сільського господарства, культурну революцію. За корот-

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 123.

⁶ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези Центрального Комітету КПРС. К., 1967, стор. 9.

кий час було покінчено з віковою відсталістю країни. Перед початком війни Радянський Союз був могутньою індустріально-колгоспною соціалістичною державою. За обсягом промислової продукції країна ще в передвоєнний період посіла друге місце у світі. Могутня промислова база була створена на Сході.

Завдяки цьому і незважаючи на те, що ми зазнали великих втрат у промислому потенціалі у зв'язку з наступом ворога і змушені були евакуювати тисячі промислових підприємств, економіка нашої країни змогла забезпечити армію усім необхідним. Інтенсивне використання ресурсів і масовий героїзм працівників тилу дозволив Радянському Союзові за відносно короткий час перевершити кількісно і якісно озброєння фашистської Німеччини.

Війна проілюструвала корінну перевагу соціалістичної системи господарства над капіталістичною, суспільної власності на засоби виробництва над приватною, планового розвитку економіки над неплановим.

Могутність і неперевершену життєздатність виявив радянський політичний лад. Радянська держава і система політичних та громадських організацій виявилися кращою формою мобілізації економічних і людських ресурсів для захисту Батьківщини і розгрому ворога. Сила радянської держави зумовлена її соціальною однорідністю, міцним союзом робітників і селян. Робітники, селяни і радянська інтелігенція стали повними господарями своєї країни. Вони бачили в радянській державі виразника і захисника своїх інтересів, свою владу, для захисту якої готові були йти на будь-які випробування. У роки війни ще раз підтвердилися слова В. І. Леніна про те, що «ніколи не переможуть того народу, в якому робітники і селяни в більшості своїй пізнали, відчули і побачили, що вони відстоюють свою, Радянську владу — владу трудящих, що відстоюють ту справу, перемога якої їм і їх дітям забезпечить можливість користуватися всіма благами культури, всім, що створено людською працею»⁷.

Важливим джерелом могутності соціалістичної держави є дружба народів СРСР. У роки війни вона показала свою величезну мобілізуючу силу. Розрахунки гітлерівців на національну ворожнечу в СРСР не справилися. Радянські народи одностайно, як брати, стали на захист матері-Вітчизни.

Морально-політична єдність радянського суспільства особливо яскраво виявилась у єдності фронту і тилу, армії і народу. Робітники, колгоспники, інтелігенція жили і працювали в роки війни, керуючись гаслом: «Все для фронту, все для перемоги!» Їхньою героїчною працею і ратними подвигами наших воїнів забезпечено перемогу над ворогом.

Перемога радянського народу у Великій Вітчизняній війні зумовлена не тільки могутністю економіки і політичного ладу Радянського Союзу, а й силою соціалістичних ідей. Соціалізм і його ідеологія породили і ствердили нові духовні риси нашого народу — високу політичну свідомість, соціалістичну мораль, колективізм, радянський патріотизм і інтернаціоналізм. Безмежна відданість справі соціалізму, розуміння цілей і завдань боротьби, ненависть до насильства над людиною зумовили небачену стійкість, мужність і масовий героїзм радянського народу у захисті своєї Батьківщини. Тому перемога Радянського Союзу над силами фашизму — це перемога соціалістичної ідеології над людиноненависницькою ідеологією імперіалізму, перемога нової людини з

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 281.

гуманними комуністичними ідеалами і високими моральними принципами.

Радянським людям були глибоко ворожі расистські і шовіністичні ідеї фашизму. В їх свідомості соціалістичний патріотизм був тісно пов'язаний з інтернаціоналізмом. Захищаючи свою Батьківщину, вони глибоко усвідомлювали свій інтернаціональний обов'язок перед поневоленими народами Європи, всіма трудящими світу, перед світовою культурою. Цей інтернаціональний обов'язок вони виконали до кінця — визволили народи Європи від гітлерівського поневолення і врятували світову цивілізацію від знищення.

У Великій Вітчизняній війні яскраво виявилися особливості Радянської Армії як армії нового типу, народної армії. Створена для захисту завоювань Великого Жовтня, мирної праці і свободи радянських людей, наша армія черпає силу у тісному зв'язку з народом. Її відзначають ідейна переконаність і вірність комуністичним ідеалам, гуманізм і високий моральний дух.

Організатором і натхненником нашої перемоги у Великій Вітчизняній війні була Комуністична партія Радянського Союзу. Під її керівництвом наш народ побудував соціалізм, створив передумови для надійного захисту Батьківщини. Величезна заслуга Комуністичної партії перед радянським народом і всіма трудящими світу полягає в тому, що вона зуміла організувати радянських людей і використати всі переваги соціалістичного ладу для досягнення головної мети — розгрому ворога.

У роки війни партія вселила в серця радянських людей віру в перемогу, перебудувала все життя країни і управління нею відповідно до завдань організації відсічі і перемоги над ворогом. Більш ніж половина членів партії перебувала в лавах Радянської Армії. Своєю мужністю, витримкою і стійкістю вони запалювали воїнів на подвиги, на боротьбу за свободу і незалежність соціалістичної Вітчизни.

Історична перемога Радянського Союзу над підступним ворогом — німецьким фашизмом забезпечила нашому народові мир і можливість приступити до виконання завдань комуністичного будівництва. За післявоєнний період наша країна досягла великих успіхів у розвитку продуктивних сил, науки, у підвищенні матеріального і культурного рівня радянського народу. Тепер Радянський Союз є однією з наймогутніших в економічному і воєнному відношенні держав світу, разом з іншими країнами соціалізму він веде активну боротьбу за мир, за свободу і щастя всього людства. Пересторогою силам імперіалізму і агресії, що на шляхах нової війни прагнуть вирішити суперечності сучасної епохи, є підсумки Великої Вітчизняної війни. Вона якнайпереконливіше показала, що у світі «немає таких сил, які змогли б знищити соціалізм, поставити на коліна народ, вірний ідеям марксизму-ленінізму, відданий соціалістичній Батьківщині, згуртований навколо ленінської партії. Ці підсумки — грізне застереження імперіалістичним агресорам, суворий і незабутній урок історії»⁸.

* * *

В статтю показано значення перемоги радянського народу над фашистською Німеччиною в Великій Вітчизняній війні для суду людства і світової цивілізації. Вероломно напад на Радянський Союз, фашистська Німеччина — ударний отряд наибо-

⁸ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези Центрального Комітету КПРС, стор. 22.

лее реакционных сил мирового империализма — стремилась уничтожить социалистический строй в нашей стране и тем самым затормозить революционное преобразование мира на принципах научного коммунизма. Временные успехи и жестокость врага не заставили советских людей стать на колени. Сплотившись вокруг Коммунистической партии и Советского правительства, все народы нашей страны поднялись на борьбу с фашизмом. В войне против сильного и коварного врага советский народ проявил исключительный героизм и мужество, невиданную стойкость, беспредельную верность социализму. Он выдержал на своих плечах всю тяжесть борьбы с фашизмом и внес решающий вклад в его разгром. Победа советского народа в Великой Отечественной войне спасла человечество от фашистского порабощения и активизировала борьбу трудящихся масс с империализмом. Народы ряда стран Европы и Азии покончили с гнетом капитала и стали на путь социализма. Под натиском национально-освободительного движения рухнула колониальная система. Все это изменило соотношение классовых сил на международной арене в пользу сил мира, демократии и социализма. Победа советского народа в Великой Отечественной войне была не случайной, как утверждают современные идеологи империализма, а глубоко закономерной. В гигантском военном столкновении с империализмом и его чудовишным порождением — фашизмом победил социалистический общественный и государственный строй, победил советский народ, его армия, руководимые Коммунистической партией.

Ленінізм і проблеми прогнозування розвитку особистості

Одна з важливих особливостей марксизму-ленінізму як наукової теорії суспільного розвитку полягає в тому, що він на науковій основі не лише вирішує проблеми минулого і сучасного, а й сміливо передбачає майбутнє. Наукове передбачення в теорії наукового комунізму має комплексний характер, охоплює як економіку, політику, суспільні відносини в цілому, так і сферу соціально-психологічних процесів і явищ. Вагоме місце в наукових прогнозах загального і конкретного характеру, обґрунтованих Марксом, Енгельсом, Леніним, посідають питання формування людської особистості у процесі становлення комуністичної формації.

Сучасний етап розвитку суспільства з особливою силою висуває потребу дальшої розробки проблем прогнозування і програмування розвитку особистості на основі марксистсько-ленінської методології. Це зумовлено, насамперед, основним змістом сучасної епохи, епохи змагання двох протилежних соціальних систем — соціалізму і капіталізму, право на існування яких оцінюється не тільки з погляду їх сьогодишнього стану, а й через призму історичної перспективи.

У наші дні навіть для певної частини реалістично мислячих соціологів і філософів західних країн стала очевидною антигуманна сутність суспільної системи, яка базується на приватновласницьких відносинах. Капіталізм в його імперіалістичній стадії розвитку доводить цю дегуманізацію до краю, творячи зачарований, на голову поставлений, за словами Маркса, світ відчуженої людини і відчужених людських стосунків. Рух людства до нових форм його соціального, комуністичного буття зумовлює необхідність бачення розвитку особистості з погляду майбутнього.

Прогностичні дослідження у даній галузі для соціалістичних країн мають безпосереднє практичне значення, бо вони пов'язані з завданнями наукового управління суспільними процесами взагалі і з цілеспрямованим формуванням людської особистості зокрема. Останнє можливе лише на основі наукового передбачення. «Якщо я знаю,— писав Г. В. Плеханов,— в який бік зміняться суспільні відносини завдяки наявним змінам у суспільно-економічному процесі виробництва, то я знаю також, в якому напрямі зміниться і соціальна психіка. Отже, я маю можливість впливати на неї»¹.

Багато складних проблем, що вимагають прогностичного аналізу, виникає також внаслідок бурхливого розвитку сучасної науково-технічної революції. Яке майбутнє готує вона? Як зміниться характер життя людей, їх праці і побуту, система суспільних і міжособистісних відносин, якщо буде сама людина, її фізичне, духовне, морально-психологічне обличчя? Усі ці питання вимагають наукового вирішення на основі всебічного аналізу сучасного стану і наявних тенденцій. Людство уважно стежить за розгортанням науково-технічної революції

¹ Г. В. Плеханов. Избранные философские произведения в пяти томах. Т. II. М., 1956, стор. 334.

як світового процесу, що несе в собі колосальні творчі потенції і разом з тим таїть, як злий чаклун, титанічні руйнівні сили, здатні знищити земну цивілізацію. Аналіз тенденції науково-технічної революції і передбачення її наслідків дає ключ в руки науково організованого суспільства для управління цим складним і, до певної міри, суперечливим процесом, для забезпечення суспільного поступу і прогресу самої людини як особистості.

Вважається, що прогноз, який претендує на науковість, має бути комплексним і відповідати таким основним вимогам: а) ґрунтуватися на аналізі сучасного стану і попереднього розвитку об'єкта прогнозування; б) спиратися на закономірності або характерні властивості, що визначають розвиток цього об'єкта, тобто на інформацію про закономірності або умови і фактори його розвитку; в) враховувати процеси і взаємозв'язки (природні, технічні, суспільні фактори), які сприяють розвитку об'єкта або гальмують його; г) враховувати можливі впливи на систему тих процесів і взаємозв'язків, з якими безпосередньо пов'язаний або, очевидно, буде пов'язаний об'єкт прогнозування².

Марксистсько-ленінський соціальний прогноз розвитку особистості передбачає майбутнє у світлі загальних тенденцій і закономірностей. Цим він істотно відрізняється від утопічних концепцій соціалістів до-марксієвського періоду, які намагалися наперед визначити найтонші риси у психології і поведінці майбутніх поколінь людей. Як відзначають І. Бестужев-Лада і Дм. Ермоленко³, завдання прогнозування в марксистсько-ленінському трактуванні полягає аж ніяк не в проріканні найменших деталей майбутнього, а у визначенні загальної тенденції розвитку і у побудові шкали ймовірності для тих чи інших закономірних або випадкових відхилень, що дозволяє виділити найбільш і найменш ймовірні та оптимальні варіанти перспективного розвитку. Цим вимогам, з урахуванням специфіки об'єкта, має відповідати і прогноз формування людської особистості.

Вихідним принципом наукової прогностики розвитку особистості є марксистсько-ленінське трактування особи не як ізольованого елемента в структурі суспільства, а як невід'ємної складової частини цієї структури. Людина як особистість — продукт розвитку суспільства. У соціальних відносинах, з одного боку, об'єктивується людська сутність, а з іншого — вони самі стають її справжньою внутрішньою сутністю. Людина як особистість немислима поза системою суспільних відносин, однак вона не розчиняється в цих відносинах. Певне виділення людини як особистості з системи суспільних зв'язків і відносин і усвідомлення себе і свого ставлення до суспільства є однією з її невід'ємних рис. Тому, залишаючись суспільною істотою, кожна конкретна людина водночас є індивідом зі своїм внутрішнім світом, своїми інтересами, потребами, ідеалами, здібностями, бажаннями і т. п.

Особливостями функціонування особистості в суспільній системі зумовлюються відповідні принципи прогнозування її соціалізації. Оскільки особистість немислима поза системою суспільних відносин, остільки її вивчення, аналіз тенденцій її формування повинен здійснюватися на основі вивчення історично конкретних суспільних відносин. «...Соціолог-матеріаліст, — вказує В. І. Ленін, — що робить предметом

² Див. Л. Д. Черненко, В. В. Косолапов. Элементы организации и управления научными исследованиями. К., 1969, стр. 276.

³ Див. И. Бестужев-Лада, Дм. Ермоленко. Научное прогнозирование международных отношений в свете ленинских идей. «Международная жизнь», 1970, № 2, стр. 102.

свого вивчення певні суспільні відносини людей, тим самим вже вивчає і реальних осіб, з дій яких і складаються ці відносини»⁴.

Однак, оскільки особистість має певну автономію в системі суспільних відносин, то її формуванню притаманні і свої специфічні закономірності, які не можна звести до закономірностей розвитку суспільної системи в цілому. Знання цих специфічних закономірностей є обов'язковою передумовою наукового передбачення напрямку і тенденцій соціалізації особи.

Людські індивіди — це не «екземпляри» одного роду, не тотожні, ідентичні особистості. Кожний індивід є індивідуальністю. Але науковий соціальний прогноз не може охопити усе розмаїття людських індивідуальностей. Науковий аналіз і наукове передбачення формування особистості здійснюється на основі класифікації, типізації особистостей. Принцип класифікації явищ і процесів є всезагальним принципом наукового аналізу. Кожна наука, досліджуючи одиничні, окремі явища, прагне класифікувати їх відповідно до загальних ознак і закономірностей. Такого роду класифікація давно визнана необхідною і здійснюється стосовно світу фізичного. Через те що сфера соціальних явищ значно складніша і, крім того, спотворюється ідеологами реакційних класів, класифікація явищ соціального життя, їх типізація становить більш пізні завоювання наукової думки. В. І. Ленін відзначав, що «підведення «індивідуальностей» під певні загальні закони... для сфери соціальної... твердо встановлено лише теорією Маркса»⁵. У марксистській теорії дії людини співвідносяться передусім з історично конкретними суспільно-економічними формаціями, кожна з яких зумовлює міру розгортання суттєвих сил людини. У межах кожної суспільно-економічної формації безмежно різноманітні дії багатьох людей «були узагальнені і зведені до дій груп осіб, що розрізнялися між собою роллю, яку вони грали в системі виробничих відносин, умовами виробництва і, значить, умовами їх життєвої обстановки, тими інтересами, що визначалися цією обстановкою, — одним словом, до дій класів, боротьба яких визначала розвиток суспільства»⁶.

Таким чином, людина як особистісний індивід була підведена під певні соціальні типи і соціальні групи, завдяки чому особистість стала розглядатися не як ізольована монада в людській масі, а як невід'ємний компонент соціальної структури й усїєї сукупності відносин людей, взаємодія яких і складає суспільство. Емпірична людина, говорив К. Маркс, існує лише як представник певного класу.

Соціальне обличчя людини в соціально диференційованому суспільстві несе на собі відбиток не лише її класової належності, а й національної, професійної і т. д. Тому соціально неоднорідне суспільство з погляду його особистісної структури характеризується системою соціальних типів⁷.

Кожний соціальний тип є сплавом загального, особливого і одиничного. Його структура складається з загальнолюдських рис (те спільне, що властиве всім людям), рис, що відбивають сутність тієї суспільної формації, до якої належить даний соціальний тип (те особливе, що є специфічним для соціального типу особистості, властивого тій чи іншій формації), і, нарешті, рис, що відбивають сутність того класу, соціального прошарку, професійної групи, у складі яких функціонує

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 1, стор. 395.

⁵ Там же, стор. 401.

⁶ Там же, стор. 400.

⁷ Див. Г. Л. Смирнов. В. І. Ленін и проблемы типизации личности. «Вопросы философии», 1969, № 10, стор. 3—15.

дана особистість (одиничне, що характеризує певні соціальні типи особистостей всередині тієї чи іншої суспільної системи). Ці різні «пласти» особистісної структури соціальних типів людей зазнають далеко не однакових модифікацій у процесі руху суспільства до комуністичних форм його організації. Провідною тенденцією у цьому процесі є розширення загальнолюдського змісту і подолання соціальних відмінностей в особистісній характеристиці суспільних індивідів.

Особистість як соціально-типове несе разом з тим у собі риси індивідуально-особливого: особливих життєвих обставин, в яких розгортається соціальна життєдіяльність індивіда, а також індивідуальних його рис, зумовлених природними задатками. При універсалізації суспільних зв'язків, стиранні усіх соціальних відмінностей між людьми, подоланні поляризації «приватного» і «суспільного» життя особистість стає головним вузлом суспільної структури. В цих умовах, як передбачав Маркс, дійсна й індивідуальна людина сприйме в себе абстрактного громадянина держави і як індивідуальна людина в своєму емпіричному житті, в своїй індивідуальній праці, в своїх індивідуальних відносинах стане родовою людиною.

Ці особливості і закономірності соціального функціонування індивіда у суспільстві повинні лежати в основі наукового прогнозування розвитку особистості, яке має бути зорієнтоване на дослідження тенденцій і закономірностей особистісних модифікацій крізь призму соціально-типового.

Людина як особистість є продуктом суспільства і змінюється разом з ним. Найрадикальніших змін зазнає особистість при переході від однієї суспільно-економічної формації до іншої. Рух суспільства до комуністичних форм його організації супроводжується формуванням нового соціального типу особистості — *«всєбічно розвинених і всєбічно підготовлених людей»*⁸.

Повний, вільний розвиток індивідів не означає перетворення їх на тотожних один одному. Претензія на те, щоб ми зробили людей рівними один одному, підкреслював В. І. Ленін, це пуста фраза і безглузда видумка. Повнота і свобода розквіту кожної окремої особистості забезпечується завдяки врахуванню індивідуальних якостей, нахилів, здібностей даного індивіда. Намагання міряти всіх людей спільною міркою, не беручи до уваги індивідуально-особливого, означало б не вільний, а вимушений розвиток, фактично зводило б нанівець свободу. «Хіба я не знищую свободу характеру, коли я вимагаю, щоб він був вільний на чужий лад? — писав Маркс. — ... Подібно до того як ти скоряєшся законам твоєї сфери, так і я хочу скорятися законам своєї сфери. Бути вільною по-твоєму для мене однаково, що не бути вільною зовсім, — адже столяр навряд чи був би задоволений, якби йому замість свободи його ремесла дали, як еквівалент, свободу філософа»⁹. Таким чином, справді вільний розвиток — це всєбічний розквіт індивідуальності кожного.

Наукова прогностика розвитку особистості у процесі становлення комуністичної формації передбачає насамперед урахування умов і тенденцій, які забезпечують рух до ідеалу, а також тих умов і тенденцій, які перешкоджають цьому рухові. Суспільство повинно створювати потрібний простір для розвитку перших і «гасити» другі.

При прогнозуванні майбутнього особистості треба враховувати розвиток економіки і науково-технічного прогресу, динаміку виробничих

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 30.

⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 71—72.

відносно і соціальної структури суспільства, зміни в надбудові і, передусім, її ідеологічній сфері, а також процеси, що характеризують зовнішньополітичний розвиток суспільної системи. Тільки на основі глибокого і всебічного аналізу інформації про сукупність цих процесів можна виявити реальні тенденції можливих змін і в особистісній структурі.

Однією з складних проблем, пов'язаних з втіленням комуністичного ідеалу особистості, є проблема здібностей людини. Повний розквіт індивідуальності кожного може бути реалізований на ґрунті виявлення і вільного розвитку природних нахилів і обдаровань індивідів. У зв'язку з цим набуває особливого значення розробка наукових принципів виявлення і розвитку людських здібностей і прогнозування об'єктивних тенденцій цього процесу. Предметом ретельного прогностичного аналізу мають стати можливості розвитку і реалізації людських здібностей, які відкриваються сучасною науково-технічною революцією.

Перехід суспільства до комунізму передбачає зростання ролі особистості як суб'єкта історичної творчості у всіх сферах функціонування суспільної системи. Прогностичний аналіз цієї тенденції має бути орієнтований на з'ясування конкретних форм вияву історичної творчості членів суспільства у сфері виробництва, культури, керівництва справами суспільства, а також на дослідження рівня цієї активності стосовно етапів зрілості суспільства і особистості.

Зростання ролі особистості в історичному процесі, розширення сфери її свободи і збільшення соціальної значущості її потенціалу у функціонуванні усєї суспільної системи актуалізує проблему особистої відповідальності. Закономірністю поступального розвитку суспільства і прогресу самої людини як особистості є реалізація прямої залежності між ступенем свободи особистості і ступенем її відповідальності. Порушення цього співвідношення може деформувати як функціонування суспільної системи, так і розвиток людини як особистості. Особа психологічно і соціально недосить зріла (а ступінь розвитку у неї свідомості і почуття особистої відповідальності є одним з важливих критеріїв її громадянської зрілості) може використати розширення особистої свободи не в інтересах суспільства, а на шкоду йому. Тільки високий рівень розвитку почуття громадянства може служити гарантією того, що особа не буде зловживати свободою на шкоду суспільним інтересам.

Ступінь свободи особистості і ступінь її власної відповідальності детерміновані насамперед економічними і соціальними відносинами, що панують у суспільстві, соціальною природою і структурою влади, а також досягнутим рівнем соціалізації людини. При переході від однієї суспільної формації до іншої і ступінь свободи особистості, і ступінь її відповідальності мають тенденцію до зростання. Проте цей процес складний і в жодному разі не прямолінійний. Важливим прогностичним завданням є аналіз факторів (у їх динаміці), що зумовлюють розширення меж свободи особи і реального ступеня її відповідальності.

Зростання відповідальності і соціальної активності особи відбувається на основі участі її у вирішенні соціально важливих завдань, що постійно ускладнюються. Тут виявляється закономірність, яку зафіксував В. І. Ленін: «Вся справа в тому, щоб не задовольнятися тим умінням, яке виробив у нас попередній наш досвід, а йти *неодмінно далі*, добиватися *неодмінно більшого*, переходити *неодмінно* від легших завдань до трудніших. Без цього ніякий прогрес взагалі неможливий...»¹⁰.

Завдання наукової прогностики (у світлі цієї закономірності) полягає у посиленому прогностичному пошукові завдань, які б оптимально

відбивали об'єктивні тенденції поступального розвитку суспільної системи і сприяли б такому ж оптимальному функціонуванню і розвитку людського потенціалу. При цьому слід враховувати, що демобілізуєчий вплив на особу можуть робити як надто важкі, так і надто легкі завдання. Надто важкі завдання, що вимагають переінапруження її духовних, а також фізичних сил, можуть призвести до соціально-психологічного «зриву», надто легкі — не стимулюватимуть інтенсифікації духовних і фізичних сил особи.

Одноєю з важливих соціальних проблем, що вимагають прогностичного аналізу, є проблема людського щастя. «Було б безглуздя, — відзначав А. В. Луначарський, — захопити владу, якщо б ми не зробили людей щасливими. Влада захоплюється саме для того, щоб зробити людей щасливими»¹¹. Чи будуть усі люди щасливими у тому майбутньому суспільстві, яке створюється людством на шляху до комуністичних форм життя? Наукова відповідь на це питання потребує, на нашу думку, насамперед розшифрування складових людського щастя і всебічного аналізу механізму дії тих об'єктивних і суб'єктивних умов у їх діалектичній єдності, за яких людина не тільки за фактом, а й у свідомості щаслива. Осмислюючи це, слід брати до уваги соціально-психологічну адаптацію людини до тих умов і факторів, які на стадії очікування оцінюються особистістю як досягнення щастя, а з перетворенням бажаного у реальне викликають справжнє відчуття щастя. Радянський дослідник Б. Г. Кузнецов, автор книги «Наука у 2000 році» відзначає, що устаєність тих факторів, які людина розглядає як фактори щастя, призводить до згасання відчуття щастя. «Це відчуття, як електричне поле, яке через відсутність заряду існує тільки при змінному магнітному полі, з тією різницею, що зменшення факторів не індукуює щастя. Людина може бути щасливою при зростанні і більше того, при прискореному зростанні (розрядка наша. — Л. С.) того, що робить її щасливою»¹². Автор гадає, і не без підстав, що у гармонійному суспільстві все, що дає людині щастя, починаючи від найпростіших радощів і до найвищих — радості творчості і пізнання світу — прискорено зростає і створює у свідомості свіже, негасиме відчуття щастя. На наш погляд, цілком слушною є думка про те, що тенденція до максималізації розвитку усіх галузей суспільного виробництва значною мірою зумовлена вимогою нарощування тих цінностей, які є складовими людського щастя.

Наукова прогностика розвитку особистості немислима без урахування тих труднощів і суперечностей, що виникають у процесі ствердження комуністичних форм. В. І. Ленін, як відомо, висміював тих, хто очікував раптової появи у готовому вигляді якогось ідеального суспільства, вільного від суперечностей і труднощів. Формування нового типу особистості також відбувається не прямолінійно. Завдання наукової прогностики — простежити послідовні етапи цього процесу і виявити провідні, закономірні тенденції.

Формування особистості в умовах соціалізму, — першої, нижчої фази комуністичного суспільства, — не позбавлене елементів однобічності. Інтелектуальний розвиток не завжди супроводжується формуванням високоморальної особистості, а висока моральність не завжди поєднується з розвиненим естетичним ставленням до дійсності і т. п. Наукова прогностика має бути орієнтована на пошук умов і шляхів дальшої гармонізації процесу розвитку особистості.

¹¹ А. В. Луначарский. О народном образовании. М., 1958, стор. 274.

¹² Б. Г. Кузнецов. Наука в 2000 году. М., 1969, стор. 210.

Процес формування особистості у різних ланках суспільної структури (у сім'ї, школі, трудовому колективі тощо) нерідко супроводжується тими або іншими відхиленнями, часом викликаючи появу різних аномалій у свідомості і поведінці окремих індивідів. Одна з основних цілей планомирного, наукового формування особистості полягає в тому, щоб виключити можливість будь-яких деформацій людського індивіда. Іноді прояви такої деформації починаються вже на ранніх етапах соціалізації, у дошкільному віці. Суспільству потім доводиться витратити багато зусиль на виправлення цих дефектів, на «переробку» людини. А переробка у такій складній структурі, як людський індивід,— справа надто важка і далеко не завжди приводить до досягнення бажаних результатів.

Суспільство робить соціальне замовлення науці на аналіз умов і шляхів подолання проявів аномалій не тільки стосовно сучасності, а й майбутнього. Завдання прогностичного аналізу полягає в тому, щоб дослідити і типізувати ситуації і конкретні життєві обставини, що призводять до соціальних аномалій. Робота у цьому напрямі в нашій країні розгортається дедалі ширше, особливо в плані запобігання антигромадській поведінці і злочинності.

Очевидно, що чинники, які справляють деформуючий вплив на особистість, не залишаються незмінними у процесі суспільного розвитку. Одні з них зникають, долаються, інші виникають. Так, сучасна науково-технічна революція створила можливості для подолання багатьох чинників, які патологічно впливають на духовний і фізичний розвиток особистості (виключила, наприклад, багато професійних деформацій), але одночасно породила й нові, які не є благом для людини (зростання нервово-психічного навантаження як наслідок всебічної технізації і зумовленого нею нарощування темпів, динамізму і т. п.)

Прогрес сучасної цивілізації пов'язаний із кількісним і якісним зростанням матеріальних і духовних благ, що надходять у розпорядження суспільства і окремих індивідів. Звідси постає завдання передбачити вплив цього чинника на психологію суспільства. У західних футурологічних концепціях висловлюється припущення, що суспільство достатку — це суспільна система з дегуманістичним знаком. Теорія наукового комунізму розглядає збільшення достатку, а потім і досягнення повного достатку матеріальних благ як необхідну передумову прогресу особистості, зростання її справжньої людської свободи. Проте цей взаємозв'язок реалізується через переборення суперечностей і труднощів.

У зв'язку з наростанням темпів науково-технічного прогресу починає викликати певне занепокоєння розповсюдження «механічних» засобів розважання, масове поширення телебачення у побути і т. п. Наукова прогностика в соціально-психологічній галузі актуалізує значення регулятивної діяльності суспільства у справі своєчасного і раціонального «гасіння» негативних наслідків технізації сфери відпочинку і засобів розважання. Відчувається також потреба у відповідних акціях суспільства для запобігання негативному впливові технізації на людське спілкування; вона, з одного боку, розширює можливості і діапазон спілкування між індивідами, групами і цілими країнами, а, з іншого, таїть у собі загрозу їх звууження.

Удосконалення системи управління процесом розвитку особистості в соціалістичному суспільстві йде шляхом гуманізації методів і форм цілеспрямованого впливу суспільства на особу, її соціальне мислення і поведінку. Регулювання поведінки індивідів і груп у буржуазній практиці орієнтовано на забезпечення покори, механічного

приспособлення їх до соціальних норм, які відбивають інтереси правлячої еліти. Цей принцип є основоположним і в доктринах «соціального контролю», «соціальної дії», «людських відносин», що теоретично виправдовують і спрямовують буржуазну соціальну практику. У процесі будівництва комуністичного суспільства поступово, але неухильно реалізуються якісно інші, справді гуманістичні форми регулювання людської поведінки, які ґрунтуються на самоорганізації і самоуправлінні. Відносно легко можна досягнути порядку у суспільстві, підкоривши кожного його члена певним правилам, але навчити людину володіти собою і тим звільнити її від зовнішніх форм примусу і контролю — завдання значно складніше. Тим часом, саме реалізація цієї мети буде свідчити про досягнення повної, справжньої людської свободи.

Соціалістичне суспільство, поки ще воно не досягло комуністичної зрілості, змушене застосовувати певні міри примусу до осіб, які порушують моральні й правові норми. Науковим орієнтиром у розв'язанні цієї проблеми є передбачення марксизму про відмирання в умовах розвинутого комунізму держави з притаманними їй методами примусу і розширення на цій основі морального регулювання, а також зростання значення особистої саморегуляції у життєдіяльності суспільних індивідів. Але суспільство матиме можливість відмовитися від застосування примусу лише тоді, коли члени суспільства зможуть (на основі об'єктивних і суб'єктивних передумов) свідомо регулювати всі свої вчинки, коли їхні інтереси, життєві плани, соціальні дії повністю збігатимуться з суспільними нормами та інтересами. Це буде величезним досягненням цивілізації у забезпеченні внутрішньої свободи особи. В. І. Ленін, говорячи у 1918 році про завдання радянського суду, відзначав, що пролетарська держава змушена вдаватися до засобів покарання, які використовувала буржуазія, бо «інших засобів не винайдено». І проте вже у ці роки Ленін наголошував, наприклад, на необхідності заміни тюрем виховними установами¹³.

Формування нової логіки у соціалістичних країнах відбувається в умовах гострої ідеологічної боротьби на міжнародній арені. Це вимагає, як підкреслюється у Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна», неухильного проведення класової лінії у питаннях виховання, чіткості і ясності ідейних позицій, послідовної боротьби проти аполітичності, приватновласницьких пережитків і міщанських настроїв, проти нігілістичного ставлення до завоювань соціалізму.

У сучасних умовах боротьба за розум і почуття людей набула особливо широкого розмаху. Бурхливий прогрес науки і техніки, посилюючи інтернаціоналізацію суспільного життя сучасного людства і універсалізацію суспільних зв'язків, розсуває просторове середовище соціалізації особи. Це включає і розширення сфери дії різних суспільних інститутів і структур капіталістичної системи. У цьому аспекті завдання марксистсько-ленінської науки полягає у тому, щоб досліджувати тенденції впливу ворожих соціалістичних сил і виявляти умови і шляхи запобігання їх впливу на психологію членів соціалістичного суспільства. Разом з тим соціальна наука, в тому числі й соціальна прогностика, покликана озброювати суспільство знанням шляхів і умов поширення спрямованого гуманістичного впливу марксистсько-ленінської ідеології і нашої соціальної практики на свідомість, почуття і волю найширших мас сучасного людства.

Процес соціалізації суспільного індивіда, що розгортається в історично конкретному соціальному середовищі, не може бути осмислений

¹³ В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 38, стор. 408.

у всьому обсязі поза дослідженням діалектичного взаємозв'язку людини і її природного середовища. Адже «доти, поки існують люди, історія природи і історія людей взаємно зумовлюють одна одну»¹⁴.

Людина не може існувати поза природою. У доповіді Л. І. Брежнєва «П'ятдесят років великих перемог соціалізму» відзначається: «Бурхливе зростання науки і техніки робить особливо актуальною вічну проблему відносин між людиною та природою... Природа не втратила для нас своєї величезної цінності і як першоджерело матеріальних благ, а як невичерпне джерело здоров'я, радості, любові до життя і духовного багатства кожної людини»¹⁵. Соціалістичне суспільство, яке щодалі повніше реалізує у своїй соціальній діяльності принципи справжнього гуманізму, неухильно гуманізує і процес взаємодії людини і природи. Проте в наші дні ще не досягнуто гармонійних відносин людини з природою. На нашу думку, ця гуманізація має розглядатися як процес, а не як статичний стан. Переваги соціалізму як суспільної системи полягають у тому, що він реалізує свідомий, планомірний, науково обгрунтований вплив людини на природу, тим самим звужуючи, свідомо обмежуючи можливі негативні наслідки вторгнення людини у природу. Цілком зрозуміло, що наукове управління цим складним процесом може здійснюватися лише на основі глибокого пізнання об'єктивних закономірностей складного і багатогранного процесу взаємодії людини і природи, з урахуванням тих глобальних змін, які вносять у цей процес сучасний соціальний і науково-технічний прогрес. У комплексних дослідженнях центральної проблеми наших днів — науково-технічна революція, природа, людина — мають бути об'єднані зусилля соціологів, соціальних психологів, економістів, демографів, містобудівників та спеціалістів інших галузей знання. У цьому плані становить інтерес організація міжнаціональних досліджень, оскільки обговорювана проблема має не регіональне, а загальнолюдське значення.

Прогностика може бути науковою тільки тоді, коли вона використовує наукові методи прогнозування. У наш час, за підрахунками спеціалістів, розроблено понад 120 методів прогнозування. Для наукової прогностики розвитку особистості певне значення мають методи екстраполяції, експертних оцінок, моделювання. Метод екстраполяції при прогнозуванні соціально-психологічних процесів може бути використаний із значними застереженнями. За його допомогою можна прогнозувати ті процеси і тенденції, які вважаємо більш фундаментальними (наприклад, структуру потреб особи в майбутньому). Це особливо стосується тих тенденцій у сфері споживання, стосовно яких науково передбачено їх негативний вплив на фізичний, духовний і моральний розвиток особистості.

Прогрес суспільної науки розсуває межі застосування при прогнозуванні соціально-психологічних процесів методу експертних оцінок. Цьому сприяє процес інтеграції знань про людину, що відбувається тепер в науці.

Соціально-психологічний прогноз дістає щораз більші можливості у методі моделювання. На сучасному етапі цей метод найширше реалізується при моделюванні структури потреб суспільного індивіда, його соціальних і передусім професійних ролей, у моделюванні структури діяльності тощо. Проте в цьому напрямку зроблено лише перші кроки, і вони ще не вийшли за межі наукового пошуку.

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 16.

¹⁵ Л. І. Брежнєв. П'ятдесят років великих перемог соціалізму. К., 1967, стор. 32—33.

В міру того, як соціалістичне суспільство, переростаючи в комуністичне, стає дедалі зрілішою соціальною системою, для якої «розвиток людських сил... є самоціллю»¹⁶, зростає потреба в глибокому дослідженні людської природи, закономірностей і об'єктивних тенденцій її модифікації у процесі історичного поступу. Глибина і всебічність пізнання цієї природи можлива лише на основі комплексного, інтегрованого вивчення людини як суб'єкта історичного процесу.

* * *

Научное предвидение и прогнозирование в марксизме-ленинизме носит комплексный характер, охватывая собой не только область экономики, политики, социальных отношений, но и сферу социально-психологических процессов и явлений, в том числе и процесс формирования человеческой личности. Современная эпоха — эпоха коренных революционных преобразований и величайшей научно-технической революции — с особой остротой вызывает необходимость дальнейшей всесторонней разработки проблем прогнозирования и программирования личности на основе марксистско-ленинской методологии.

Исходным принципом научной прогностики, касающейся личностного феномена, является марксистско-ленинская трактовка личности не как изолированного атома в структуре общества, а как элемента этой структуры. В марксистской теории личности соотносится с исторически конкретными общественно-экономическими формациями, каждая из которых предъявляет определенные требования к общественным индивидам и обуславливает меру развертывания их сущностных сил. В пределах общественно-экономической формации человек как индивид подведен под определенные социальные типы в соответствии с его принадлежностью к определенной социальной группе, прежде всего общественному классу.

Эти особенности и закономерности функционирования человеческого индивида в обществе лежат в основе научного прогнозирования развития личности, которое должно быть ориентировано на исследование тенденций и закономерностей личностных модификаций через призму социально-типического. При прогнозировании индивидуального развития и индивидуального поведения отдельной конкретной личности в научной прогностике учитывается, что отдельная личность, представляющая собой персонализацию в той или иной мере социально-типического, несет в себе черты и индивидуально-особенного, особенных жизненных обстоятельств, в которых развертывается социальная жизнедеятельность личности, а также индивидуальные черты личности, обусловленных ее природными, естественными задатками.

Социальный прогноз формирования личности в процессе становления коммунистического общества предполагает прежде всего исследование объективных закономерностей формирования нового социального типа личности как всесторонней, гармонической и богатой индивидуальности, выявление условий и тенденций, обеспечивающих движение к этому идеалу, а также условий и факторов, препятствующих этому движению с тем, чтобы общество создавало необходимый простор для развития первой группы тенденций и «глушило» вторые. Научный социальный прогноз — это не фатальное предопределение будущего. Он реализуется на основе активной деятельности людей как субъектов исторического процесса.

¹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II, стор. 355.

Про особливості управління соціальними системами

Сучасний етап розвитку народного господарства Радянської країни, підкреслювалось на грудневому Пленумі ЦК КПРС 1969 року, диктує необхідність дальшого вдосконалення управління, приведення його у відповідність з сучасними вимогами.

Успішне виконання завдань по вдосконаленню форм і методів управління соціалістичним суспільством передбачає застосування і творчий розвиток марксистсько-ленінської теорії управління соціальними процесами. Поряд з безперечними досягненнями радянських філософів і соціологів у цій галузі, ряд принципових питань теорії соціального управління ще не знайшов належного висвітлення в наукових працях. Відчувається, зокрема, гостра потреба у з'ясуванні загальної природи соціального управління, тих характерних рис, які відрізняють його від інших, не соціальних форм управління, а також у висвітленні класового змісту різних типів управління соціальними явищами. Розглянемо деякі з цих питань.

У розробці проблеми соціального управління слід розрізнити кілька підходів і напрямів. Поряд із загальносоціологічним, можна виділити, як відносно самостійні, кібернетичний, економічний і правознавчий. Якщо останні два мають предметом свого дослідження окремі сторони соціального управління (економічну ефективність різних систем управління народним господарством — у першому випадку, правові основи і механізми функціонування державних органів — у другому), то для кібернетичного підходу характерний розгляд управління під найбільш загальним кутом зору, фіксація в першу чергу тих моментів, які є спільними для всіх сфер управління. Кібернетика багато в чому сприяє поглибленому розумінню проблем управління соціальними процесами. Всебічне використання ідей, понять і методів кібернетики є однією з важливих передумов збагачення й розвитку власне соціологічної теорії управління.

Але незважаючи на велике теоретичне і практичне значення кібернетичних моделей соціального управління, можливості кібернетики в цій галузі не слід перебільшувати. Внаслідок своєї універсальності вона — принаймні сьогодні — абстрагується від суто соціальних рис процесів управління у суспільстві. Абсолютизація кібернетичних методів і ігнорування специфічно соціальних властивостей могли б привести до недооцінки класово-політичних аспектів соціального управління, тобто саме тих аспектів, які повинні стояти в центрі уваги загальносоціологічної теорії управління. Отже, успіхи кібернетики не зменшують потреби в розвитку суто соціологічної теорії управління. Загальносоціологічна теорія управління має завданням створити концептуальну модель соціального управління в цілому, в єдності усіх його сторін та моментів.

Спробуємо дати визначення поняття «соціальне управління». Під соціальним управлінням слід розуміти такий процес свідомого діяння носія управлінської функції на компоненти і зв'язки соціальної системи будь-якого масштабу і призначення, внаслідок якого досягається наперед поставлена мета. Цілеспрямованість соціального управління озна-

чає попередню розробку і визначення плану діяльності системи. Зважаючи на це, соціальне управління можна визначити і як таку спеціалізовану функцію в суспільному розподілі праці, змістом якої є прогнозування можливих напрямків розвитку відповідної системи, вибір одного з них (тобто прийняття управлінського рішення) і організація діяльності усіх складових частин та ланок системи на перетворення цього рішення в життя.

На відміну від процесів саморегулювання в системах неживої природи та різноманітних проявів управління в тваринному світі, соціальне управління є процес свідомого регулювання і контролю з боку людини чи групи людей (суб'єкта управління) взаємозв'язків і спільної діяльності людських компонентів системи (об'єктів управління). На фактори свідомості варто наголосити тому, що в літературі набув значного поширення погляд, згідно з яким управління соціальними процесами можливе взагалі без людини (чи групи людей) як суб'єкта управління, лише за допомогою стихійних механізмів регуляції та розподілу зусиль окремих людей. Це ідея так званого безструктурного управління. Стихійність, вважає, наприклад, Ю. О. Левада, «становить одну з форм управління суспільним процесом»¹.

Такий погляд, на нашу думку, неправильний. Адже тут ігноруються суттєві відмінності між соціальним управлінням, з одного боку, та автоматичною саморегуляцією суспільних процесів і наявністю певного напрямку в розвитку суспільства — з іншого. Помилковість такого твердження полягає в ототожненні будь-якої впорядкованості і спрямованості суспільного розвитку з його керованістю. Всі процеси, які відбуваються у природі та суспільстві, виявляють певну закономірність і впорядкованість. Поняття «чистого» хаосу — це така сама ідеалізація, як і поняття «ідеального порядку». Якщо послідовно дотримуватися погляду прихильників «безструктурного» управління соціальними явищами, то ми змушені будемо визнати, що в світі взагалі нема таких явищ і процесів, які б не були керовані.

Посилання на те, що стихійний механізм соціальної регуляції, хоч ніким і не спрямовується свідомо, все ж є «специфічно соціальним» за своїм змістом, не може нас задовольнити, бо в такому разі до різновидів соціального управління слід буде зарахувати дію на суспільство будь-яких природних факторів, скажімо, таких, як навала колорадських жуків чи вибух вулкану.

Невипадково основоположники марксизму завжди розглядали управління соціальними явищами як свідоме панування людини (групи, класу і т. п.) над законами людського спілкування і суспільного розвитку, а стихійність, навпаки, як панування законів суспільного розвитку над людиною. К. Маркс завжди протиставляв організованість і керованість окремого капіталістичного підприємства, де процес виробництва відбувається у свідомій, планомірній і систематичній формі², пануванню «примхливої гри випадку і сваволі»³ в системі капіталістичного виробництва домонополістичної доби в цілому. На зміну цій анархії, писав він, повинен прийти «свідомий суспільний контроль і регулювання суспільного процесу виробництва»⁴. Отже, погляд на стихійність як на вид управління не враховує суто соціального моменту управління суспільними процесами.

¹ Ю. А. Левада. Сознание и управление в общественных процессах. «Вопросы философии», 1966, № 5, стор. 66.

² Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 348.

³ Там же, стор. 341.

⁴ Там же, стор. 342.

Непереконливим видається і поняття «традиційного» типу управління як такого, де носієм функцій суспільного управління виступають традиції, колективні звички та інші феномени суспільної свідомості. У найпосплідовнішій формі таку концепцію управління розвинув американський соціолог Т. Парсонс. Згідно з його тезою, порядком у суспільстві та цілісність останнього створюються і підтримуються завдяки «стандартам ціннісних орієнтацій». «Проблема порядку,— пише Парсонс,— і, тим самим, природи інтеграції стабільних систем соціальної взаємодії, тобто соціальної структури, зосереджується на інтеграції мотивацій діячів та нормативних стандартів культури, які в нашому контексті... інтегрують систему діяння між особами. Ці стандарти... є формами стандартної ціннісної орієнтації і як такі становлять особливу частину культурної традиції соціальної системи»⁵.

Теорія Парсонса відвертає соціологічну думку від дослідження глибинних факторів влади та існуючих у суспільстві структур управління, має класово-апологетичне спрямування. Не витримує вона критики і з суто філософського погляду. Символічні витвори розглядаються тут нарівні з окремими діючими людьми та їх угрупованнями як рівноцінні елементи соціальних систем. Проте норми, звичаї, традиції, ідеологічні стандарти (і навіть норми права) становлять лише допоміжні знаряддя накопичення і передачі управлінської інформації. Розглядати їх як своєрідних суб'єктів управління — значить вносити в теорію суспільного управління плутанину.

Функцію соціального управління завжди виконували певні люди чи групи людей, які, природно, спиралися при цьому на віками нагромаджені і зафіксовані у вигляді традицій, норм, взагалі надбань культури досвід спільної діяльності та управління цією діяльністю. Історично мінливий статус людей, які виступали чи виступають суб'єктами управління, відбивається в поняттях старійшини, жреця, воєначальника, монарха, президента і т. п.

Характерною особливістю соціального управління, яка відрізняє його від несоціальних форм управління, є також те, що його об'єктом завжди є людина — розумна істота, наділена, поряд з автономною волею, рядом інших історично зумовлених властивостей, таких, як почуття власної гідності, прагнення до рівності тощо. Це, безумовно, не означає, що соціальне управління не поширюється на управління речами. Хто здійснює управління людьми, той, здебільшого, управляє і речовинно-енергетичними та знаковими компонентами соціальних систем. Але речами і механізмами він керує не безпосередньо, а опосередковано — через управління підлеглими.

Там, де існує соціальне управління, неодмінно виникає розподіл управлінської і власне виконавчої праці, а люди, відповідно до цього, поділяються на керівників, розпорядників, адміністраторів, командирів, з одного боку, і керованих, підлеглих — з іншого. Цей поділ відносний. У різних соціально-економічних формаціях та конкретно-історичних умовах він наповнюється різним класовим змістом і спричиняє принципово різні соціальні наслідки. Але сам по собі він має універсальний характер і існує скрізь, де є соціальне управління. Коли анархісти намагалися обґрунтувати свої утопічні мрії про можливість суспільного устрою взагалі без будь-яких авторитетів, посилаючись, зокрема, на те, що в умовах виборності керівників мова повинна йти не про авторитет і підлеглість, а лише про «певне доручення», Ф. Енгельс писав: «Ці люди гадають, що ми можемо змінити певну річ, якщо ми змінимо її

⁵ T. Parsons. The Social System. Glencoe. III, 1951, p. 36—37.

назву. Ці глибокі мислителі просто-таки глузують з нас... З одного боку, певний авторитет, яким би способом він не був створений, а з другого боку, певне підкорення, незалежно від будь-якої суспільної організації, обов'язкові для нас за тих матеріальних умов, у яких відбувається виробництво і обіг продуктів»⁶.

Відносини між людьми, які здійснюють функцію управління і виступають у межах даного утворення його суб'єктом, і тими, чие співробітництво та взаємний становлять об'єкт управління, характеризуються поняттями влади і підлеглості. Влада — це специфічно соціальний момент управлінських відносин між людьми. Управління — поняття значно ширше, ніж поняття влади, бо воно охоплює всю різноманітність форм управління в природі і суспільстві. В свою чергу, поняття влади в загальносоціологічному значенні ширше від понять державної, адміністративної та іншої влади. Державна влада, яку інколи ототожнюють з владою взагалі, є насправді лише одним з різновидів, найбільш складним і досконалим, влади в широкому розумінні.

Загальносоціологічне поняття влади включає будь-які форми прояву влади в людському суспільстві, отже, і владу в таких його сферах і осередках, як сім'я (батьківська влада), неформальні групи (влада неформального лідера), ідейні угруповання (духовна влада ідейного вчителя) тощо. Спроби деяких дослідників звужити поняття влади до влади державної не мають сенсу. Відомо, що основоположники марксизму застосовували поняття влади в найбільш широкому, загальносоціологічному розумінні. Згадаймо в цьому зв'язку хоча б висловлювання Ф. Енгельса про владу в первісному суспільстві, де ще не було держави і носіями влади були старійшини.

У наш час навколо поняття влади точиться гостра ідеологічна боротьба. Буржуазні соціологи, посилаючись на необхідність влади в будь-якому організованому суспільстві, намагаються протягти ідею про вічність саме такої влади, яка існує в сучасному буржуазному суспільстві. В цьому їм допомагає концепція влади, яка ототожнює владу з насильством, пануванням за допомогою методів фізичного та психологічного примусу. Так, в одній з останніх публікацій з проблем влади у провідному західнонімецькому соціологічному журналі обґрунтовується визначення влади як «можливості провести власну волю всупереч опорі іншого»⁷.

Враховуючи основні моменти феномену влади, можна запропонувати таке визначення її: влада — це свідомо здійснюване з боку її носія адекватно-однозначне спрямування волі, визначення способу дії чи життєвої долі іншої людини або групи людей.

Свідомість як характерний момент влади впливає з нашого розуміння соціального управління як свідомого впливу носія управлінської функції на складові елементи і ланки соціальних утворень для досягнення певної мети. Наявність цього моменту влади відрізняється від тих форм міжлюдської залежності і впливу, які виникають безвідносно до намірів і цілепокладання тих, хто справляє такий вплив (зокрема, у випадку спадкування певних рис характеру і волі або наслідування однією людиною іншої без її відома).

Наявність такого елементу, як адекватно-однозначне спрямування волі, дозволяє чітко відмежувати вплив носія влади на волю підлеглого від різноманітних проявів, хоча й свідомого, але неоднозначного

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 294.

⁷ Kurt Holm. Zum Begriff der Macht. «Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie», 1969, № 2, S. 278.

за можливими наслідками впливу однієї особи на іншу в процесі стихійного спілкування людей.

Корелянтюм влади на стороні, протилежній її носію, є підвладність, або підлеглість. Бути підлеглим означає стояти у відношенні до іншого і залежати від нього⁸.

Важливий аспект аналізу соціального управління і влади становить питання про методи і знаряддя управлінського впливу (підойми влади). Конкретні механізми реалізації влади і арсенал застосовуваних знарядь керівного впливу варіюються залежно від виду соціального управління, його мети, професійних здібностей носіїв функцій влади та інших обставин, а в більш глибокому розумінні — від рівня розвитку продуктивних сил суспільства і типу соціально-економічної формації.

За предметним змістом підойми влади поділяються на засоби фізичного впливу, знаряддя матеріально-економічного стимулювання, методи психологічного діяння (заохочення, застереження, обіцянки тощо) і, нарешті, аргументи та правила логічного доказу, які спонукають іншу людину до прийняття бажаного суб'єктові влади погляду.

Суттєвим є також поділ знарядь і підойм влади стосовно їх цінності для підвладного. Важливість саме цього поділу для теорії управління і влади зумовлена тим, що людина завжди керується у своїх вольових рішеннях і поведінці вихідною аксіомою вибору: вона прагне блага і уникає зла, а при наявності багатьох різнорідних у ціннісному відношенні можливостей надає перевагу тим, які здаються їй найбільш цінними з погляду притаманних їй потреб та відповідних ціннісних орієнтацій.

Залежно від ціннісних характеристик застосовуваних важелів впливу відносини між суб'єктом влади і підлеглим набувають принципово різного соціального змісту і морально-психологічного значення.

Якщо засоби управлінського впливу та підтримання влади оцінюються підвладним негативно, бо є засобами фізичного насильства, економічного примусу чи духовного підкорення, то здійснення волі суб'єкта влади наштовхується на внутрішній, а, можливо, й зовнішній опір підлеглого. Воля носія влади нав'язується підвладному шляхом витіснення його власних бажань і намірів. Адресовані йому вимоги суб'єкта влади сприймаються як вимоги зовнішньої необхідності, дії на виконання цих вимог — як вимушені дії. Залежність в цьому випадку звучує, за словами Маркса, самостійну сутність залежної сторони і суперечить їй⁹.

Саме такого змісту набуває влада в умовах експлуататорського суспільства, де широкі верстви трудящих змушені коритися економічно, політично та ідеологічно пануючому класові. Цілком природно, що ідеологи сучасної буржуазії абсолютізують саме такі форми влади.

Принципово іншого змісту і форм втілення набуває влада тоді, коли визначення волі підлеглого знаходить повне обґрунтування в його власних переконаннях, отримує санкцію його розуму і самосвідомості. Функція влади в цьому випадку полягає, за висловом Ф. Енгельса, «не в тому, щоб насильно управляти, а в тому, щоб спонукати інших і йти попереду них»¹⁰. Саме такого характеру влада здійснювана в перехідний від капіталізму до комунізму період влада пролетаріату стосовно найширших верств трудящих. Поступове зникнення із сфери управ-

⁸ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. I, стор. 328.

⁹ Там же, стор. 210.

¹⁰ Там же, стор. 536.

лінських відносин таких знярядь влади та управлінського впливу, як примус і насильство в будь-яких формах — одна з найважливіших тенденцій в еволюції держави до комуністичного самоврядування.

Але з тези про відмирання держави в майбутньому неправильно робити висновок, наче марксизм вимагає скасування будь-якої влади і управління. Управління і влада як керівництво в інтересах усіх членів суспільства і при повній підтримці з їхнього боку залишаться і в комуністичному суспільстві. У цьому переконає нас досвід державно-політичного будівництва як у нашій країні, так і в країнах соціалістичної співдружності. «Історичний досвід вчить, — підкреслює Л. І. Брежнев, — що там, де відбувається послаблення ролі і влади соціалістичної держави, там зростають елементи анархії і стихійності, ставляться під загрозу завоювання соціалізму»¹¹.

Важливий аспект у вивченні загальної природи соціального управління становить дослідження структурних особливостей управлінського апарату і органів влади.

Потреба в соціальному управлінні виникає скрізь, де для досягнення якоїсь практичної мети чи розв'язання пізнавальних завдань необхідно залучити фізичну енергію, виробничі здібності та розумові зусилля більш-менш значної групи людей. В усіх цих випадках дії і поведінка окремої людини та цілих ланок повинні бути узгоджені — в просторі, в часі, за змістом, обсягом, засобами виконання і т. д. — з діяльністю інших членів і підрозділів системного утворення. «Всяка безпосередньо суспільна або спільна праця, виконувана в порівняно великому масштабі, потребує в більшій або меншій мірі управління, яке встановлює погодженість між індивідуальними роботами і виконує загальні функції, що виникають з руху всього виробничого організму на відміну від руху його самостійних органів»¹².

Хоча це положення К. Маркса безпосередньо стосується функцій управління в системах виробничого типу, воно має загальне значення і зберігає сенс для соціальних систем будь-якого іншого призначення і типу. Звичайно, гострота потреби в управлінні і форми її задоволення перебувають в залежності від завдань керованих систем та ступеня їх складності, яка, в свою чергу, зумовлюється кількістю і ступенем диференціації складових елементів системи, насиченістю цих елементів взаємними зв'язками.

У відносно простих суспільних утвореннях функція управління не відокремлюється від безпосередньо «виконавчих» функцій і здійснюється по чергово кожним із членів угруповання — залежно від конкретних обставин чи особливостей розв'язуваного на даному етапі завдання. У більш складних випадках вона має чітко визначеного носія, хоч і може інколи виконуватися ним як додаткове навантаження.

Інакше стоїть справа у складних соціальних утвореннях, до яких належать сучасні підприємства, транспортні організації, учбові заклади, суспільно-політичні угруповання і суспільство як єдина суперсистема насамперед. Тут функції управління набувають такої складності і обсягу, що виникає необхідність створення для їх виконання спеціальних ланок і окремих підсистем.

Об'єктивні закони побудови і функціонування складних суспільних систем зумовлюють певні риси і особливості відповідного їм апарату управління. До найзагальніших серед цих рис належать: структурність,

¹¹ Л. І. Брежнев. Коммунистическое движение вступило в полосу нового подъема. «Коммунист», 1969, № 11, стор. 13—14.

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 317.

ієрархічність і пірамідальність. Охарактеризуємо стисло кожну з них окремо.

Структурність апарату управління і здійснюваної ним влади знаходить вираз у наявності якісно різнорідних і функціонально диференційованих елементів та ланок. Ця диференціація продиктована об'єктивною складністю самого об'єкта управління і взаємовідносин його з навколишнім середовищем. У сфері виробничої діяльності структурність апарату управління представлена спеціалізованими відділами, такими, як конструкторське бюро, відділи — плановий, фінансовий, виробничо-технологічний, постачання, збуту, реклами, відділ кадрів та ін. Відповідно до цього влада службових осіб, які утворюють адміністративно-розпорядчий кістяк цього апарату, розрізняється за специфікою виконавчої діяльності тих людей, які перебувають під їхнім керівництвом і контролем. Аналогічна картина має місце і в складних соціальних системах інших профілів.

Ієрархічність апарату управління і влади означає субординацію його функціональних елементів і ланок між собою. Крім спеціалізації на виконання якісно визначених функцій, окремі елементи і ланки керуючої підсистеми нерівнозначні за обсягом влади і повноважень. Вони розміщуються за рангами, утворюючи багатоповерхову ієрархію посад і інстанцій. Ієрархічність передбачає підпорядкування нижчих ланок і службових осіб вищим. Зовнішнім проявом цієї ієрархії може бути ієрархія звань, знаки розрізнення і т. п., найяскравішим прикладом чого є структурна організація командного складу армії.

Відносини субординації всередині самого апарату управління К. Маркс характеризував як суттєві відносини, як прояв «закону ієрархії»¹³. Поняттям закону Маркс підкреслював об'єктивну сторону цих відносин, їх незалежність від волі окремих людей. Неможливо, стверджував він, залишаючи незмінним порядок речей, надати йому іншої сутності шляхом простої заміни осіб¹⁴.

Ієрархічність апарату управління і розподіл влади в ньому впливають з ієрархічності складних соціальних систем, які становлять об'єкт управління. Вона детермінована також обмеженими можливостями людини (суб'єкта управління) як своєрідного каналу переробки управлінської інформації.

Вихідними першоелементами соціальних систем завжди є людські індивіди, проте кожна окрема людина належить до складних соціальних утворень не безпосередньо, а як невід'ємна частка більш простих і відносно автономних груп та утворень. Внаслідок цього виникають проміжні рівні організації складних систем. Більш прості системи охоплюються складнішими, а останні, в свою чергу, становлять невід'ємну частину систем наступного масштабу і так далі, до суспільства як системи систем включно. Об'єктивна ієрархічність складних систем зумовлює також ієрархію завдань, вирішувати які покликане управління та його органи. Ефективне розв'язання цих завдань може забезпечити лише так само ієрархічно побудована система управління, в якій одні елементи і ланки спеціалізуються на вирішенні більш загальних проблем, а інші конкретизують і здійснюють ці рішення в локальних підрозділах з урахуванням усієї багатоманітності деталей. Природно, ті ланки, які зайняті вирішенням найзагальніших проблем, повинні мати пріоритет у повноваженнях та владу над нижчими підрозділами.

Пірамідальність управління і влади полягає в тому, що кожний

¹³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 191.

¹⁴ Там же, стор. 225.

наступний рівень ієрархічно побудованої системи управління за чисельністю людей, наділених адміністративно-розпорядчими, тобто владними, функціями, вужчий від попередніх, тобто нижчих і підпорядкованих йому рівнів. З підвищенням рангу керівника зростає кількість осіб, які перебувають безпосередньо чи опосередковано (через керівників нижчого рангу) в його підлеглості. Збільшується одночасно обсяг влади. Міра повноважень і влади перебуває в зворотній залежності від числа її носіїв. Вершину піраміди утворює порівняно невелика кількість людей (інколи навіть одна особа — директор, начальник), в руках яких зосереджується найбільша в рамках даної системи влада.

Пірамідальність апарату управління і органів влади як формальна особливість їх структури в деяких аспектах індиферентна стосовно змісту і конкретно-історичних умов управління. На це звертав увагу В. І. Ленін. Викриваючи плутанину і помилки «лівих» комуністів, які виступали проти «диктатури вождів» та керівництва з боку відносно нечисленної партії масами робітників, протиставляючи цьому «диктатуру мас», іншими словами, заперечували необхідність пірамідальної структури органів управління і влади, — Ленін писав: «Всім відомо, що маси діляться на класи.; — що класами керують звичайно і в більшості випадків, принаймні в сучасних цивілізованих країнах, політичні партії; — що політичні партії, як загальне правило, управляються більш-менш сталими групами найбільш авторитетних, впливових, досвідчених, обраних на найвідповідальніші посади осіб, які називаються вождями. Все це азбука. Все це просто і ясно»¹⁵. А ті, продовжував Ленін, хто висуває гасло «Геть вождів!», насправді замість старих вождів висувають під прикриттям цього гасла нових¹⁶.

Залежно від конкретних історичних умов і типу керованих систем ступінь пірамідальності та її форми змінюються. Дослідження цих модифікацій становить великий науковий інтерес. Проте ми обмежимося тут з'ясуванням у загальних рисах причин і соціальних наслідків пірамідальної побудови апарату управління і влади.

У погляді на владу та її структурні особливості марксизм, — на відміну від ідеалістичних теорій, які пояснюють її суб'єктивними чинниками («воля до влади» Ніцше) або виводять (в усякому разі верховну владу) від бога, — дотримується строгого наукового підходу і прагне зрозуміти владу та її особливості, зокрема пірамідальність, виходячи з об'єктивних законів розвитку і функціонування людського суспільства.

Пірамідальність влади впливає з необхідності організувати діяльність усіх елементів і ланок соціальної системи для досягнення єдиної мети, поєднати спільні зусилля на реалізацію єдиного плану. Хоч окремі люди і великі групи людей можуть бути взаємозалежними і тим самим становити щось ціле, проте без цілеспрямованого згуртування сукупний результат їхньої діяльності буде мати для кожного з них випадковий і непередбачений характер. Система як ціле не буде керованою в строгому розумінні цього слова.

Взаємоузгодження складових частин і людських елементів системи досягається завдяки виділенню ланки, яка виступає носієм загального плану і мети. Подібно до того, як у колі існує лише один центр, система управління суспільством або окремими його сферами і підрозділами також може мати лише одну центральну ланку чи елемент. У протилежному випадку неминуче виникне розходження в цілях або в

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 23.

¹⁶ Там же, стор. 24.

тлумаченні однієї і тієї самої мети, або ж різне розуміння способів досягнення загальної мети. «Особливе, — відзначав К. Маркс, — у своїй ізольованій діяльності, завжди ворог цілого»¹⁷.

Ланка, яка покликана виконувати функцію центральної, повинна бути не тільки єдиною в даній системі (це звуження до одиниці становить одну з вирішальних передумов пірамідальності), а й неодмінно займати найвище місце в ієрархічній структурі управління. Вся решта ланок, підрозділів і елементів системи мають бути їй підконтрольні і підпорядковані, у протилежному випадку ця ланка виявиться нездатною регулювати взаємодію складових елементів та ланок за єдиним планом.

Внаслідок діяння зазначених факторів керована підсистема і розподіл влади всередині неї незалежно від суб'єктивних побажань окремих осіб набувають пірамідальної структури.

Природно, зняття інтеграції системи і засоби ухвалення загальнозначущих рішень можуть бути досить різноманітними. Єдність волі не обов'язково досягається шляхом підгонки волі багатьох до волі однієї людини. Єдиними бувають воля і думки великих груп людей і цілих класів без будь-якого зовнішнього примусу. Проте навіть у випадку природного збігу інтересів і волі багатьох людей потрібна струнка організація і чітке виділення кола осіб, які уособлюють спільність волі та ухвалюють остаточне рішення, які організують практичне виконання спільного рішення і несуть повну відповідальність за функціонування відповідної системи в цілому.

Забезпечити найсуворішу дисципліну і порядок у процесі спільної діяльності багатьох людей можна лише за допомогою пірамідально побудованої влади і зосередження розпорядчих функцій в одній ланці чи навіть в руках одного керівника. В останньому випадку пірамідальність влади виступає як єдиноначальність. Стосовно сучасних умов функціонування великих систем виробничого типу цей принцип знайшов глибоке обґрунтування у працях основоположників марксизму. В. І. Ленін, зокрема, довів, що велика машинна індустрія «вимагає безумовної і найсуворішої *єдності волі*, яка спрямовує спільну роботу сотень, тисяч і десятків тисяч людей... Але як може бути забезпечена найсуворіша єдність волі? — Підкоренням волі тисяч волі одного»¹⁸. Потреба в концентрації адміністративно-розпорядчої влади виникає при управлінні складними соціальними утвореннями будь-якого профілю. При цьому в одних випадках (наприклад, у діючій армії) вона досягає особливої сили, в інших (скажімо, при управлінні добровільними організаціями, товариствами, гуртками) вона мало виражена. Проте ефективне управління найбільш складними соціальними утвореннями передбачає пірамідальну структуру влади.

Соціальні наслідки пірамідальності мають полярно протилежний характер залежно від природи існуючої у даному суспільстві власності на знаряддя і засоби виробництва. В умовах капіталістичної формації управління системами виробничого типу, зрештою і управління соціальними утвореннями взагалі, має подвійний характер. Будучи, з одного боку, суспільно необхідною функцією, що виникає із самої природи суспільного процесу праці, «воно є в той же час функція експлуатації суспільного процесу праці»¹⁹ і як таке породжує неминучий антагонізм між керівниками і підлеглими. Влада в умовах класово-антагоністичного суспільства набуває деспотичного характеру.

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Из ранних произведений. М., 1956, стор. 235.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 233.

¹⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 318.

Керівництво справами всього суспільства, тобто державну владу, прибирає до своїх рук нечисленній прошарок найбагатших і політично могутніх осіб. Класова боротьба пролетаріату і експлуатованих мас внаслідок цього неминує набуває форми політичної боротьби за повалення буржуазної державної влади і ліквідацію її пірамідальної структури.

Але, борючись проти буржуазної влади, комуністи не виступають проти централізації влади як такої. Коли держава буде пролетарською, писав В. І. Ленін напередодні Жовтневої революції, «тоді ми цілком і безумовно за тверду владу і за централізм»²⁰. Пірамідальність влади у соціалістичному суспільстві зумовлена існуванням загальнонародної власності на знаряддя і засоби виробництва. Ця влада спирається на широку підтримку народних мас, бо відповідає їхнім корінним інтересам. Вона стає найефективнішим знаряддям морально-політичної інтеграції суспільства і фактором його прискороженого розвитку.

Пірамідальна побудова систем управління радянським суспільством і його ланками органічно поєднується з всебічним розвитком соціалістичної демократії. Справжній демократизм політичної організації соціалістичного суспільства і методів управління його утвореннями полягає насамперед у тому, що політика Комуністичної партії і Радянської держави за своїм змістом цілком і повністю відповідає інтересам найширших мас трудящих, інтересам всього радянського народу. Справжніми провідниками волі радянського народу є вищі і місцеві органи Радянської влади, які обираються народом, складаються з представників народу і перебувають під контролем народу.

Дедалі більшого поширення в соціалістичному суспільстві набуває залучення безпосередніх виконавців до попереднього обговорення і підготовки управлінських рішень. Формами такого залучення є колегії, наради, громадські обговорення проектів законів тощо.

Органічне поєднання пірамідальної структури управління з найрізноманітнішими формами прояву суспільно-політичної активності мас є головним напрямком удосконалення системи управління соціалістичним суспільством у період розгорнутого будівництва комунізму.

* * *

Социальное управление — это процесс сознательного воздействия субъекта управления на человеческие компоненты и взаимосвязи управляемой системы. Как разновидность целесообразной деятельности, управление сложными социальными образованиями представляет собой одну из специализированных функций в общественном разделении труда, по своему содержанию включающую прогнозирование возможных направлений развития и способов деятельности соответствующей системы или ее составных компонентов, принятие решений (выбор одной из прогнозируемых возможностей) и организацию усилий всех членов системы для претворения этого решения в жизнь.

Специфический момент социального управления образует власть. В широком, общесоциологическом, смысле понятие «власть» означает сознательно предпринимаемое со стороны носителя управленческой функции адекватно-однозначное определение им воли, образа действий и, в предельном случае, жизненной судьбы подвластного человека (группы людей и т. д.).

В сложных социальных системах органы управления и власти приобретают такие структурные особенности, как структурированность, иерархичность и пирамидальность.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 89.

Ленінська теорія відображення і проблема класифікації кібернетичних систем

Основні положення ленінської теорії відображення, яка розглядає відображення як властивість будь-якої форми матерії, є дороговказами при розробці теоретичних питань психології, кібернетики, нейрофізіології, фізики та інших галузей науки.

Проаналізуємо з позицій цієї теорії проблему класифікації кібернетичних¹, зокрема біологічних систем. Ми вже доводили, що класифікувати біологічні системи за вихідними ступенями еволюції матерії не вдається через відсутність чітких критеріїв визначення рівня розвитку системи². Ця думка, не раз висловлювана у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі, править нам за вихідну, щоб, спираючись на концепцію теорії відображення, підійти до визначення адекватного критерію рівня кібернетичної системи.

Зробити це вже намагалися деякі автори, про що досить повно і кваліфіковано писав В. І. Кремянський³. Але більшість із них схильється до критерію складності системи, багатозначність, а отже, її нечіткість якого, на нашу думку, не потребує спеціального розгляду. Це переконливо показали чимало дослідників, зокрема М. Ф. Веденов та В. І. Кремянський, які дійшли висновку про важливість виділення «провідної ланки» для пізнання таких складних сукупностей взаємозв'язків і взаємодій, як біологічні системи⁴. На жаль, у своїх працях вони такої ланки чітко не виділяють.

Не викликає, однак, сумніву твердження, що нервова система є «провідною ланкою» сукупності внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків і взаємодій організму, отже може бути критерієм класифікації біологічних систем. Питається, а чи не можна, спираючись на це твердження, усталити більш загальне розуміння «провідної ланки» розвитку систем, причому не тільки біологічних, а й взагалі всіх кібернетичних, і в такий спосіб визначити основу критерію класифікації усіх кібернетичних систем?

У пошуках відповіді на це питання кардинальним орієнтиром може бути положення теорії відображення про те, що здатність до відображення є особливою властивістю як живої, так і неживої природи і що найбільш адекватно і повно воно здійснюється матерією, особливим способом організованою, а саме людським мозком. При цьому ми наголошуємо на незаперечній специфіці людського відображення, яка є надзвичайно цікавим явищем з огляду на те, що різниця між складністю анатомічної будови людини розумної та інших антропоїдів, по

¹ Під кібернетичними ми розуміємо системи, які мають властивості самоорганізовуватись, самонастроюватись, а іноді й самовідтворюватись.

² Див. А. А. Братко. О критерии для определения уровней биологических систем. Зб. «Целостность и биология». К., 1968.

³ Див. В. И. Кремянский. Структурные уровни живой материи. М., 1969.

⁴ Див. М. Ф. Веденов, В. И. Кремянский. Соотношения структуры и функции в живой природе. М., стор. 33—43, 1966.

суті, непомітна. «Зовні майже ніякої зміни в органах. Але всередині — велика революція: свідомість завирувала і вирвалася в простір надчуттєвих відношень і уявлень і в компактній простоті своїх здатностей набула здатності помічати саму себе»⁵.

Саме при порівнянні людини та інших антропоїдів напрошується думка, що якраз у «внутрішніх революціях» регулюючого апарата, який здійснює переробку інформації і керування всією кібернетичною системою, доцільно шукати «провідну ланку» розвитку систем та критерій визначення їх рівнів. Знайти її, спираючись на теорію відображення, можна в тому разі, якщо підходити до неї творчо — повніше розкривати зміст поняття відображення, залежність відображення від рівня розвитку матерії, розмежувати рівні відображення добіологічних, біологічних та надбіологічних систем. Спробуємо здійснити запропонований підхід.

Терміном «відображення» об'єднують, як правило, два поняття: результат відображення, тобто певні зміни, які виникли в об'єкті після його взаємодії з середовищем, і процес утворення цих змін, що зумовлюється взаємодією об'єкта і середовища. Специфіка результату і процесу відображення визначається як характером впливу середовища, так і характером тієї структури в об'єкті, яка здійснює відображення. Отже, доцільно виділити третє поняття, яке також має пряме відношення до даного терміна, а саме поняття про структуру або механізм відображення.

В умовах одного й того ж середовища, де вплив на процес і результат відображення однаковий, єдиним чинником, що визначає його специфіку, виявляється механізм відображення. Через це можна припустити, що саме тип механізму відображення є тією «провідною ланкою» розвитку систем, яку ми шукаємо, що саме він може бути недовизначним критерієм для класифікації всіх кібернетичних (отже, й біологічних) систем.

Залежність процесу й результату відображення від структури механізму відображення (тобто від структури того матеріального субстрату, який здійснює незмінно повторювану послідовність реакцій на певні, зовнішні для цієї структури сигнали) полягає в тому, що рівень відображення зростає з ускладненням не всієї кібернетичної системи, а саме її регулюючого апарата. Інша справа, що останнє найчастіше (але не завжди) пов'язане з ускладненням усєї системи.

Певна організація механізму відображення біологічних систем (тобто рівень, на якому нервова система ускладнюється настільки, що виникають цілком сформовані аналізатори) дає змогу системам оперувати такими формами відображення, як відчуття. Однак, підкреслював В. І. Ленін, ми ще не можемо точно визначити, як далеко сягають в органічному світі відчуття, бо не маємо для цього достатньо даних. І хоча «в ясно вираженій формі відчуття зв'язане тільки з вищими формами матерії (органічна матерія), і «в фундаменті самої будівлі матерії» можна лише припускати існування здатності, схожої з відчуттям»⁶, очевидно, що будь-яка матерія здатна так чи інакше відображати об'єктивний світ. «...Лишається ще досліджувати і досліджувати, яким чином зв'язується матерія, яка нібито не відчуває зовсім, з матерією, яка з тих же атомів (або електронів) складена і в той же час має ясно виражену здатність відчуття»⁷.

⁵ Т. П. Шарден. Феномен человека. М., 1966, стор. 168.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 32.

⁷ Там же, стор. 33.

Між формами відображення об'єктів неживої природи є різкі відмінності, а разом з тим і чимало аналогій, які можна знайти також і між відображенням у неживих і живих системах. Усе це дуже перешкоджає визначити рівні відображення різних систем, отже її класифікувати їх за цими рівнями, якщо підходити до цього з боку результату чи процесу, тобто з боку зовнішніх ознак. Якщо ж визначати рівні відображення за типом його механізму, то розв'язання завдання, яке нас цікавить, тобто класифікацію кібернетичних систем, можна полегшити. Хоча механізми відображення в деяких об'єктах неживої природи і найпростіших білках можуть виявитися подібними і, на перший погляд, навіть однаковими, між ними завжди є істотна різниця, яка виявляється в призначенні механізму, тобто — спеціальне його чи ні.

Якщо механізм відображення існує лише через те, що такою є структура об'єкта, то це означає, що даний об'єкт належить до неживої природи. Механізм відображення його, по суті, є «псевдомеханізмом». Він не виділяється з загальної структури об'єкта, відображення не є його спеціальним призначенням. Фактично це прояв структури, що виконує як функцію механізму відображення, так і деякі інші функції. Справжній механізм відображення (назвемо його «відображальним механізмом») — це структура, яка відрізняється від інших структур об'єкта і «спеціалізується» виключно на відображенні, причому виконує цю функцію для всього об'єкта. Така структура має бути властива найпростішим білковим організмам і відсутня у найскладніших об'єктах неживої природи. Наявність її забезпечує ефективнішу реалізацію потенціальної властивості матерії відображати і є тим критерієм, що відмежовує добіологічні системи від біологічних.

Зрозуміло, що виникнення найелементарнішого, але спеціалізованого відображального механізму, «звільненого» від інших функцій і такого, що безупинно «вправляється» у відображенні, відкриває для цього механізму великі перспективи. Вдосконалення відображального механізму і, як наслідок цього, вдосконалення процесу і результату відображення забезпечують більш точну орієнтацію в середовищі, отже вигідніші умови існування для всієї системи. Це сприяє зростанню й розвитку всієї системи, що в свою чергу забезпечує можливість розростання й розвитку її відображальної структури, тобто відображального механізму.

Зростання розмірів і якісний розвиток механізмів тісно пов'язані між собою. Є всі підстави твердити, що відповідне (адекватне) відображення середовища можуть здійснювати лише відображальні структури певного розміру, в усякому разі не набагато менші, ніж нервова система людини⁸.

Цілком очевидно, що на атомному рівні не можуть існувати кібернетичні системи із спеціальними відображальними механізмами, але вже на молекулярному рівні виникають такі механізми, отже й найпримітивніші кібернетичні системи. Наприклад, існує найпростіший одноклітинний організм розміром з тисячну долю міліметра, який ще не має й натяку на нервову систему, проте вже здатний «запам'ятовувати» перешкоди на своєму шляху і «забувати» їх, коли вони зникають. Правда, такий організм відображає лише деякі фізико-хімічні подразники і зовсім безпорадний перед значнішою зміною середовища.

Для оптимального відображення середовища, з яким взаємодіє кібернетична система, її відображальний механізм мусить мати будову,

⁸ Э. Шредингер. Что такое жизнь. М., 1947, стор. 17—32.

здатну відповідно моделювати взаємозв'язки середовища, тобто мати таку структуру, яка була б адекватною структурі середовища. Щоб уточнити це положення, проаналізуємо принцип адекватності в поняттях загальної теорії систем. Як відомо, можливі два види описів системи: термінальний і цілеспрямований. Термінальний (він простіший і краще опрацьований) полягає в тому, що систему вивчають немов би зовні, а її поведінку розглядають як певне відображення однієї підмножини термів (вхідних величин і станів) в іншу»⁹. Другий, цілеспрямований, опис систем тільки починає розроблятися, і у цьому напрямі маємо поки незначні результати.

Скористаємося термінальним описом і охарактеризуємо систему на мові теорії множин. Нехай заданий певний простір елементів X , де існують деякі множини X_i , елементами яких є елементи з простору X ; X_i назвемо формальним блоком. Утворимо простір $\tilde{X}$ як згортку множин X_i .

$$\tilde{X} = X_1 * X_2 * X_3 * \dots * X_n.$$

На просторі X задамо деякі елементарні відношення r_i , які визначають зв'язки між елементами множини X_i . Нехай, крім того, у просторі $\tilde{X}$ задані відношення R_i . Вважатимемо системою певну підмножину $X_1 \subset \tilde{X}$, на якій задане однозначне відношення R_s . Очевидно, що $R_s = \{r_{s1}, r_{s2}, \dots, r_{sk}\}$. Задамо правило $\rho = \rho_1 = \dots = \rho_k$ формування послідовності R_s .

Позначимо через R узагальнене відношення, яке описує систему. Якщо його подати як $R = \{T, \xi\}$, де T — структура системи, ξ — множина конститuent відношення, то структуру системи можна отримати тоді, коли прийняти конститuentи цього відношення невизначеними.

Для прикладу розглянемо систему автоматичного керування, яка складається із двох систем (у розумінні даного тут визначення): об'єкта керування X_0 і керуючого пристрою $X_{\text{кер}}$. У більш загальному випадку необхідно враховувати і третю систему, а саме зовнішнє середовище X_3 ; об'єкт керування, як система, має задовольняти умові керуваності. «Керуваність системи залежить від того, чи можна досягти певного характеру поведінки для заданої системи і заданої множини входів»¹⁰. Об'єкт керування характеризується структурою і функціонуванням. Зв'язок між структурою і функціонуванням не однозначний, хоча, безперечно, він існує. Людина має певну інформацію про структуру та функціонування об'єкта керування, і кількість такої інформації відіграє принципову роль при створенні керуючого пристрою. Ці три системи — об'єкт керування, керуючий пристрій і зовнішнє середовище — взаємодіють. Завдання полягає в тому, щоб, маючи певні знання про об'єкт керування і середовища, задати структуру (функціонування) керуючого пристрою так, щоб керування було задовільним.

Для оцінки взаємодії між системами введемо такі величини:

1) відношення $\times$ взаємодії систем, яке задається на просторі $X_1 = (X_0 * X_k * X_3) \in X$; 2) Функцію F , яка характеризує функціонування систем загалом з погляду певних критеріїв. Систему автоматичного керування можна задати як $\{X, X_s, R_s\}$, а її функціонування — як $\{X_1, \times, F\}$.

⁹ М. Месарович. Основания общей теории систем. 36. «Общая теория систем». М., 1966, стор. 44.

¹⁰ Там же, стор. 40.

Проектувальник керуючого пристрою має такі завдання: 1) вибрати структуру системи T регулятора так, щоб при заданому x задовольняти вимогам, які ставляться до якості процесу керування; 2) визначити оптимальні значення для конститuent відношення ξ . Останнє означає, що потрібне таке відношення R , щоб при заданому x отримати оптимальне F . Легко довести таку лему: при заданому $\{X, X_0, R_0\}$ і x можна забезпечити оптимальність F (у деякому розумінні), якщо $\{X, X_k, R_k\}$ адекватне $\{X, X_0, R_0\}$, тобто $\{X, X_k, R_k\}' \{X, X_0, R_0\}'$. Це означає, коли $T_k \sim T_0$, то конститuentи будуть оптимальними. Цю лему можна розглядати як одне із можливих формулювань закону структурної адекватності.

Проілюструємо прояви цього закону. С. Бір сформулював так званий принцип зовнішнього доповнення, який «зводиться до того, що завдяки теоремі неповноти Геделя будь-яка мова керування зрештою недостатня для виконання поставлених перед нею завдань, але цього недоліку можна уникнути включенням «чорного ящика» у коло керування»¹¹. У описаному способі введення «чорного ящика» принципово важливим є те, що різноманітність, вироблювана цим «чорним ящиком», має бути структурно однієї природи з різноманітністю керуючої системи, куди вона вводиться. С. Бір відзначає, що вийти за рамки мови керуючої системи і водночас не відірватися від реальної системи можна в тому разі, коли орієнтуватися на таку властивість системи, яка неперервно зв'язана з її справжнім існуванням. Отже — зв'язок, відповідність, адекватність.

Автор велику увагу приділяє гакж моделюванню невизначеності, питанню про те, як її слід виробляти, якою має бути її природа. На його думку, невизначеність треба створювати на мові, зрозумілій машині, але приведеній у таке безладдя, щоб вона перестала її розуміти. Це твердження визначає спосіб «генерування» випадкової різноманітності відповідною частиною керуючої системи. Мало того, що така система буде продукувати випадкову різноманітність, треба, щоб ця різноманітність була на «мові» процесу, щоб вона структурно була адекватною випадковій різноманітності процесу. Знову ж таки це не що інше, як поглиблення принципу адекватності. У даному разі твердиться, якщо вам треба ліквідувати якусь випадкову різноманітність, то, щоб «генерувати» її у керуючій системі, вибирайте «механізм генерування», подібний до механізму, який діє в об'єкті керування.

Середовище нашої планети є складною, багатозв'язною системою, зв'язки якої безупинно змінюються. Для того, щоб в ньому могли успішно існувати кібернетичні, а серед них і біологічні системи, їх відображальні механізми також мають бути багатозв'язними. Отже, кількість зв'язків, яку здатний охопити такий механізм, може стати показником його досконалості, його рівня розвитку.

Проілюструємо вияв закону адекватності на відображальних механізмах нейрофізіологічного рівня. Дослідження нейрофізіологів з проблем системності у роботі мозку і ролі підкріплення в утворенні умовних рефлексів показали, що в системі тимчасових зв'язків між ділянками мозку відбивається не лише послідовність діючих подразників (стимулів), а й їх повторюваність (тобто частота появи)¹². На-

¹¹ С. Бір. Кибернетика и управление производством. М., 1965.

¹² Зб. «Опыт объективного изучения работы и взаимодействия сигнальных систем головного мозга». М., 1963.

приклад¹³, якщо система стимулів діє на організм згідно з послідовністю $A_1, A_2 \dots, A_n$, то збудження певних ділянок мозку $a_1, a_2 \dots, a_n$ відбувається за тією ж послідовністю. При цьому після утворення динамічного стереотипу збудження ділянки a_1 викликає збудження a_2 , що в свою чергу приводить до збудження a_3 і т. д. Частота появи окремих стимулів впливає на рівень збудженості відповідних ділянок. Нехай імовірність появи стимулів $p_1, p_2 \dots, p_n$, тоді збудженість ділянок $a_1, a_2 \dots, a_n$ буде пропорційною певним імовірностям, причому їх зв'язки відповідають зв'язності стимулів $A_1, A_2 \dots, A_n$.

Із сказаного випливає, що мозок виробляє моделі зовнішнього середовища, адекватні цьому середовищу. Тобто вони мають ті ж зв'язки, що й стимули, а їх імовірнісна структура відбиває імовірнісну структуру системи стимулів. Відомо, що між окремими ділянками мозку існують численні функціональні зв'язки. Очевидно, що така будова пристосована до моделювання зовнішнього середовища, яке має значну зв'язність між окремими стимулами. Цей же мозок у середовищі, елементи якого не зв'язані, не може взагалі (або може дуже повільно) виробляти моделі. Як показав У. Р. Ешбі¹⁴, пристосування до такого середовища відбуватиметься швидше, якщо ділянки мозку будуть також незалежними. Це і підтверджує принцип структурної адекватності у біологічних систем щодо зовнішнього середовища. Коли б стимули не повторювалися, або коли б події часто суперечили одна одній, то пам'ять, очевидно, була б невігідною. При таких зовнішніх умовах мозок за структурою не був би адекватним зовнішньому середовищу, організм не зміг би до нього пристосуватися; тим менше такий мозок був би здатний керувати зовнішнім світом.

Хоча ці приклади зовсім не вичерпують різноманітні сфери, де виявляється принцип адекватності, вони дозволяють твердити, що при взаємодії кількох систем (наприклад, живих організмів) залежно від цілі й причини взаємодії виникає проблема адекватності, тобто вона є загальною. Потреба забезпечення адекватності не могла не сприяти, з свого боку, ускладненню і збільшенню розмірів відображального механізму, яке відбувалося двома нагрямами. З одного боку, утворювались нові й нові паралельні канали вводу інформації (органи чуття), з другого — виникли спеціальні передавальні пункти, де відбувалася подальша обробка здобутої інформації. Завдання цих додаткових механізмів можна визначити як підвищення надійності відображення шляхом створення умов для синтезу і переробки вже не безпосередніх сигналів середовища, а заздалегідь перекодованих сигналів, результатів першого етапу відображення. Так, пристосування механізмів до якнайадекватнішого відображення сприяло утворенню багатозв'язної системи, що забезпечувало її багатоканальністю і багатоступінчастістю (поетапністю) відображення.

У розвитку кібернетичних систем біологічного виду, як свідчить їх еволюція на земній кулі, насамперед було досягнуто першої умови — утворення оптимальної кількості паралельних каналів вводу інформації (органів чуття) — і трохи пізніше, вже на стадії людини, оптимальної кількості ступенів механізмів поетапної обробки інформації. Таке неухильне вдосконалення відображального механізму відбувалося завдяки нарощуванню нових матеріальних структур, що забезпечувало нові

¹³ П. Л. Анохін. Особенности афферентного аппарата условного рефлекса и их значение для психологии «Вопросы психологии», № 6, 1955.

¹⁴ У. Р. Эшби. Конструкция мозга. М., 1964.

етапи, тобто дальше опосередкування інформації, отриманої при взаємодії об'єкта з середовищем.

Примітивний мозок земноводних поступово розвивається в надзвичайно складну відображальну систему — мозок людини, який має справу лише з опосередкованою інформацією, причому досягає таких високих щаблів опосередкування та узагальнення зовнішніх сигналів, як образи її поняття.

За деякими даними, розміри людського мозку є оптимальними для кібернетичних систем біологічного виду і дальше їх збільшення не сприяється до підвищення рівня відображення. Пояснюється це передусім специфікою біологічних засобів передачі інформації між окремими механізмами мозку, а саме обмеженою швидкістю такої передачі. Дальше збільшення розмірів мозку тягне за собою зниження його швидкодії, уповільнення реакції та ін., що в кінцевому підсумку ставить такий відображальний механізм у невигідні умови, порівняно з трьома меншим, але більш швидкодіючим механізмом.

Той факт, що значний відтинок еволюції людини характеризується появою нових механізмів переробки інформації вже не за допомогою розростання субстрату, а його вищої організації, наслідком якої є розширення функціональних можливостей раніше сформованих механізмів, примушує думати, що людський мозок — найвищий рівень розвитку відображального механізму, до якого може дійти матерія у своїй біологічній формі. Подальше вдосконалення відображення досягається вже в процесі не біологічного, а соціального розвитку. Отже, відображальний механізм людини знаменує собою такий рівень відображення біологічних систем, який відмежовує клас кібернетичних біологічних систем від класу надбіологічних кібернетичних систем.

Які ж системи можуть належати до останнього класу? Відзначимо заздалегідь, що ми не маємо підстав залічувати до нього так звані кібернетичні («мислячі») машини, які поки що повністю не відповідають змістові терміна «саморегулююча, самокеруюча система». Навіть найдосконаліші з них не мають самостійного значення, не є незалежними, власне саморегулюючими системами. Вони завжди виконують лише певну функцію саморегуляції чи керування в якійсь більшій, справді саморегулюючій, незалежній системі і не можна твердити, що в майбутньому буде інакше. Отже, кібернетичні машини треба розглядати не як самостійні «надбіологічні кібернетичні системи», а лише як елементи дійсно вищих, ніж біологічні, а саме соціальних систем. Конкретною реалізацією такої системи на земній кулі є організація того чи іншого суспільства, тобто певної системи, яка об'єднує людей і елементами якої є люди та продукти їх діяльності.

Формами соціуму можна вважати нації, національні держави та державні об'єднання нації, взяті в континуумі простору — часу, в усьому процесі їх історичного розвитку, як цільний, взаємозв'язний нагромадженням інформації ланцюг поколінь, з усією створеною ними економікою, ідеологією і культурою. Більш складною формою соціуму можна розглядати цивілізацію, яка оперує об'єднаною інформацією, зібраною кількома національними культурами (наприклад, індійська, європейська тощо). Повним розвитком соціуму буде, мабуть, збратане земне суспільство, єдина цивілізація, яка в наш час ще досить далека від завершеної форми.

З позицій загальної теорії інформації можна дати основне функціональне визначення вищої, закінченої форми соціуму — цивілізації, яке, очевидно, не може не бути тісно пов'язане з визначенням основної функції життя. Ми приєднуємося до авторів, які визначають цивілізацію як

високостійкий стан речовини, здатний збирати, абстракцію аналізувати і використовувати інформацію для здобуття максимуму інформації про середовище і самого себе та для генерації реакцій збереження¹⁵.

Між наведеним функціональним визначенням цивілізації та визначенням біологічної системи, як бачимо, немає принципової різниці. Це й зрозуміло. Основна, незмінна функція цих класів систем по суті однакова — нагромаджувати інформацію, використовуючи її водночас для самозбереження і тим самим для забезпечення дальшого процесу нагромадження інформації, тобто для пізнання. Однак людина як форма життя і цивілізація як форма життя мають принципову різницю: перша є елементом другої. Отже, ця різниця між ними полягає не в основному функціональному призначенні, а в механізмах функціонування і насамперед у відображальних механізмах.

Яким же має бути відображальний механізм соціуму? Ніхто поки що не може категорично відповісти на це питання, докладно описати його, бо такої форми механізму відображення в закінченому вигляді ще не існує. Сьогодні можна говорити лише про деякі дуже загальні характеристики, що випливають з тих даних, які є в нашому розпорядженні. Передусім треба думати, що відображення соціуму буде значно відрізнитися від відображення людини як за своїми специфічними змінними функціями, так і за своєю структурою. По-перше, тому, що в дублюванні людського відображення немає ніякої потреби, а, по-друге, тому, що соціум як система, вища від системи людського організму, мусить мати і вищу керуючу підсистему. Це зумовлюється як низкою нових специфічних завдань, так і новим середовищем, в якому має діяти соціум, наприклад вихід за межі земної кулі в міжпланетне середовище ніяк не може бути здійснений однією людиною, як окремою системою, а лише внаслідок діяльності всього суспільства. Сама постановка питання про те, яким має бути механізм відображення соціуму, передбачає, що цей механізм не тільки вищий від людського, а й створений людиною, створений свідомо, за певним методом і планом.

Оскільки саме життя суспільства свідчить про немінучість виникнення штучного інтелекту, так званих «мислячих» машин, то можна визначити ще одну особливість відображення соціуму — механізми цього відображення будуть складатися не лише з біологічних (людських), але й з неорганічних (машинних) елементів.

Отже, механізм відображення соціуму за розмірами значно перевищуватиме механізм відображення біологічних систем, що забезпечить і більшу точність відображення. Його інформаційна структура буде, мабуть, певною мірою аналогічною інформаційній структурі біологічного відображального механізму: вона так само матиме механізми вводу, передачі, переробки, зберігання і видачі інформації. Однак при цьому соціальний механізм відображення матиме більше каналів вводу інформації (своєрідних органів чуття); більше опосередкованих етапів перекодування і переробки інформації; інакше організований центральний апарат (своєрідний мозок), який складатиметься як з людей, так і з машин. Але, незважаючи на всі відмінності, є підстави думати, що визначити рівень розвитку відображального механізму соціуму можна за тими ж показниками, що й механізму органічної системи: кількістю каналів, кількістю зв'язків середовища, яке може охопити даний механізм, мірою опосередкування інформації,

¹⁵ Див. Л. М. Гиндліс, С. А. Каплан, Н. С. Кардашев, Б. Н. Пановкин, Б. В. Сухотин, Г. М. Хованов. Внеземные цивилизации. М., 1969, стор. 45.

швидкодією тощо. Всі ці характеристики механізму відображення зумовлюються його матеріальною структурою. Отже, тип її може бути недвозначним критерієм класифікації кожної кібернетичної системи (як біологічної, так і соціальної).

На закінчення скажемо, що проблема класифікації кібернетичних систем, яка, незважаючи на її актуальність, досі не опрацьована, може бути значно наближена до свого розв'язання, якщо, спираючись на положення ленінської теорії відображення і розглядаючи відображення як центральний напрям вдосконалення систем, виділити в ньому провідну ланку — критерій класифікації. Те, що цим критерієм можна визнати відображальний механізм, який має певну матеріальну структуру, дозволяє піддавати його точному вимірові і застосовувати різні форми його опису та характеристики, а серед них і опис методом загальної теорії систем.

* * *

Проблема классификации кибернетических систем, несмотря на ее актуальность, до сих пор не решена. Отсутствуют однозначные критерии, с помощью которых можно четко разграничить классы добиологических, биологических и сверхбиологических систем, различить уровень биологических и социальных систем, понятия о кибернетических машинах и организмах и т. п. Исходя при решении этой проблемы из ленинской теории отражения и рассматривая отражение как центральное направление совершенствования систем, можно выделить ведущее звено, при помощи которого удастся однозначно классифицировать системы. Таким звеном и, одновременно, критерием классификации систем следует признать механизм отражения этих систем (материальный субстрат, структура которого определяет неизменно повторяющуюся последовательность реакций на определенные, внешние для данного субстрата воздействия). То, что этот механизм имеет определенную материальную структуру, которая поддается исследованию и измерению, позволяет применять различные формы описания и характеристики этого механизма, в том числе и описания методом общей теории систем.

До питання про виникнення середньовічної діалектики на основі номіналізму

Номіналістичну діалектику середньовіччя звичайно розглядають як цілком самостійний, незалежний і суворо диференційований напрямок філософської думки, хоча зовсім особного і безумовно специфічного номіналізму на той час не існувало. Всі середньовічні номіналісти Заходу були не лише католиками, а й монахами, наставниками монастирів, каноніками, єпископами, папами і університетськими викладачами. Щоправда, їхнє вчення інколи діставало негативну оцінку з боку офіційної церкви і навіть піддавалось осудові, і так звані номіналістам часто доводилось каятися. Однак офіційне церковне засудження не було настільки суворим, щоб номіналісти не могли захищатися, займати високі офіційні пости і продовжувати доводити свої ідеї як в усній, так і в письмовій формі. Найзначніші філософи і богослови середньовічного Заходу, іноді непомітно для себе, а часом і цілком свідомо, лишалися в тому або іншому розумінні номіналістами. Вони збирали численних слухачів і учнів, писали великі твори, на перший погляд цілком ортодоксального характеру, і тільки в крайньому разі оголошувались еретиками чи самі себе вважали такими. Але якщо зібрати в одне офіційні церковні засудження номіналістів, то складається враження, що номіналістичними були геть усе середньовічне богослов'я і філософія на Заході. У цій статті обмежимося лише вказівкою на те, що найголовніше офіційне богослов'я, коли не було тоді прямо номіналістичним, то, в усякому випадку, часто давало привід для номіналізму.

Насамперед про джерела номіналістичної діалектики. Перше джерело, на якому ми тут детально не спиняємося, полягає у надто великому захопленні граматично-риторичним розумінням діалектики. Конструктивно-мовна діалектика, втрачаючи найвішній зв'язок з тодішньою онтологією, починала діставати не лише самостійне значення, але вже відкидала і віровчення, служницею якого вона спершу себе мислила, і визнавала його тільки в міру конструктивно-мовних досягнень. Про таку номіналістичну діалектику треба говорити окремо. Друге джерело номіналізму полягає в хитаннях і невпевненості самої онтології, яка у відповідний час і у відповідних мислителів не витримувала своєї методології до кінця і прагнула інколи виходити із конструкції розуму, що спиралася не просто на віровчення, а й на принципово суб'єктивні побудови у людській психіці.

Одним із перших мислителів, які силкувалися побудувати суто об'єктивну і онтологічну діалектику, але водночас відкривали певний доступ і для суб'єктивізму, був славнозвісний Іоанн Скотт Ерігена (800/815—872/875). Він відомий як послідовний неоплатонік, який поривався шляхом неоплатонічної діалектики довести істину християнського догматичного богослов'я.

¹ Автор статті вживає термін «діалектика» в двох значеннях: 1) традиційному у античній філософії і середньовічній схоластиці як мистецтво полеміки і в цьому зв'язку як вчення про логічні форми й способи міркування, спростування і доведення; 2) як вчення про єдність протилежностей. В кожному окремому випадку значення цього терміна зрозуміле з контексту або з пояснень автора.— *Ред.*

Проте помиляються ті дослідники і тлумачники Ерієни, котрі зводять його вчення тільки до абсолютного платонізму. Його головна праця «Про поділ природи» вражає безліччю таких положень, де провадиться найсправжнісінька аристотелівсько-порфирієвсько-боєцієвсько-кассіодорівсько-іссідорівська точка зору. Ерієна дуже любить суто силогістичний спосіб викладу, трактує про категорії, близькі до аристотелівських, згадує про судження з поділом його на стверджувальне і заперечне, аж ніяк не цурається традиційних силогістичних модусів і фігур і навіть діалектику розглядає як певну мовну побудову (незважаючи на онтологізм його основної діалектики). Тому в IX ст. її і розуміли як *fuga et insecutio* речень, тобто як вчення про їх послідовності і форми будови. В такому значенні Ерієна зовсім не дає нічого нового. Його по суті найсправжнісінька середньовічна конструктивно-мовна діалектика також міститься серед традиційних семи вільних мистецтв. Причому нею, як вченням про суперечки (*disputandi disciplina*), треба користуватися здебільшого проти єретиків. А все ж навіть при такому конструктивно-мовному підході, у Ерієни, безперечно, пробивається онтологізм, наприклад, коли він говорить про тождність філософії і релігії і коли ставить логіку вище звичайної для його часу шкільної традиції, заснованої на поглядах Боєція, Алкуїна та Ісідора.

Однак специфічна особливість діалектики Ерієни, мабуть, полягає не в цьому. Він підносить діалектику високо не лише за її онтологізм (про що потрібно говорити окремо), але і як сферу «загальних уявлень» людини (*conceptio mentis, conceptio communis animi*). Ерієна пише: «Грамматика є дисципліною, що обробляє і керує (*moderatrix*) виразним мовленням. Риторика є дисципліною, що змістовно і вишукано розглядає кінцеву причину щодо особи, матері, випадковості, якості, місця, часу і можливості. Коротко вона може бути визначена як прониклива дисципліна, що має сім періодів кінцевої причини. Діалектика ж є ґрунтовною і дослідницькою дисципліною загальних, розумних (*rationalium*) виразів душі»¹.

З одного боку, граматику і риторику Ерієна трактує тільки як засіб для діалектики, а з другого — вважає, що сама діалектика ґрунтується на концептуалізмі; вона, на його думку, неможлива без використання слова. Більше того, про діалектику він мислить як таку, що складається з двох частин: дієретичної, котра поділяє рід на види, і аналітичної, котра, навпаки, підноситься від індивіда до роду і навіть вище роду, «до сутності і мудрості». Таким чином Ерієна оголошує діалектику просто формально-логічною дисципліною, у якій немає і згадки про єдність протилежностей, і навіть зіставляє її з традиційною силогістикою².

Ця суперечність у системі Ерієни різко впадає в очі, особливо там, де мовиться, що «аналітична» частина діалектики означає не просто піднесення від одиничного до загального, але й піднесення «до незримого», «до безформного», до бога, коли навіть бог виявляється у всьому і все виявляється в богові³. Пантеїзм Ерієни, що виникає звідси, уже не раз аналізувався і навряд чи може викликати сумнів.

Суперечливість розуміння Ерієною діалектики виступає, наприклад, і в таких висловленнях: «Що заважає нам помістити дисципліну визначення серед мистецтв, приєднуючи її до діалектики, особливістю

¹ *Patrologiae cursus completus* ed. J.—P. Migne, Series latina P. t. 122, стор. 473.

² *Migne. S. lat.*, стор. 184, 526, 489—490.

³ Див. там же, стор. 1195.

якої є піддавати поділові природу всього, що можна мислити, поєднувати, розрізняти і розподіляти власні місця для будь-яких предметів?»⁴. При цьому, каже Ерігена, у своїх поділах і поєднаннях діалектика не може заспокоїтися доти, поки не повернеться «до сутності», до бога. В одному місці він навіть вихваляє десять категорій Арістотеля і разом з тим твердить, що якраз за допомогою цих категорій можна спускатися від бога в світ окремих речей і від них знову повертатися до бога, до нерозчленованої *ousia*. Отже, з одного боку, Ерігена мислить чуттєвий світ не субстанціонально, а лише як акциденціальні виділення із божественної сутності, а, з другого — вважає, що категорії, які є безтілесними, мають на меті підносити цей чуттєвий світ до вищої сутності. Виходить, таким чином, що категорії, істотно пов'язані з людським словом, уперше тільки і перетворюють несубстанціональний чуттєвий світ у ті субстанції, котрі вже можна зводити до божественної сутності⁵.

Ерігена ратує за «необхідність позначення речей» (*necessitas significandarum rerum*), за те, щоб речі, які виділилися із божественної сутності, розуміти тільки «номінально чи вербально» (*nominaliter sive verbaliter*)⁶. Але при цьому номінальність він тлумачить у переносному значенні, а порівняння речей до бога, коли вже відпадає необхідність імен і слів, — у буквальному значенні. Інакше кажучи, буквально сутність речей створюється людським найменуванням. Оскільки ж вона не буквально, вона є неусобленою еманациєю божественної сутності, тобто самим богом. Тільки Адам давав речам такі імена, які були цілком адекватні їх сутності. Тому зовсім правим був К Прантль, коли називав діалектику Ерігена так, як називали пізніше, а саме «звуковою» (*vocalis*), тобто, просто кажучи, номіналістичною. І. Ерігена, дійсно, зображує функції розуму при опрацюванні емпіричних матеріалів як дуже активні функції, без яких не могло б виникнути і пізнання речей людиною⁷.

За Ерігеною, із бога виділяються не субстанції, а окремі безкочечні акциденції, які за самою своєю суттю, звичайно, зовсім неусоблені порівняно з індивідуальними речами. Однак, оскільки людина мислить реальні речі, тобто не окремі неусоблені акциденції, а різні їх об'єднання в субстанції, бо кожна річ є та або інша індивідуальна субстанція, то питається: як же об'єднує людина окремі субстанції у цілісні речі? Ерігена вважає, що це відбувається шляхом найменування людиною тої або іншої сукупності акциденцій. Отже, у цьому пункті він є цілковитим номіналістом, хоча загалом таким його не можна назвати. Він сповідує вищу сутність бога, її цілком реальній, але аж ніяк не номінальний поділ на роди і види, і лише заперечує можливість втілення цих останніх у реальних речах. Отже, тут перед нами просто не продуманий до кінця номіналізм, а, ліпше сказати, не продумана до кінця онтологія.

Уже в часи Ерігени, незважаючи на весь тодішній принциповий онтологізм і навіть неоплатонізм, починали говорити про активність людського розуму, про його дійову силу, що приводить у порядок усі хаотичні відчуття людської психіки. Проте поєднати цю активність людського розуму з активністю божественного розуму ще не вміли. Це і спричинилося до суперечності, яка спостерігалася в ученні Ерігени, а також і в інших представників початкового періоду схоластики.

⁴ Migne. S. lat., стор. 486, 869.

⁵ Див. там же, стор. 462, 494.

⁶ Див. там же, стор. 481, 522.

⁷ Там же, стор. 765, 766, 749, 770, 779, 773, 472, 478.

Мислителі, які захоплювалися конструктивно-мовною діалектикою, усі якоюсь мірою залежали саме від Ерігени, хоча й не були справжніми неоплатоніками. Такі Ерік Оксеррський, Ремігій звідти ж, Вальтер фон Шпейер, Герберт із Орільяка, Фульберт Шартрський і Ноткер Лабен із Сан-Галлена.

Значно далі Ерігени в розвитку діалектики пішов П'єр Абеляр (1079—1142) із містечка Пале у Бретані. Цікаво, що в нього знову-таки, як і в Ерігени, виявилась суперечливість онтології. Абеляр — католик, монах, наставник монастиря і богослов, для якого теїзм є непохитною твердиною і базується постійно на святому письмі. Але дуже значні хитання в теології безумовно призводили його до номіналізму і навіть більшого, ніж у Ерігени. Адже Абеляр був прямим учнем Росцеліна (хоч, правда, й сперечався з ним). Якщо Ерігена все-таки визнавав і родий види у самій божественній сутності і лише заперечував можливість втілення їх у реальних речах, то, на думку Абеляра, не існує родових понять навіть і в людському мисленні. Загальні поняття для нього є тільки слова, що розуміються як *sermo*, тобто які певна усвідомлена зв'язність слів у одне ціле (*sermo* по-латинському і означає мовлення). Якщо Росцелін розумів слово (*vox*) просто як фізичну одиничність і тому не придатну для логічних висновків, то Абеляр, виходячи з аристотелівського визначення «загальне (*universale*) є те, що за своєю природою предикуються про багато речей» пов'язував *sermo* саме з походженням (*a nativitate*) уявлень у людини. Предикуювання, а отже, і *sermo* також і в Абеляра лишалось людським установленням (*institutio hominum*), а *vox* же мав для нього не людське, а тільки фізичне, природне і суто одиничне значення, не здатне стати принципом узагальненої предикації.

Цю ж думку Абеляр проводить і тоді, коли міркує щодо визначення, яке можливе тільки через *genus* («рід»), а останній зовсім невластивий ніякому *vox*, що взагалі не пов'язаний з жодною сукупністю речей і можливий лише за умови нематеріального і узагальненого значення (*significatio*). Але як же тоді можливе узагальнення? У рукописах, знайдених уже в нашому столітті, Абеляр досить чітко говорить, що хоча «усі речі», взяті самі по собі, нумерично цілком дискретні, а проте вони «за своєю природою між собою пов'язані» (*sunt convenientes ex aliquo*). Так, «бути людиною» означає, що люди подібні одні до одних. І ця подібність не є ні «річ» (*res*), ні платонівська «сутність» (*essentia*). Але це у жодному разі не є і просто ніщо, і «бути людиною» припускає у собі певний «стан» (*status*) людини.

Ця теорія статусу відіграє особливу роль у тлумаченні Абеляром уривків із Порфірія, хоч у такому тлумаченні, на думку Б. Гейера,⁸ є істотна суперечність, оскільки Абеляр то наближається до платонівського реалізму з його вченням про *essentia*, то спростовує *essentia* у речах. Із латинського тексту Абеляра, надрукованого в додатку до статті Б. Гейера,⁹ з'ясовується безпорадний психологізм Абеляра в ученні про універсалії і досить потішна теорія абстракції. Отже, під словесним об'єднанням одиничного в загальне Абеляр розуміє не просто саме ж одиничне, а деяку цільну зв'язність. Ми б сказали, що слово, на його думку, є узагальненням у розумінні якогось концептуалізму. І хоч тут у Абеляра панує величезна плутанина, однак

⁸ Див. В. Geyer. Die Stellung Abaelards in der Universalienfrage nach neuen handschriftlichen Texten (Beiträge zur Gesch. d. Philos. d. Mittelalters, Supplementband.), Münster, 1913, стр. 110.

⁹ Див. там же, стр. 116—127.

якийсь надсловесний момент загальності він все-таки визнавав. Тому його номіналістична діалектика не така вже й груба, як це показували багато хто з істориків філософії. Щоправда, платонізмом тут і не віє. Це — просто невміння розібратися в діалектиці загального і одиничного і надавання обом цим категоріям то одного, то іншого значення. В цілому, як ми вже підкреслили, це якась концептуалістична діалектика.

Б. Гейер, який виявив у Абельяра істотні суперечності, усе ж вважає його напівноміналістичну, напівреалістичну, а взагалі кажучи, концептуалістичну теорію універсалій великим досягненням середньовічної схоластики. Проте вивчення доданих до статті Гейера новознайдених рукописів Абельяра породжує двояку думку, стверджуючи, з одного боку, велику логічну проникливість філософа в такому важкому питанні, як питання про універсалії, а з другого — безліч позитивістських передсудів, які дуже заважали авторові мужньо сформулювати те, до чого приводить його досить витончена діалектика.

У всякому разі, було б несправедливо визнавати Абельяра абсолютним номіналістом, який виключав будь-яку реальність речей поза людською свідомістю і зводив їх лише до суб'єктивно-утворюваних найменувань. Наведемо такі місця із його «Діалектики»: «Справді той або інший звук за своєю природою (*naturaliter*) не входить у позначення ним річ, але існує в міру накладання його людьми на речі. Адже найвищий майстер дарував нам це накладання звуків. Однак він зберіг природу речей для власного їх розподілу»¹⁰. «Певна річ, необхідно, щоб імена вже існували, раз вони позначають самі речі і створюють речення...; однак речення зовсім не позначають ті або інші речі в тому ж простому розумінні, у якому речі позначаються іменами»¹¹. «Бо коли ми кажемо: «людина біжить», то ми маємо справу з «людиною» і «бігом» у самих же речах, і пов'язуємо біг з людиною [в одне ціле], а не об'єднуємо їх зміст як зазвичай; і ми нічого не кажемо про значення самі по собі, але устанавлюємо думку виключно про речі, включаючи їх значення у свідомість того, хто слухає»¹².

Якщо виникнути у зміст цих розмірковувань Абельяра, то можна дійти висновку, що, по-перше, речі у нього існують незалежно від свідомості людини, по-друге, звуки і цілі речення суть ті засоби сприймання речей, які дані нам самим богом; і, по-третє, коли ми один з одним розмовляємо, то при цьому зовсім не абстрагуємося від реально існуючих речей, а своєю мовою намагаємося вкласти відоме їх розуміння і значення в нашу свідомість. Назвати всю цю концепцію номіналізмом ніяк не можна. Це, звичайно, найсправжнісінький реалізм. Однак внаслідок заперечення Абельяром реальності загальних понять, він дуже непослідовний і суперечить іншим, уже суто номіналістичним твердженням філософа. От що означає у діалектиці визнання лише одиничного і недооцінка реальності загального.

Незважаючи на все це, Абельяр намагається розумно пояснити найголовніші догмати християнства, оскільки діалектика для нього є насамперед розумне пояснення. Можна твердо сказати, що цей напівноміналізм, напівреалізм Абельяра не може дати якихось адекватних філософських формул для християнського догматичного богослов'я. Розглянемо, як Абельяр розкриває догмат про тринедність божества.

¹⁰ Abelardus. *Dialectica*, ed. L. M. De Rijk, Assen (Utrecht), 1956, V, 576, 34—37.

¹¹ Там же, II, 160, 26—30.

¹² Там же, II, 154, 25—29.

Оскільки загальне поняття для нього є не реальністю, а тільки емпірично спостережувана сукупність подібних предметів, остільки і три особи божества він трактує не як субстанціальні особи, тобто як іпостасі, а просто як ті чи інші властивості божества, яке, як і кожний матеріальний предмет, може мати багато всяких властивостей, і ці властивості ще не будуть самостійними субстанціями. Перша особа пресвятої трійці, яку Абельяр продовжує іменувати згідно з тисячолітньою традицією отцем, є могутність, або всемогутність бога; друга особа виявляється у нього премудрістю, тобто знову-таки однією із властивостей, у якій немає нічого іпостасного; третя — трактується у тому ж логічному значенні, як благість чи любов божества. Певідомо, чи вважав сам Абельяр таке трипостасне вчення необхідним результатом його номіналістичної діалектики. Але ж ми добре розуміємо, що перед нами розгортається саме номіналістична картина, нехай би навіть властивості, надані божеству Абельяром, і були чимось реальним.

В даному випадку важливо відзначити відсутність усякого чуття субстанціальної реальності ідеального. Тому трійця представлена у Абельяра не самостійними особами, а лише загальними властивостями єдиного божества¹³. Це ж стосується і вчення про творення. Тому що третя особа пресвятої трійці — благість, а благість є любов, то звідси випливає, що не можна любити самого себе (питається — чому?), а тільки що-небудь інше. любити ж що-небудь інше — для божества означає передусім творити це інше (знову ж — чому?). Перед нами сфера якихось абстрактних предикатив чи атрибутів, але не видно ніяких субстанцій і субстанціальних відношень. Під цією абстрактністю протестантські богослови і буржуазні історики філософії приховували невизнання офіційної церкви як авторитету і навіть прагнення її знищити.

Як показує вивчення усіх історичних, богословських і філософських праць, які стосувалися Абельяра, цей мислитель, найміцніше зв'язаний з пробудженням міської культури у Франції XII ст., був невідступним прихильником нових ідей, грізним словом своїм разив консервативних супротивників. Написав він немало, але чи то внаслідок пристрасної його натури, чи то внаслідок невтомної боротьби з найзлішими ворогами творчості Абельяра сповнені різних суперечностей і нерідко незакінчені.

Слід зазначити, що радянські історики філософії зуміли уважно підійти до вивчення спадщини Абельяра, не прилизуючи, на противагу буржуазним історикам, найгостріші суперечності його філософських поглядів; у своїх працях¹⁴ вони показали його невтомні пошуки, злеті і падіння, його напружену літературну діяльність.

Із творів Абельяра найцікавішою для нас є «Діалектика». Її повне видання було здійснене вперше В. Кузеном 1836 року. Видання це,

¹³ P. Abaelardi. De unitate et trinitate, ed. R. Stölzle Freiburg im Baden, 1891. У цьому виданні зібрані всі найголовніші висловлення Абельяра про триєдність. Не аналізуючи їх, необхідно все-таки сказати, що Абельяр безперечно блукав у тринітарному питанні, даючи суперечливі його розв'язання, і дуже слабо володів діалектичним методом. Це особливо помітно, наприклад, у таких теоретичних главах, як «Про тотожність і відмінність», стор. 50—62.

¹⁴ Блискучу характеристику Абельяра як мислителя можна знайти у книгах: Г. П. Федотова. Абельяр. Пгр., 1924, стор. 114—156. (1 вид., Пгр., 1918); Н. А. Сидорова. Очерки по истории ранней городской культуры во Франции. М., 1953, стор. 248—407. Другий автор дає широку картину діяльності Абельяра як представника ранньої міської культури, характеристику творів Абельяра і детально аналізує засудження його церквою. Пор. того ж автора «П. Абельяр — представитель средневекового свободомыслия» (у вид.— Петер Абельяр. История моих бедствий. М., 1959, стор. 179—224)

однак, через поганий поліграфічний стан середньовічних рукописів Абеляра, було зовсім недосконалим. Той же В. Кузен забажав видати повного Абеляра в двох томах в 1849—1859 рр. (є передрук 1968 р.). Але «Діалектики» тут не виявилось. У праці «Fragments de philosophie du moyen age par V. Cousin» (Paris, 1855) автор дає деякі відомості про можливий склад «Діалектики» Абеляра і деякі латинські тексти. У томі Міня, присвяченому Абеляру, цей трактат цілком відсутній. У виданні «Beitr. zur Gesch. d. Philos. u. Theol. d. Mittelalters» (XXI, Bd. H. 1—4 Münster, 1919—1933), де міститься «повне» зібрання філософських творів Абеляра, «Діалектика» знову ж таки опущена, якщо не враховувати окремих логічних розміркувань. Логічні твори Абеляра, крім «Діалектики», ми знаходимо у виданні «Abelardo. Scritti filosofici» (Глосси на «Категорії» Порфирія і Глосси на твори Арістотеля «Про інтерпретації», «Про розподіли» і «Топіка»), ed. per la prima volta da Mario Dal Pra, Roma—Milano, 1954. І тільки в 50-х роках нашого століття голландці ретельно і остаточно вивчили всі рукописні фрагменти Абеляра, які належать до його «Діалектики». Таким чином, нарешті, і з'явився величезний том цього твору з аналізом усіх тих сторінок рукопису, що не дійшли до нас, усіх можливих проблем, які, мабуть, були ще у самого Абеляра, який працював над «Діалектикою» до останніх днів життя, і з найсуворішим урахуванням можливого загального плану трактату (це — P. Abelardus. Dialectica, first compl. ed. of the parisian manuscr. by L. M. De Rijk. Assen (Utrecht), 1956).

Мінь видав другий чудовий твір Абеляра, де розкривається сама суть діалектики цього мислителя¹⁵, — «Sic et non», що можна перекласти «Так і не так» або «Так і ні». У цій величезній праці Абеляр переслідує, напевне, дві мети: першу поверховішу і другу — глибшу.

Перша полягає в тому, щоб показати, що стосовно будь-якого богословського твердження і, навіть більше того, стосовно будь-якої тези самого віровчення і святе письмо і отці церкви висловлювали не лише різні, а часто навіть і прямо протилежні судження. Не випадково цей твір містить понад 1800 цитат із біблії і вчень отців церкви. Їх суперечливість нерідко є наслідком того чи іншого непорозуміння: вони можуть мати неоднаковий зміст або залежно від контексту, або від різних намірів автора та інших обставин.

Однак Абеляр часто-густо зачіпає не поверхові, а ті суперечності, які лишаються у глибині самої догматики після усунення усіх літературних, історичних чи психологічних непорозумінь. Тоді виявляється, що бог і єдиний і неєдиний, що він і пізнаваний і непізнаваний, що в ньому і три особи і жодної особи, що він втілювався і водночас не втілювався у людини, що Христос спокитував і не спокитував людські гріхи, що ми воскреснемо і не воскреснемо після смерті і т. д. Це нескінченне зіставлення суперечностей пронизує всю працю Абеляра, так що зрештою виникає думка, а чи не вважає філософ, що можна говорити що завгодно про що завгодно.

Правовірність самого Абеляра непохитна. Біблію, церкву, догмати откровення він не піддавав жодному сумніву і навіть злякався б, коли б усю його діалектику хто-небудь звів тільки до нісенітної слово-суперечки. Усі найглибші і безсумнівні для середньовічного мислителя віроповчальні тези Абеляр не тільки відверто сповідує, але кожну хвилину готовий за них постраждати. І разом з тим виявляється, що

¹⁵ Див. Migne. S. lat., стор. 178, 1339—1610.

будь-яке його положення щось стверджує і водночас заперечує, причому заперечує або цілком, або частково.

Цей дивний і незвичайний трактат Абельяра можна взяти за проповідь єдності і боротьби протилежностей, тобто за найсправжнісіньку діалектику, яка у Середні віки ще нікому не була відома. Однак, поряд з яскравими прикладами різнобою, протилежності і навіть суперечності, в ньому слабко подано якраз те, що і є ядром діалектики, а саме єдність протилежностей. Абельяр не зумів усвідомити її і надати їй виразної форми.

І зовсім не випадково історики філософії рідко пов'язували цю ідею загальної суперечності в трактаті «Sic et non» з ученням Абельяра про універсалії, а саме в цьому, як нам здається, і полягає розгадка такої напористої суперечливості, яка пронизує цей твір. Адже якщо універсалії виявляються у Абельяра не субстанціями, а лише предикатами або акциденціями, то зовсім неможливо ставити питання про те, як діалектичні тези і антитези кожного разу обов'язково завершуються синтезом. Якщо кожна частина стола є тільки тією чи іншою її властивістю, то як би не розрізнялися між собою ножки, верхня дошка, ящики, клей і цв'яхи,— тобто те, з чого він складається, кожному зрозуміло, що таке стіл, що таке його частини і як вони між собою об'єднуються. Однак в цьому ж і вся справа, що ножка стола не є просто зовнішньою його властивістю, а самостійною субстанцією. І коли ми кажемо, що стіл зроблений з червоного дерева, то червоне дерево є для нас не просто акциденцією стола (бо інакше стіл як певна нова якість не міг би виникнути з ножек чи інших частин), а особливою самостійною субстанцією, яка у сполученні з іншими такими ж субстанціями і становить ту субстанцію стола, що вже є новою якістю і зовсім не ділиться на властивості і ознаки. Адже червоне дерево, перш ніж стати акциденцією стола як деякої певної субстанції, у певному розумінні все ще не може не продовжувати бути також самостійною субстанцією. Але навіть якщо і визнати кожен акциденцію чимось, то все рівно вона не може стати властивістю якоїсь субстанції, а ця субстанція не може перетворитись у набір різних властивостей невідомо чого. Проста сукупність яких-небудь властивостей чи якостей зовсім ще не створює того цілого, до якого вони належать.

Діалектика Абельяра в його трактаті «Sic et non» якраз і полягає в тому, що філософ дуже добре помітив суперечність окремих моментів, що входять до основного єдиного ядра протилежностей, але, не розуміючи необхідності мислити все часткове також субстанціально (щоб воно могло бути властивістю або ознакою тої чи іншої загальності, самого ядра розглядуваної загальності), прийшов до висновку про необхідність краще розривати єдине ядро загальності на окремі дискретні моменти, ніж ці останні об'єднувати у ядро загальності. Так нестійкість субстанціальних моментів універсальності, як і самої універсальності, привела Абельяра до діалектики, відбитої у «Sic et non». Але їй не вистачало розуміння єдності субстанціальних видів з такими ж субстанціальними родами, тобто філософ ще не прийшов до діалектичного закону єдності і боротьби протилежностей. Абельяр чудово вчить нас тому, що все на світі суперечливе або протилежне. Але він дуже погано бачить, а іноді і зовсім не помічає, як протилежності об'єднуються і створюють цілісне ядро. «У Абельяра головне — не сама теорія, а опір авторитетові церкви»¹⁶.

¹⁶ Ф. Енгельс. О Франції в епоху феодалізму. «Архів Маркса і Енгельса», т. X, стор. 300).

Видавець «Діалектики» Абеяра де Рійк, якій вклав багато праці, щоб композиційно пов'язати розрізнені рукописи цього твору, що дійшли до нас, конструє більш-менш приблизно конкретний його зміст. Він вважає, що «Діалектика» має п'ять трактатів. Перший з них присвячений загальним питанням того, що Абеялар називає *diciones* (у перекладі на нашу мову — способи вираження думки), складається зі вчення про поділ, куди входив абеяларівський аналіз «п'яти звучань» Порфирія, що до нас не дійшов, учення про категорії і, нарешті, учення про значення, тобто про сигніфікативні моменти мови (як, наприклад, ім'я або дієслово), що становить переказ перших глав аристотелівського трактату про інтерпретації за допомогою перекладу, і коментарів його, зроблених Боецієм. Другий розкриває категоріальні основи судження. Складався він з учення про частини речення і про силлогістичне сполучення речень, включаючи фігури і модуси категоричного силлогізму. Третій трактат присвячений аристотелівській топіці у витлумаченні Цицерона, Фемістія і Боеція. У четвертому трактаті Абеялар обмірковує різні гіпотетичні побудови, а також гіпотетичний силлогізм, до якого залічує і силлогізм диз'юнктивний. Зв'язок з трактатами Боеція, які сюди належать, очевидний. П'ятий трактат — про поділ і визначення.

Такий зміст «Діалектики» Абеяра зумовлений двома дуже важливими обставинами. По-перше, Абеялар був захопленим прихильником конструктивно-мовної діалектики (а такою була вся середньовічна діалектика). По-друге, така діалектика, незважаючи на всю свою дотепність, дистинктивний і взагалі формально-логічний ентузіазм, не давала жодних підстав для зіткнення з церковним ученням і взагалі богослов'ям. Відомо, що богослов'я вимагало визнання певного роду буття, тобто було онтологічним ученням. А конструктивно-мовна діалектика якраз свідомо не зачіпала ніякого об'єктивного буття і будувалась як формальне вчення про поняття, судження, умовисновки і доказ. Тому при всьому логічному ентузіазмі Абеяра його діалектика фактично лишалася служницею богослов'я, коли мова заходила про онтологію. Але цікавіше за все те, що вона і не відрізнялася ніяким прагненням до ствердження того чи іншого буття. Абеялар не тільки в захопленні від діалектичних тонкощів (*Dialectica*, 140, 28 Rijk), від уміння діалектиків об'єднувати різні типи мислення (146, 18), від їхньої віртуозної здібності розрізняти істину і хибу (278, 11), але й вважає це розрізнення істини і хибі головною особливістю діалектики (121, 6; 145, 11; 152, 28, 32; 153, 18). Однак Абеялар добре відрізняв діалектику як імовірне знання від філософії як знання необхідності (278, 7; 462, 4) і від риторики як знання гіпотетичного (413, 30; 459, 15; 462, 4). Відділяючи формалізм діалектики від граматики (119, 23; 126, 2.21; 127, 8) і взагалі розуміючи діалектику досить складно, Абеялар, проте, вважав її придатною найбільше для спростування еретиків і відступників, як і взагалі усіх ворогів істини (145, 34).

Таким чином, номіналістична діалектика Абеяра в тому її суперечливому і надто поміркованому розумінні, яке розкрито вище, виникла лише внаслідок неповного продумання сповідуваної ним же самим теології, хоча часто мала не тільки полемічний і вельми загальний, але і натхненний характер першого (для Середніх віків) розкриття універсальної значимості суперечності. У стихії цієї суперечності Абеялар просто шаленів як теолог, погано відчуваючи при цьому необхідність єдності протилежностей. А те, що він сам називав діалектикою, розвивалося у руслі традиційного порфирієвсько-боецієвського коментаторства, перетвореного ним у самостійну систему.

* * *

Диалектика представляет собою достояние всякой зрелой философии, но она всегда имела разный характер в зависимости от особенностей социально-исторических формаций, философских эпох и отдельных философов. Средневековая философия тоже имела свою специфическую диалектику, происхождение и история развития которой является весьма важным предметом историко-философского исследования. Эта диалектика возникла прежде всего на почве гипертрофии риторическо-грамматических учений. Излишняя утонченность мысли в этой области невольно способствовала обнаружению противоречий в человеческом разуме и требовала их преодоления. Другая линия шла от богословских систем Средневековья, поскольку религия весьма легко мирилась со всякими противоречиями в области веры, а разум стремился их преодолеть. Диалектика развивалась также на почве непродуманности и противоречивости религиозной догмы, в которую вводились различные элементы светской культуры, плохо мирившиеся с догматами веры. Замечательным явлением в этом отношении был Иоанн Скотт Эригена, который еще в IX в. пытался превратить христианскую догму в языческий неоплатонизм. Тут он сталкивался со множеством всяких противоречий и пытался строить диалектику как высшее учение о разуме, в то же время не будучи в состоянии правильно понять формы проявления активности человеческого разума. Поэтому у него появилось стремление истолковывать все родовые общности только как результат словесных актов. Так на почве средневекового неоплатонизма возникал номинализм.

Особенно интересную картину в этом отношении представляет философия Абельяра, которая была выражением передовых общественных веяний во Франции XII в. Как доказано новонайденными и недавно напечатанными рукописями Абельяра, его диалектика, или, по крайней мере, то, что он сам называл диалектикой, почти не выходила за пределы риторико-грамматической и вполне формальной логики, которой полна вся средневековая философия. Однако в своем трактате «Sic et non» Абельяр показал глубокую противоречивость человеческого мышления, прежде всего религиозного, чем несомненно способствовал созданию подлинной диалектики как учения о единстве и борьбе противоположностей. Правда, как раз само это единство противоположностей осталось почти неразработанным у Абельяра и лично им самим оно понималось пока еще интуитивно. Поэтому философия Абельяра — это всего лишь начало и корень диалектики, но отнюдь не она сама в своем систематическом виде. Она все еще полна номинализма и концептуализма

Про способи аналізу текстів повсякденної мови

Григорів

Без повсякденної мови неможливе виникнення та існування спеціальних мов. Вона є засобом запровадження та витлумачення термінології, застосовується для описування тієї частини досвіду, яку неможливо описати в термінах спеціальної мови, є досконалим інструментом для вираження інтуїції. Мова філософії міститься між двома групами спеціальних мов — мовою науки з її суворими обмеженнями і художньо-літературною мовою з її багатством експресивних можливостей. Стиль окремих філософів і окремих філософських творів тяжіє до одного з цих полюсів. Аналіз повсякденної мови як підвални спеціальних мов має неабияке значення для пояснення останніх. Коло тих питань, які цікавлять логіка і філософа, дуже широке. Філософа цікавить, наприклад, співвідношення повсякденної мови і повсякденної свідомості, мови і культури, мови і поведінки, мови і світогляду і т. д. Логік прагне дослідити повсякденну мову насамперед в ролі мови науки. Останнім часом за допомогою інструментів логіки успішно аналізують і інші види застосування мови (як засобу комунікації, як засобу побудови нормативних систем тощо). В цій статті розглядаються питання в такій послідовності: а) що таке повсякденна мова; б) що є значенням висловів повсякденної мови; в) які основні види застосування повсякденної мови.

Замість слова «повсякденна» вживаємо інколи слова «природна», «звичайна», «популярна», «загальноприйнята», «національна», протиставляючи такі, як «штучна», «спеціальна», «технічна» та ін. Найпопулярнішими з цих термінів є «природна» і «штучна», хоч вживаються вони не завжди вдало. Есперанто, наприклад, є мовою штучною, але вживається переважно як повсякденна.

Як же можна уточнити значення терміна «повсякденна мова»? Насамперед запрошується визначення, яке можна вважати соціологічним. Згідно з одним його варіантом повсякденною пропонується називати ту мову, яка є загальноприйнятою (загальнозрозумілою) в досить великій соціальній спільності (народ, нація). Згідно з другим варіантом соціологічного визначення повсякденною є мова, якою спілкуються люди незалежно від професій, статей, вікових груп і т. д. Але використання обох цих варіантів має свої труднощі. Справді, дуже важко встановити показник поширеності (загальноприйнятості) того чи іншого вислову¹, його можна обрати лише довільно. Якщо, приміром, визнаємо, що такі слова, як «мальва», «кінь», «атом» тощо, належать до повсякденної мови тільки тому, що їх знає, скажімо, 70% населення, а не 30, то хіба можна мати певність, що слово, невідоме або мало-відоме вчора, не стане (наприклад, завдяки масовим засобам комунікації) загальновідомим сьогодні? Другий варіант соціологічного визначення спрямовує нас до емпіричної реальності — мови, якою спілкуються люди різних соціальних груп, але теж не вказує ніяких ознак тієї мови.

¹ Терміном «вислів» позначаємо граматично правильні лінгвістичні структури великого розміру (окремі слова, речення і т. д.); лінгвістичні структури великого розміру називатимемо текстами.

Пропонують також брати за основу визначення повсякденної мови особливості її семантики. Вважається, що для висловів такої мови характерні: а) багатозначність (омонімія в широкому розумінні, включаючи полісемію); б) провідна роль контексту у встановленні значення; в) переносне застосування. Дехто цілком слушно зауважує, що йдеться не просто про залежність значення від контексту, а про необмежену глибину контексту². Інакше кажучи, стосовно повсякденної мови не можна вказати розмір контексту, який буде достатнім для встановлення остаточного значення всіх висловів, що входять до даного тексту³. Особливість повсякденної мови, відзначену в пункті «в», як відомо, досліджував Г. Фреге⁴, намагаючись застосовувати для її пояснення свою триплщинну семантику. На неї вказують також інші логіки, наприклад А. Черч⁵.

Згадані семантичні особливості є дуже важливими, але їх самих недостатньо для того, щоб описати абстракцію «повсякденна мова». Є мови, які мають всі перелічені семантичні ознаки, проте було б дуже небажано вважати їх «повсякденними». Такі види мов, як мова художньої драматургії, прози і поетична, скоріше можна кваліфікувати як спеціальні, аніж повсякденні, хоч три виділені ознаки цілком їм властиві.

Існують також спроби визначити синтаксичні особливості повсякденної мови. Зробити це намагається, зокрема, С. К. Шаумян⁶. Він не ставить за мету протиставити повсякденну мову художньо-літературній, а наголошує в основному на відмінності «природної мови» від деяких штучних мов науки. Але запропоноване автором визначення, хоч воно й важливе, не прийнятне для нас як таке, що орієнтоване і на художньо-літературну мову.

Побудувати потрібну абстракцію намагаються також представники так званої «філософії повсякденної мови» (Ordinary Language Philosophy), зокрема Дж. Райл. Ідейні засади цього напряму сучасної буржуазної філософії були викриті в низці праць зарубіжних та радянських авторів⁷. У даному разі розглянемо лише одне питання, як же, на думку Дж. Райла, слід визначати термін «повсякденна мова».

Підавши цілком правильній критиці соціологічне визначення повсякденної мови, Дж. Райл пропонує принципово інший підхід⁸. Він вважає, що у реченні «застосування висловів повсякденної мови» акцент треба робити не на словах «вислови повсякденної мови», а на слові «з а с т о с у в а н н я». Слід, мовлять, запитувати не про те, якими є вислови, а про те, як вони застосовуються (або як їх використовувати, як ними оперувати). Адже один і той самий вислів може в одному випадку вживатись як термін спеціальної мови, а в іншому — як вираз повсякденної. Наприклад, «конвалія», «мотор», «кінь» тощо самі по собі не є ні термінами, ні словами звичайної мови, вони стають тим або

² Термін «контекст» вживається тут в широкому значенні: не тільки як сукупність (система) лінгвістичних фактів, що супроводжують застосування даного вислову, а і як сукупність (система) обставин позалінгвістичного характеру (жест, предметна ситуація тощо).

³ Слово «текст» вжите тут в широкому розумінні для позначення не лише письмових текстів, а й усних.

⁴ Див. Gottlob Frege. On Sense and Nominatum. In: Readings in Philosophical Analysis, New York, 1949.

⁵ Див. А. Черч. Введение в математическую логику. М., 1960.

⁶ С. К. Шаумян. Структурная лингвистика. М., 1965.

⁷ Див. М. Корнфорт. Марксизм и лингвистическая философия. Перекл. з англ. М., 1968, а також А. Бегнашвили. Современная английская лингвистическая философия. Тбилиси, 1965.

⁸ G. Ryle. Ordinary Language. In: Ordinary Language, New Jersey, 1964.

іншим тоді, коли їх відповідним чином застосовують. Яке ж застосування можна вважати ознакою повсякденної мови?

Райл виділяє два способи застосування. Перший полягає в тому, що для його успішного здійснення достатньо знати певні правила і виконувати їх. Суть другого не зводиться тільки до звичайного додержання заведених правил, навпаки, цього аж ніяк не досить. Так, для того, щоб успішно розмінити монету в спеціальному апараті, достатньо знати потрібні для цього правила і виконати їх. Те, що одна людина зробить це швидше, інша — повільніше, а ще інша — зовсім невміло, на результат не впливатиме. Те ж можна сказати, приміром, про використання поштової марки, сигналів світлофора і т. ін. Зовсім іншу ситуацію маємо у випадку використання спортсменом диску чи пензля художником. Хоч би як добре знав спортсмен відповідні правила і хоч би як старанно дотримувався їх, цього ще недостатньо, щоб здобути успіх. Художник може добре знати, як користуватися пензлем, але від того його картини не обов'язково матимуть художню цінність.

Оскільки повсякденне застосування, або використання, висловів є лише простим виконанням деяких правил, то художньо-літературну мову з цього погляду можна назвати спеціальною: хоч би які правила людина завчила, тільки завдяки цьому вона ще не стане висловлюватися так, як справжній поет, новеліст, драматург, романіст чи навіть майстер художнього читання. Ніяке правило, програма, алгоритм не взмозі вичерпати того буття, яке виражається засобами такої мови.

Проте концепція Райла, на нашу думку, натрапляє на істотні труднощі. Якщо припустити, що основне — це те, який ступінь уміння (творчості, майстерності і т. д.) хтось виявляє при застосуванні вислову, то питається, де ж показник того, що дана дія є саме творчою, а не такою, що стала вже звичайною в рамках якоїсь спеціальної мови. Спеціальне застосування — це не лише наслідок уміння, творчості, а й встановлення певних регламентацій, чинних в рамках даної спеціальної мови. Повсякденне застосування — це виконання таких регламентацій (правил, конвенцій, традицій тощо), які називаються лінгвістичними правилами. Від художньо-літературного воно відрізняється тим, що для успішного його здійснення цілком достатньо простого додержання цих правил⁹.

Розглянемо тепер, що таке значення висловів повсякденної мови. Значенням вислову є спосіб його застосування, воно задається сукупністю тих правил, які керують цим застосуванням. Сукупність правил (конвенцій, традицій і т. ін.), що керують застосуванням вислову для побудови тверджень (логічна валентність яких відома або може бути в принципі установленена), називатимемо логічним (пізнавальним) значенням вислову. Іноді вживається у цьому значенні термін «істиннісне значення», однак він має на собі небажані смислові навантаження: ім'я може мати пізнавальне або логічне значення, але було б дуже незручно говорити про його істиннісне значення (оскільки само по собі ім'я ще не буде твердження). Застосування висловів повсякденної (чи якоїсь іншої) мови для побудови тверджень назвемо асерторичним¹⁰. Саме цей вид значення найдокладніше вивча-

⁹ Тягар визначення, отже, переноситься на те, які правила вважати лінгвістичними. Це, однак, краща позиція, ніж встановлювати «лінгвістичність» на основі соціологічного визначення.

¹⁰ Як правило, асерторичне застосування в мові логіки позначається знаком $\rightarrow$. Застосування вислову v деяким пропонентом p (тим, хто застосовує) для побудови твердження λ будемо позначати $\rightarrow Z p (v, \lambda)$. Однак при цьому знак $\rightarrow$ розуміємо як знак прагматики, а не семантики (знак певної логічної валентності). Для того, щоб позначити, що твердження є правдивим (істинним) чи хибним, пишемо відповідно $t=R$; $t=F$.

ла як традиційна (за допомогою і на прикладах повсякденної мови), так і новітня логіка (за допомогою і на прикладах штучних мов).

Якою б не була семантика, скільки б семантичних характеристик вона не надавала знакові, якщо ці характеристики устанавлюються виключно в зв'язку з застосуванням знака для побудови твердження, то всі вони є характеристиками логічного значення. Так, у триплощинній семантиці Г. Фреге, яка виділяє знак і дві його семантичні характеристики — *смысл* і *ноminat*¹¹, ці характеристики є різновидами логічного значення: не лише *ноminat*, але і *смысл* розглядаються тут крізь призму взаємозаміни зі збереженням логічної валентності.

Правила (конвенції, традиції), що керують пізнавальним застосуванням висловів повсякденної мови, як це довів П. Ф. Стросон¹², є принаймні двох видів: *дескриптивні* і *контекстні*.

Дескриптивні директиви вимагають застосовувати вираз для існування лише предметів певного роду (з такими, а не з іншими ознаками). Вислови, застосування яких обмежується переважно дескриптивними директивами, називаються *дескрипціями* (інскрипціями, аскрипціями). Виконувати роль дескрипцій найбільше пристосовані іменники, прикметники, прислівники; вони мають максимальне дескриптивне значення. В особових займенників — менші дескриптивні можливості, а у невизначених — ще менші. Так, якщо застосування слова «ялина» регламентоване вказівками дескриптивного характеру, то слово «він» або «що-небудь» мають незначні дескриптивні обмеження. Останнє, що застосовується для іменування лише неживих істот, має крім цього і таке використання, коли знімається і ця мінімальна дескриптивна вказівка, — тобто воно вживається для іменування всього, про що може йти мова. Але застосування займенників для побудови тверджень потребує відповідного контексту. Таке речення, як «він є моїм братом», може будувати твердження лише в тому разі, коли відомо, яка саме особа позначається займенником «він»¹³.

Останнє місце на шкалі спадання дескриптивних обмежень належить власним іменам, застосування яких не обмежене ніякими директивами дескриптивного характеру. Правда, застосування тих чи інших імен людей (й інколи тварин) визначається деякими дескриптивними правилами (що є найчастіше певними традиціями), але це не стосується всіх власних імен, бо загалом значення власного імені може бути заданим лише в контексті.

Розуміння значення як сукупності правил, що керують застосуванням вислову, природно поширюється і на вислови, які звичайно називаються *на п і в с м в о л а м и* (зв'язки, знаки синтаксису тощо¹⁴). Їхне

¹¹ Як синоніми до терміна «смысл» застосовують терміни: «смысловое значение» (А. А. Ветров, «Семантика и ее основные проблемы». М., 1968), «інтенціонал» (Р. Карнап), «конотація» (Мілль), «співзначення»; до терміна «ноminat»: «значення» (напр., Б. В. Бірюков), «денотат» (А. Черч), «екстенціонал» (Р. Карнап), «предметне значення» (А. А. Ветров). У ролі повної (вичерпної) семантичної характеристики застосовуються як синоніми «смысл» і «значення». Це остаточно заплутує застосування цих останніх термінів. Щоб уникнути непорозумінь, будемо застосовувати в ролі повної семантичної характеристики лише термін «значення», а в рамках триплощинної семантики — «конотат» і «денотат».

¹² P. F. Strawson, O odnoszeniu sie uzycia wyrażen do przedmiotów. In: Logika i język, Warszawa, 1967.

¹³ Розглядувану поза контекстом наведену фразу не можна вважати твердженням, а скоріше функцією $B(x)$, де роль предиката виконує слово «брат», а роль аргументу — слово «він».

¹⁴ Повнота символу якраз і визначається тим, наскільки його значення не є заданим. Дескрипції, значення яких мінімально залежать від контексту, називаються повними символами або іменами.

логічне значення вичерпується тим, як вони застосовуються, як ними оперують при побудові простих чи складних тверджень (чи системи таких тверджень). Так само значення знаків прагматики, про які ще йтиметься далі, полягає в тому, як вони застосовуються, за якими правилами їх вживають. Тоді цілком природно пояснюються значення таких знаків, як «?», «!» та ін. (або відповідних лінгвістичних форм, інтонації тощо).

Традиційна логіка намагалася, як відомо, пояснити значення переважно або як предмет, або як уявлення, або, нарешті, як поняття, що їх вираз іменує. Але предмет не може бути значенням виразу, бо операції, здійснювані над значенням виразу (обмеження обсягу і т. ін.), не є операціями, що здійснюються над предметами. Можна, наприклад, пов'язати краватку на шию, але не можна цього зробити зі значенням вислову «краватка». Так само уявлення чи поняття, коли їх розуміють як психічні феномени — процеси, локалізовані в мозку якогось індивіда, — теж не можуть бути значенням висловів, бо робити операцію над значенням висловів — не означає операцію над чим-небудь мозком (чи чиеюсь психікою).

Твердження, що значенням висловів є предмети або деякі психічні феномени, спричинювало неспроможність традиційної логіки пояснити такі лінгвістичні форми, які не є дескрипціями або є слабкими дескрипціями. Виділивши іменники і прикметники, вона явно нехтувала наявністю інших висловів, значення яких було б неможливо пояснити як іменування деякого предмета чи поняття. Та й справді, які ж предмети позначають такі вислови: «але», «і», «навпаки», «такій» тощо? Більше того, якщо дескрипції розглядати як імена понять чи предметів, то завжди можна підібрати ряд із поступовим складанням дескриптивних властивостей, в кінці якого ми поставимо такі знаки, як «.», «—», «?», «!» та ін.

Щоб спростувати традиційний погляд на значення висловів повсякденної мови, можна було б навести чимало доказів іншого характеру. Але абсурдність такої теорії значення, яка пропонує вважати операції над значенням вислову операціями над предметами чи психічними явищами, загальновідома. Тому обмежимося уже сказаним.

Досі йшлося про так зване логічне (пізнавальне) значення. Але повсякденна мова має й інші види значень, для пояснення яких необхідно ввести і нові терміни. Назвемо того (особу, соціальну групу, клас, все суспільство), хто застосовує вираз або текст, пропонентом, а того (особу, соціальну групу, клас, все суспільство), до кого вираз або текст звернений, адресатом. При цьому пропонентом є не той, хто безпосередньо проголошує (записує, передає і тому подібне) вираз чи текст, а той, хто надає йому певної ролі у його застосуванні. Якщо я, скажімо, прошу Петра передати Андрієві моє вітання, то я, а не Петро є пропонентом. Так само адресатом є не той, хто безпосередньо реагує на даний вислів, а той, до кого, за задумом пропонента, вислів має стосуватися. Якщо я звертаюся до Івана, а відгукується Петро, то це лише свідчить про неправильність застосування виразу, адресатом є все-таки Іван. Отже, пропонент, висловлюючись, повинен подбати про те, щоб адресат зміг зрозуміти, що вираз стосується саме його¹⁵.

Застосування не лише різних, а одного й того ж вислову навіть у досить подібних обставинах (лінгвістичного і позалінгвістичного харак-

¹⁵ Тут маємо на увазі не психологічну здатність адресата, а відповідний характер самої вказівки.

теру) спричиняє різну реакцію адресата, бо саме повторення застосування є уже тією обставиною, що змінює контекст. Інакше кажучи, контекст, взятий в найширшому його значенні, є неповторною ситуацією, при якій відбувається застосування (читання, повідомлення, вголошення тощо). Із самоспостереження ми знаємо, що на одні й ті ж слова, сказані різними людьми (або однією і тією ж людиною в різний час), ми реагуємо неоднаково, і тоді твердимо, що вони мають для нас різне значення. Таке різне значення можуть мати для різних людей і різних соціумів твори художньої літератури, мистецтва, науки чи філософські трактати — не існує ніякого завершеного контексту, який би раз і назавжди фіксував їхнє значення¹⁶. І справді, їхнє глибоке переосмислення досягається не формально-логічним зіставленням навіть з найбільшим контекстом, а творчістю, інтуїцією генія. Значення твору (факту, виразу, культури і т. ін.) тут полягає уже не в тому, як його застосовують (бо ніхто в даному разі не надає ніяких правил застосування), а в тому, до сфери яких переживань (спілкувань, інтересів і т. д.) належить твір. Але дослідження саме такого значення відбувається вже за межами логіки. Якщо майстер художнього читання хоче відповідно вплинути на своїх слухачів, то вивчення логіки йому мало допоможе. Бажаного наслідку можна досягти лише за допомогою спеціальних знань та навиків при достатньо розвинутій інтуїції. Тут ми залишаємо сферу стандартів і вступаємо у світ конституювання індивідуальних предметів, образів тощо, значення яких не можливо вичерпати нікими раціонально сформульованими правилами.

Але іноді можна установити правила, додержання яких гарантує досягнення певної (передбачуваної нами з достатньою точністю) реакції адресата. Розглядатимемо лише такі реакції адресата, які є діями (бо саме дію, а не психічний стан можна фіксувати з допомогою дескрипції). Якби засобами логіки нам вдалося описати такі правила, то сукупністю їх було б задано значення вислову у звичному розумінні як способу його застосування. Назвемо таке значення емотивним (прагматичним)¹⁷. Це значення, таким чином, не тотожне з вищезгаданим психологічним, а є певною грубою схемою, що використовується для описування найпростіших випадків застосування.

Коли б виявилось, що нормативна логіка тотожна імперативній, а ця остання зводиться до звичайної (індикативної), тоді, мабуть, термін «емотивне значення» був би зайвим, оскільки його можна було б переписати в термінах логічного значення. Але поки що таке зведення є проблематичним. Дискусії відбуваються в основному навколо питання, наскільки автономними є вирази з емотивним значенням.

Як відомо, джерелом логічного значення виразів є певна реальність (даність), з якою вирази безпосередньо або через теорію співвідносяться в практиці. Вислови з емотивним значенням пристосовані для того, щоб вибирати певні цінності, виражати певні інтереси, ідеали та ін. Хоча не завжди прагматичне значення полягає в покладанні певних цінностей¹⁸, однак дуже часто воно є справді механізмом спонукання до вибору (таким є, наприклад, більшість імперативів). В цьому разі

¹⁶ Це значення можна було б назвати «психологічним» в тому розумінні, як ми говоримо про значення якогось подразника в психології, але при цьому слід розглядати реакцію не лише окремого індивіда, а й соціальної групи і зважати на всю складність такої реакції.

¹⁷ Термін «емотивне значення» використовується тут не лише для позначення імперативів, а дещо ширше, наприклад, для характеристик норм чи суєстивного застосування виразів.

¹⁸ Так, комунікативне (інформативне) значення пов'язане не з вибором якоїсь цінності, а з таким поняттям, як «довіря до інформанта».

питання про співвідношення висловів з логічним значенням (тверджень) і висловів з прагматичним значенням розв'язується в плані співвідношення наукових теорій і нормативних систем, але розгляд його не є завданням нашої статті.

Оскільки поки що питання про зведення «емотивного значення» до «логічного» стоїть скоріше теоретично, ніж практично, то застосуємо ці терміни як дві різні семантичні характеристики вислову. З тих же міркувань вважатимемо, що вислів, вжитий для побудови норми, має емотивне значення.

Застосування висловів з емотивним значенням регламентується дескриптивними, контекстними, прагматичними правилами (вказівками). Так, щоб спонукати адресата до дії, яка, наприклад, описується дескрипцією «читання», я застосую вислів «читай!» Цей вислів містить дескрипцію дії, до якої спонукається адресат, і прагматичну вказівку (в цьому разі імператив дієслова), що і є інструментом спонукання адресата до дії. Застосування таких висловів, як «припини це», «зроби оце, а те облиш» та інших, потребує, щоб лінгвістичний або позалінгвістичний контекст вказував на те, яку саме дію позначає тут займенник «це».

Виділимо деякі основні види емотивних (прагматичних) значень¹⁹. Назвемо застосування вислову промотативним (спонукальним, командою), коли пропонент за допомогою вислову спонукає адресата до певної дії. Успішним вважатимемо таке застосування, при якому команди, яку подає пропонент, цілком достатньо, щоб адресат виконав передбачувану дію²⁰. Саме цей вид застосування моделюється імперативною логікою (логікою команд).

Промотативне застосування висловів у повсякденній мові дуже поширене. Явні, прямі команди треба при цьому відрізнити від прихованих. Оскільки пропонентові інколи невигідно, щоб стала відомою його роль (як ініціатора команд), то він заявляє, що діє не від себе, а від імені добра або істини (бога, справедливості, необхідності, прогресу тощо). Найвідомішими формами прихованих команд є подання команди у вигляді норми чи навіть наукового твердження. Оскільки норма має вигляд «*d* є добро (зло)», де «*d*» — це якась дескрипція дії, то вже ця форма здатна приховати пропонента (оскільки має вигляд загальнолюдської норми). Ще більш здатне приховати команду наукоподібне твердження. Так, коли я кажу, що «необхідність є такою-то і такою» і при цьому додаю, що це єдине правильне розуміння необхідності, то це моє твердження є прихованою командою, оскільки я (як людина, що може помилятися) не маю права вважати своє розуміння єдино можливим.

Пропонент, залишаючись ініціатором команд, може навмисне декларувати, що діє від імені іншого пропонента (народу і т. д.). І навпаки, пропонент може суб'єктивно вважати себе ініціатором команд, а насправді бути лише знаряддям доведення команд до адресата; в такий спосіб дійсний пропонент теж може залишатись прихованим від адресата.

¹⁹ Приймемо класифікацію, яку дає Г. Райхенбах. Див. H. Reichenbach. Elements of Symbolic Logic. New York, 1949.

²⁰ Позначимо застосування вислову *v* для спонукання адресата до дії *δ* через $I Z_p^a(v, \delta)$, де «*I*» — знак промотативного застосування. Введемо знак « $\supset$ », справа від якого будемо записувати результати застосування. Позначимо виконання дії *δ* адресатом *a* через *A* (*a*, *δ*), тоді успішне промотативне застосування можна подати умовою: $I Z_p^a(v, \delta) \supset A(a, \delta)$, а неуспішне: $I Z_p^a(v, \delta) \supset \bar{A}(a, \delta)$.

Усі ці форми приховання пропонента широко застосовуються буржуазною демагогією, щоб затьмарити свідомість трудящих мас.

Назвемо застосування вислову комунікативним (інформативним), якщо пропонент за допомогою вислову 1) буде якесь твердження; 2) спонукає адресата до того, щоб він оперував цим твердженням як правдивим (істинним).

Будь-яке повідомлення є різновидом такого застосування. У повсякденній мові, крім відповідної граматичної форми (розповідне речення), прагматичну функцію виконує на письмі такий знак, як «.» (в усному мовленні — інтонація). При цьому виявляється, що засоби побудови твердження є тими ж самими, що і засоби повідомлення побудованого твердження. Так, крапка в кінці розповідного речення, як знак асерторичного застосування, ставиться і для повідомлення цього твердження деякому адресатові²¹. Це зумовлюється комунікативною природою засобів мови: головне їх призначення полягає не в тому, щоб побудувати твердження, а в тому, щоб повідомити це твердження певному адресатові. Бо твердження (чи саме по собі, чи взяте в системі інших тверджень) має об'єктивну цінність, яка може бути реалізована лише тоді, коли його повідомляють тому, хто враховує його у своїй діяльності. Оскільки досі лінгвістичні засоби побудови твердження оцінювалися переважно з того погляду, як дане твердження може бути повідомлене адресатові, то не було потреби розмежувати засоби асерторичного і комунікативного застосування виразів. Лише тепер, коли іноді стає вигідно абстрагуватись від комунікативного застосування, зосередивши увагу на асерторичному, була усвідомлена відмінність цих функцій.

Завважимо, що прагматичні засоби комунікативного застосування (так само, як і інших видів застосування) не можуть бути еліміновані шляхом вираження їх засобами семантики. Наприклад, речення «дерево є рослиною», в кінці якого ставиться крапка, ми могли б переписати так: «дерево є рослиною» — це вислів, що буде правдиве твердження», але в кінці цього речення слід знову ставити крапку. І достатньо цей знак прагматики замінити, наприклад, на «?», як ми вже не матимемо асерторичного застосування вислову.

Основна маса життєво найважливіших повідомлень, які циркулюють у суспільстві, виражаються засобами повсякденної мови. (Інколи при цьому застосовують і деякі засоби художньої літературної мови.) Такими є повідомлення газет, радіо, різноманітні оголошення тощо. Що інформативне значення є різновидом емотивного значення, підтверджується тим, що ніякими лінгвістичними засобами пропонент не може цілком гарантувати довір'я до себе як до інформанта. Це довір'я має своїм джерелом явніша позалінгвістичного характеру²².

²¹ Позначаючи асерторичне застосування вислову v для побудови твердження t , ми використали формулу $\sim Zp(v, t)$, при цьому адресата не вказували. Насправді самі лінгвістичні засоби v є такими, що мають на увазі деякого абстрактного адресата (того, хто уміє користуватись даною мовою або принаймні висловом v), однак ця властивість лінгвістичних засобів реалізується лише при інформативному застосуванні.

²² Комунікативне застосування виразу v пропонентом p до адресата a будемо позначати $\supset Z_p^a(v, t)$, де $\supset$ — знак прагматики, t — твердження, яке повідомляється. Коли застосовувати знак $\supset$, як відзначалося, то успішне застосування описується умовою: $\supset Z_p^a(v, t) \supset A(a, t=R)$, де $A(a, t=R)$ означає: a діє так, ніби $t=R$. Подання правдивої інформації описується в двозначній логіці формулою: $[\supset Z_p^a(v, t)] \wedge (t=R)$; хибної $[\supset Z_p^a(v, t)] \wedge (t=F)$, де $\wedge$ — знак кон'юнкції. У формулах тут і надалі: R і F відповідно — «істина» і «хиба».

Нарешті, назвемо застосування вислову сугестивним, якщо пропонент сугестує (навіює) адресатові певний «психічний стан». Визначення цього стану через дію полягає в тому, що пропонентові відома та обставина, при якій адресат може виконати передбачувану дію. Інакше кажучи, сугестивне застосування має на меті здатність адресата діяти відповідним чином при певних обставинах. Наприклад, моральні настанови мають переважно сугестивний характер, вони розраховані не на негайне їх виконання, а спонукають до певної поведінки в певних умовах. В художньо-літературній мові цей вид застосування розширюється: поезія, художня проза, драматургія та ін. рідко закликають до негайної дії, а здебільшого сугестують відповідні психічні стани.

Проведені розмежування беруться до уваги при аналізі деяких складніших випадків застосування. При цьому, оскільки лінгвістичні форми мають широкий обсяг застосування, то краще відштовхнутись від тих чи інших моделей прагматики, які охоплюють, моделюють принаймні деякі групи застосувань.

Спробуємо побудувати модель, що описує деякі види застосування питальних речень (в даному разі не розглядаємо риторичне запитання). Хай ми маємо запитання загального характеру типу «чи $x \in y$?». Спочатку має бути таке перетворення запитання, яке неявно побудоване в ньому твердження робить явним (часто буває, що для цього досить суто формально перетворити лінгвістичну структуру запитання). Так, в українській мові, якщо запитання сформульоване у формі «чи $x \in y$?», твердження одержується відразу, як тільки відкинути запитальне слово «чи». Загальне запитання є таким випадком застосування вислову, коли вислів (можливо разом з контекстом, що супроводжує його застосування): 1) повідомляє адресата про деяке твердження t ; 2) дає команду тому адресатові оцінити t з погляду логічної валентності; 3) спонукає адресата повідомити про результати тієї оцінки пропонентів²³.

Альтернативні запитання типу « $y \in x$ чи z ?» спочатку набувають вигляду « $(y \in x)$ чи $(y \in z)$?», а потім їх аналіз здійснюється аналогічно наведеному, тільки на місці $t = F$ і $t = R$ стоятимуть альтернативні твердження. Подібно до цього розв'язується питання у випадку з більшою кількістю альтернатив.

Запитання типу «який (скільки, чому, для чого і т. п.) φ ?» є командою, в якій адресатові пропонується виконати певну дію: запитання має (неявно) деяку форму²⁴, в якій є аргумент φ , але відсутній предикат; адресатові пропонується приписати певний предикат і про результат повідомити пропонента²⁵. Запитання типу «що є B », де B є якийсь предикат (що, таким чином, повідомляється адресатові), аналізується аналогічно; адресатові тут пропонується у відповідній формі підставити аргумент і про результат повідомити пропонента.

²³ Формально: $?Z_p^a(v) \equiv \neg Z_p^a(v, t) \wedge !Z_p^a(v, \delta)$ При цьому дія δ зводиться до вибору адресатом однієї з двох можливих дій δ' і δ'' ;

$$\delta' \equiv \neg Z_{p'}^{a'}(v', t = F)$$

$$\delta'' \equiv \neg Z_{p'}^{a'}(v'', t = R), \text{ де } a' = p$$

$$p' = a.$$

²⁴ Форму одержуємо, коли у твердженні замість предиката чи аргументу (чи їх складових частин) ми ставимо деяку змінну, яка розглядається як місце тих аргументів чи предикатів (див. А. Черч. Введення в математическую логику).

²⁵ Формально $?Z_p^a(v) \equiv !Z_p^a(v, \delta)$, де $\delta \equiv \neg Z_{p'}^{a'}(v', t)$, де $a' = p$; $p' = a$; $t = B(\varphi)$ і B — приписаний предикат.

Розглянуті нами поняття є засобами аналізу текстів повсякденної мови. При цьому дуже важливим є розмежування логічного і емотивного значень. Оскільки емотивне значення не зводиться до логічного, то спроби отождінити їх призводять до грубих помилок. Тоді будь-яка ціннісна орієнтація стає автоматично науковою теорією, тимчасом як насправді вона втілюється лише в більш або менш строгій нормативній етичній системі. А така система оцінюється не з погляду того, як виводиться вона із наукових тверджень, а згідно з тим, який ідеал вона виражає. Про науковість такої системи можна говорити лише в плані того, наскільки можлива її реалізація²⁶.

Оскільки повсякденна мова широко застосовується як засіб спілкування людини з іншими людьми, а в перспективі навіть з апаратами, то запровадження необхідних понять та побудова потрібних моделей мають не лише теоретичну, а й практичну значимість. Цим пояснюється зацікавленість філософів у дослідженні такої мови.

* * *

Различаются две основные группы специальных языков в отличии от обыденного: языки науки (математики, химии, биологии и т. п.) и языки художественной литературы (поэзии, драматургии, художественной прозы, публицистики и т. п.). Первая группа пытается избавиться от некоторых особенностей обычного языка (определяющая роль контекста, полисемия, переносное употребление выражений), в то время как вторая именно на этих особенностях строит большинство своих выразительных средств. Язык отдельных философов и философских произведений тяготеет к одной из этих групп (в зависимости от того, насколько строгий язык употребляет философ). Язык с довольно сильными ограничениями дает философу преимущество логической надежности, но связывает его в конституировании ценностей — для этого необходим язык с богатыми выразительными возможностями. Значением выражения обычного языка называется совокупность правил, управляющих его употреблением. Различаются два основных вида употребления выражений: а) как средство построения утверждений и объединения их в рамках тех или иных теорий; б) как средство, при помощи которого люди (или группы людей) пытаются влиять на чувства и поведение друг друга. Выражения, употребляемые в соответствии с первым видом, имеют логическое (познавательное) значение, выражения, употребляемые в соответствии со вторым видом, имеют эмотивное (прагматическое) значение. Источником значений первого вида является в конце концов определенная реальность (данность), с которой непосредственно или посредством теорий выражение соотносится в практике; фразы или тексты с эмотивным значением являются средством выражения интересов, построения и культивирования ценностей, идеалов, мифов. Введенные термины и разграничения могут успешно применяться для анализа выражений и текстов, как то показано на примере вопросительных предложений.

²⁶ Див. I w a L a z a r i - P a w ł o w s k a. Problem unaukowania etyki. In: Etyka, 2, Warszawa, 1967.

Взаємодія організму з середовищем і еволюція живих систем

Проблема «організм — середовище» — одна з основних в загальній біології. Вона має філософський аспект і, як інші загальнобіологічні проблеми (виникнення і суть життя, успадкування набутих властивостей, еволюції організмів і т. д.), вже багато десятиліть жваво дискутується. Щодо неї висловлюються різні погляди. Згідно з одним з них, життя взагалі розвивається відповідно до своїх особливих, іманентно йому властивих і незалежних від зовнішніх впливів закономірностей (автогенез). Протилежний йому погляд визнає провідним у розвитку органічного світу умови зовнішнього середовища, умови життя, обстоє примат середовища над організмом, будова й властивості якого нібито перебувають у безпосередній і визначальній залежності від діяння навколишніх явищ.

Якщо прибічники першої точки зору по суті перетворюють якісну своєрідність живого в абсолютну протилежність неживому, приходять до висновку про нематеріальну й непізнавану природу життя, то їх противники фактично заперечують якісну особливість живих систем, підпорядковуючи їх внутрішні, специфічні закономірності провідному, вирішальному впливові зовнішніх чинників.

Розвиток біології, особливо генетики, молекулярної біології, вірусології, радіобіології, а також екології, космічної біології, біохімії і біофізики, за останні двадцять років показав обмеженість і помилковість обох цих напрямів.

Живі організми, від найпростішої грудочки протоплазми до людини, за своїм складом не відрізняються від тіл неорганічної природи; вони побудовані з тих же самих елементарних частинок і атомів, з тих же хімічних елементів. Корінна відмінність живого полягає в принципово новій системі організації матерії, у виникненні нового виду її перетворень, нової форми руху. «Механічна, фізична реакція (alias¹ теплота і т. д.) вичерпує себе з кожним актом реакції. Хімічна реакція змінює склад реагуючого тіла і відновлюється лише тоді, коли додається нова кількість його. Тільки органічне тіло реагує самостійно — розуміється, у межах його можливостей (сон) і при передпосилці припливу їжі, — але ця припливаюча їжа діє лише після того, як вона асимільована, а не безпосередньо, як на нижчих ступенях, так що тут органічне тіло має самостійну силу реагування; нова реакція повинна бути *опосереднена* ним»².

Отже, здатність до самостійного реагування, до самооновлення і самовідтворення, яка впливає із здатності до асиміляції (і дисиміляції — обміну речовин), — найхарактерніша якість живої матерії. Це визначення Ф. Енгельса підкреслює і нерозривність зв'язку організму з середовищем, і можливість обмежень, що їх накладають умови на життєдіяльність організму (аж до його загибелі при відсутності їжі), і його відносну самостійність, і опосередкований (після асиміляції) характер зовнішніх впливів.

¹ Інакше кажучи.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 563.

Навіть найпростіший живий організм тим принципово, якісно відрізняється від неорганічного світу, з якого виник, що має в собі нову організацію, нову єдність тих же самих вихідних елементів, здатність до самооновлення і розмноження і через це стає відносно самостійним щодо середовища, з якого розвинувся. Тільки-но виникнувши, найпростіша біологічна система перебуває в суперечливій діалектичній єдності з умовами свого проживання, взаємодіє з ними.

Перші найпростіші живі організми оточувало — спочатку виключно, а потім переважно — неорганічне середовище. В міру свого розвитку органічний світ збагачувався різноманітними формами життя. Вплив його на кожну конкретну з них ставав дедалі потужнішим, різнобічним, пануючим.

З виникненням багатоклітинних організмів середовище, зовнішнє для окремих (особливо статевих) клітин, виявлялося водночас внутрішнім щодо організму загалом. Тому при аналізі молекулярних та клітинних механізмів спадковості й мінливості зовнішнє і внутрішнє середовища організму розглядаються як зовнішні стосовно клітини.

Нова організація елементів неорганічної природи, спричинивши виникнення живої системи, накладає певні обмеження на фізичні й хімічні процеси. В міру вдосконалення організмів ці обмеження стають дедалі більшими, забезпечуючи вибір одного з численних, хімічно й термодинамічно можливих перетворень, які сприяють збереженню й самовідтворенню системи. «Якби метаболізм, — пише А. Сент-Дьєрдьї, — здійснювався внаслідок низки імовірних і термодинамічно спонтанних реакцій, то ми згоріли б, і вся машина зупинилася б, подібно до годинника, позбавленого регулятора. Реакції контролюються тим, що вони статистично неймовірні і можуть відбуватися лише завдяки специфічним механізмам, здатним забезпечити їх регулювання. Отже, в живому організмі стають можливими реакції, які здаються фізику неможливими, або, в усякому разі, неймовірними»³.

Отже, життя, повністю ґрунтуючись на фізичних і хімічних законах, становить водночас якісно нове явище, зі своїми специфічними законами; воно об'єктивно протидіє деяким тенденціям, пануючим у неорганічному середовищі, здатне до прогресивного розвитку.

Коли б середовище мало вирішальний вплив на всі етапи розвитку органічного світу (як дехто вважає й тепер), жива природа ніколи б не досягла тієї різної різноманітності форм, яку розкриває перед нами біологія. Теза про примат зовнішнього середовища не може пояснити, як «в рівних умовах існування винахідлива жива природа знайшла найрізноманітніші й несподівані пристосування»⁴, чому, під впливом яких таємничих сил в одному й тому ж середовищі (наприклад, у воді морів) розвинулись такі різні форми життя, як бактерії, одноклітинні водорості, радіолярії і голозури, губки й гідри, ракоподібні і медузи, голкошкірі і молюски, риби й ссавці.

Висновок матеріалістичної діалектики про боротьбу протилежностей всередині єдності, про внутрішні суперечності як джерело саморуху, саморозвитку якнайбезпосередніше стосується і окремого живого організму, і всієї живої природи. Незважаючи на існування взаємодії організмів з зовнішнім середовищем, що є необхідною умовою їх існування як відкритих систем, джерелом мутагенних впливів, розвиток органічного світу відбувається насамперед під впливом внутрішніх процесів, стимулів, внаслідок внутрішньої суперечливості природи живого.

³ Сент-Дьєрдьї. Введення в субмолекулярну біологію. М., 1964, стор. 17.

⁴ В. В. Сахаров. Організм и среда. М., 1968, стор. 19.

Самі по собі зовнішній вплив і суперечлива єдність організму з середовищем не можуть зумовити прогресивного розвитку, еволюції органічного світу. «Суперечність між асиміляцією й дисиміляцією є внутрішньою суперечністю окремого індивіда, який зв'язаний з навколишнім середовищем з допомогою обміну речовин. Ця суперечність властива всякій відкритій системі й тому не є специфічною для життя. На відміну від неорганічних відкритих систем живі істоти не тільки становлять єдність з навколишнім середовищем, але вони до того ж пов'язані з своїми предками й потомками. Конкретну форму й конкретний тип організації ...в кожному окремому живому індивіді... можна пояснити тільки з його філогенезу, з історичного розвитку виду»⁵.

Основною особливістю життя, достатньо специфічною для нього і водночас такою, що визначає інші закономірності біологічних систем, основною рушійною силою саморозвитку, прогресу органічного світу слід вважати суперечність між спадковістю і пристосуванням. Ця суперечність живої природи включає й визначає кінець кінцем і обмін речовини в окремому організмі. Як існування мислячого людського мозку без розуміння його передісторії залишається, за висловом Енгельса, чудом, так і живий організм не можна пояснити поза зв'язком з його філогенезом. «...Теорія розвитку покаже, як, починаючи з простої клітини, кожний крок вперед до найскладнішої рослини, з одного боку, і до людини, з другого — відбувається через постійну боротьбу спадковості й пристосування»⁶.

Таким чином, в
няти дві сторони
ривувати, в
ники й умови і
Якщо «всі найголовніші
ються спадковістю»⁷, то
ція живого досягається з

Сучасна наука, особливо в останні десятиріччя, значною мірою розкрила закономірності спадковості. Доведено, що кожна жива клітина має дуже складну й досконалий й точний механізм кодування, збереження, передачі й використання інформації. Основними деталями якого є біополімери — ДНК, РНК і білки. Кодування цієї інформації здійснюється послідовністю азотистих основ у ланцюгові молекули ДНК. Здатність молекул ДНК (за участю ферментів) до самоподвоєння, ауторепродукції забезпечує повну й точну передачу спадкової інформації дочірнім клітинам у процесі поділу.

В елементарній генетичній одиниці функції — гені (цистроні), що становить ділянку молекули ДНК, заковано інформацію про структуру одного з клітинних білків (точніше, одного пептидного ланцюга). Кожній трійці (триплету) азотистих основ у ДНК відповідає одна амінокислота в майбутній білковій молекулі. Молекули так званої інформаційної РНК переносять інформацію з окремих цистронів ДНК, розташованої в хромосомах ядра клітини, в цитоплазму, де в спеціалізованих тільцях — рибосомах здійснюється синтез білків — ферментних, гормональних, структурних, скорочувальних, білків-антитіл та ін. Координоване функціонування численних білків і зумовлює суворо визначений характерний для даної клітини, тканини, органу перебіг обмінних реакцій і здійснення інших життєвих функцій.

На всіх щаблях розвитку живих істот, від бактерії до людини, ме-

⁵ К. Гесслер. О сущности жизни. М., 1968, стор. 127.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 490.

⁷ Ч. Дарвін. Собр. соч., т. 3. М.—Л., 1938, стор. 418.

ханізм передачі спадкової інформації (описаний нами дуже схематично й детально ще не вивчений) побудований і функціонує принципово однаково; навіть у вірусній частинці одна-єдина молекула нуклеїнової кислоти, ДНК або РНК, є штаблом для виготовлення вірусного білка. Встановлена сучасною наукою універсальність матричного принципу, який лежить в основі спадкового механізму, має величезне загальнотеоретичне значення, характеризуючи матеріальну єдність органічного світу, історичний зв'язок усіх гілок «дерева життя»⁸.

Уже перше й загальне ознайомлення з будовою і роботою механізму спадковості дозволяє зрозуміти, яке велике значення він має для організму. Насамперед завдяки внутрішній спадкоємності кожна жива істота є згустком незліченних удосконалень, набутих у ході еволюції. Стає також зрозумілим, що лише ті набуті зміни успадковуються, які супроводжуються зміною певної деталі спадкового механізму. Різноманітність фенотипної мінливості обмежується спадковими можливостями виду. За жодних умов середовища не можна розгодувати жабу до розмірів бика або довести горошину до розміру кавуна. Лише впливи на генетичний апарат здатні дати стійкі зміни — мутації, які зберігаються в потомстві.

Якщо спадковість забезпечує збереження в ряді поколінь комплексу видових властивостей, то мінливість і добір відповідальні за пристосувальну еволюцію органічних форм. Пристосування — другий бік основної суперечності життя, найдивніша й загадкова якість організму — зумовлене, таким чином, існуванням поряд зі спадковістю також мінливості живих форм і добору найбільш життєздатних із них. Саме в матеріалістичному витлумаченні пристосувальної мінливості організмів, у відкритті діалектичного співвідношення чинників еволюції і полягає величезна заслуга Ч. Дарвіна.

Однак і щодо проблеми мінливості, успадкування нових властивостей, що їх набувають організми в процесі індивідуальної життєдіяльності, існують різні погляди. Одні вчені твердять про повну незалежність процесу мінливості від зовнішніх впливів, про незмінність генів (здатність їх лише до рекомбінацій) або абсолютну випадковість, недетермінованість їх змін. Інші мінливість організмів розглядають як адекватну реакцію організму на прямі впливи зовнішнього середовища. Перші спиралися на факт неуспадкованості багатьох індивідуальних змін (видалення хвостів у мишей протягом кількох сот поколінь не спричинило в дослідях Вейсмана до зменшення довжини хвоста), другі — намагалися використати дані Мічуріна і мічурінців про спрямовану переробку природи рослин. Але об'єктивний аналіз даних, нагромаджених при вивченні проблеми пристосувальної мінливості, особливо за останні 30—40 років, у їх діалектичному взаємозв'язку дозволяє відкинути обидві описані концепції, як обмежені, метафізичні та й просто помилкові, і сформулювати, в напрямі дальшого наближення до істини, більш обгрунтоване твердження.

Доведено, що спадкова зміна, мутація, може бути викликана лише агентами, які впливають на генетичний апарат клітини. До таких агентів належать іонізуюча радіація, ультрафіолетове проміння, різкі коливання температури, хімічні речовини — мутагени — і ті, що синтезовані штучно, і ті, що утворюються в ході багатьох обмінних реакцій і нагромаджуються при певних порушеннях обміну (хвороба, старість), тобто як діючі на клітину ззовні, так і виникаючі в ній самій. Безпричинних мутацій не існує. Але дія мутагенних чинників здійснюється не

⁸ Див. Н. Т. Фролов. Генетика и диалектика. М., 1968.

прямо, не механічно, а опосередковується складною внутрішньою структурою клітини (зокрема, статевої), будовою і функцією її генетичного апарата.

Взаємодія мутагенного агента (іонізуючої частини або молекули хімічного мутагена) з певною ділянкою структури гена необхідно породжує наслідок — конкретну мутацію гена, що зберігається завдяки ауторепродукції в наступних клітинних генераціях. У такому елементарному акті взаємодії, який відбувається на молекулярному рівні, детермінізм виступає у найпростішій формі причинно-наслідкового відношення. Але з цього зовсім не випливає адекватність спадкових змін (рівень організму) діянням середовища.

Рух іонізуючої частинки або молекули хімічного мутагена в клітині неминуче пояснюється їх попереднім станом (хоч і тут ми маємо справу зі статистичною закономірністю). Однак вплив летючої частинки саме на дану ділянку певного гена, який опинився на шляху частинки в цей момент, є результатом пересічення двох незалежних причинних ланцюгів, тобто явищем, що визначається як випадковість⁹. Вплив молекул хімічного мутагена (введених ззовні або таких, що виникли ендогенно: акридину, гідроксиламіну, азотистої кислоти тощо) обмежується проникністю мембран, взаємодією з речовинами цитоплазми та ін. Досягнувши хромосом ядра, мутаген залежно від своїх хімічних особливостей вибірково або переважно реагує з однією з азотистих основ або з речовиною вуглеводно-фосфатного скелета ланцюга ДНК. Але навіть при вибірково впливі мутагена на один вид азотистих основ (наприклад, тимін або цитозин) продуктом реакції буде безліч різних мутацій: адже схильний до змін цитозин входить до складу багатьох триплетів (кожний з яких кодує певну амінокислоту), що входять, в свою чергу, в структуру різноманітних генів.

Отже, адекватність, тобто відповідність ефекту причині, яка спостерігається в кожному елементарному акті взаємодії, виражається в статистичній закономірності при впливі мутагенного чинника на окрему клітину й тим більше на організм. Тому картина мутирування має характер різноманітності, неспрямованості, статистичності, відносної випадковості¹⁰. Вивчення великої кількості мутагенів виявило лише деяку специфічність дії; кожний мутаген викликає дещо частіші мутації деяких генів і груп генів. Неспрямованість процесу мутирування надзвичайно утруднює, зокрема, одержання організмів зі заздалегідь заданими властивостями, спрямоване виведення нових порід тварин і сортів культурних рослин, робить поки що нереальним завдання виправлення і удосконалення спадковості людини.

І в майстерні природи, очевидно, процес пристосувальної еволюції відбувався не так просто, як уявляли собі прибічники адекватної мінливості. «Взаємодія генетичної системи з середовищем відбувається не через механічні зв'язки, не через встановлення причинно-наслідкових відношень, а шляхом органічної детермінації. Чинники середовища відбиваються в специфіці живої системи, яка сама активно, через обмінні процеси, їх трансформує. Нарешті, самі гени здатні по-різному змінюватись при схожих впливах. В результаті виникає потік спадкової різноманітності щодо вихідних чинників середовища у вигляді об'єктивних випадкових мутацій»¹¹.

⁹ Детальніше див. В. А. Барабой. Необхідність і випадковість в живій природі. «Фізіологічний журнал УРСР», 1964, 10, 3, стор. 384—389.

¹⁰ Див. Н. П. Дубинин. Некоторые методологические проблемы генетики. М., 1968.

¹¹ Там же, стор. 47.

Природний мутаційний процес, розвиваючись під впливом природних чинників, що діють як безпосередньо на генетичний апарат клітини, так і опосередковано, порушуючи її обмін речовин, є, таким чином, у межах кожного виду постачальником різноманітних мутацій, якість яких не визначається однозначно якістю мутагенного агента. Чим досконаліша видова організація, тим більший процент виникаючих мутацій буде для неї об'єктивно шкідливим, тим менше, за інших рівних умов, можливостей для її поліпшення.

Однак елементарний акт взаємодії, що спричинює зміну молекулярної структури гена, сам по собі не є ні корисним, ні шкідливим; критерій корисності даної мутації визначається конкретними умовами існування організму й виду, тобто реалізується на іншому, значно вищому рівні біологічної організації. Ген як такий не є безпосередньо причиною будь-якої ознаки; його функція — створення певного білка або управління роботою інших генів; корисність або шкідливість мутації цього гена для організму й виду визначаються в процесі природного добору. Отже, спадковість забезпечує відтворення в ряді поколінь організації індивіда та виду; мінливість постачає з більшою або меншою швидкістю матеріал для добору у вигляді великої кількості відносно випадкових мутацій; добір зберігає й робить здобутком виду об'єктивно корисні зміни, сприяючи пристосуванню виду й загальному поступові біологічної організації. І всі три чинники еволюції, діалектика взаємодії яких геніально розкрита Дарвіном, функціонуючи об'єктивно в біосфері, зумовили як різноманітність живих істот на землі, так і їх дивовижну пристосованість.

На думку Дарвіна, якщо у визначенні характеру кожної індивідуальної зміни, викликаній впливом ззовні, природа цього впливу (порівняно з природою самого організму) відіграє, може, не більшу роль, ніж іскра, що викликає вибух, то у визначенні корисності цієї зміни для організму й виду умови середовища мають вирішальне значення. «Природний добір, — писав учений, — щодня й щогодини розслідує по всьому світу найдрібніші зміни, відкидаючи погані, зберігаючи й складаючи добрі, працюючи нечуто й невидимо, де б і коли б не трапилася для того нагода, над удосконаленням кожної органічної істоти у зв'язку з умовами її життя, органічними й неорганічними»¹².

Але не тільки життєдіяльність організмів залежить від середовища їх проживання; відбувається й зворотний процес — вплив організмів на зовнішнє середовище, неорганічне й органічне, та його зміну. Поступовий еволюційний прогрес живого означає й перетворення, при невпинному зростанні масштабів, самої коліски життя — Землі, її гідро-, літо- й атмосфери. По суті внаслідок природного добору відбуваються два самостійні, але неподільні процеси: індивідуальна зміна організмів і колективне перетворення ними навколишніх умов; зі збільшенням їх різноманітності та чисельності середовище для кожного з них стає переважно органічним.

Із удосконаленням своєї організації живі системи стають самостійнішими, фізично менше залежать від неорганічного середовища, яке безпосередньо їх оточує. Але водночас надзвичайно ускладнюються форми їх біологічної залежності і зв'язки з віддаленішими (у просторі й часі) явищами, предметами, подіями, з іншими істотами й продуктами їх життєдіяльності. Зростають кількісно і якісно впливи безлічі організмів на земне середовище. Живі системи «своїм диханням, своїм живленням, своїм метаболізмом, своєю смертю і своїм розкладом,

¹² Ч. Дарвін. Собр. соч., т. 3, стор. 330

постійним використанням своєї речовини, а головне — безперервною зміною поколінь, що триває сотні мільйонів років, своїм народженням і розмноженням породжують одне з найграндіозніших планетних явищ, які не існують ніде, крім біосфери. Цим великим планетарним процесом є міграція хімічних елементів у біосфері, рух земних атомів, що безперервно триває понад два мільярди років згідно з певними законами»¹³.

Посилений вплив організмів на навколишній світ становить не цілеспрямовану дію, а вторинний результат їх життєдіяльності. Рослини істотно змінюють фізичні та хімічні властивості середовища, поглинаючи з нього речовини й енергію і повертаючи їх у переробленому вигляді. Тваринні, споживаючи, витоптуючи, а іноді й знищуючи рослинний покрив, змінюють циркуляцію води і тепла в ґрунті, його фізично-хімічний склад. З підвищенням рівня їх організації у них виникає прагнення цілеспрямованіше змінювати середовище, пристосовувати його до своїх потреб (приклад — пташині гнізда, нори й барлоги багатьох тварин, гігантські термітники, нарешті, спорудження бобрами гребель і штучних водоймищ).

Звичайно, тварини, навіть високорозвинені, реагують на зміни умов переважно пристосувальними змінами свого організму; для вищих із них вирішальної ролі набувають зміни поведінки. Однак у міру дальшого розвитку живих істот роль індивідуальної пристосованості їх знижується і відповідно зростає роль пристосування до себе зовнішнього, ними перетвореного середовища.

За мільярди років органічний світ, головним чином, рослинний, настільки змінив обличчя нашої планети, що сьогодні ми, беручи дані геології, геофізики, геохімії, астрономії, ледве можемо уявити її первісний вигляд. Нинішня земля атмосфера з її киснем не має майже нічого спільного з атмосферою молоді Землі. За В. І. Вернадським, викликаний життям рух атомів охоплює всю тропосферу, всю товщу океанів, значну товщу суші, а вплив життя виявляється далеко за межами біосфери — в глибинних шарах землі і в стратосфері.

Раз виникнувши й зберігаючи постійний зв'язок з середовищем (що стало в міру розвитку життя дедалі більше органічним), живі системи завдяки своїм якісним особливостям з самого початку об'єктивно протиставили себе середовищу. Здатність збереження і передачі наступним поколінням корисних рис організації (спадковість) — найважливіший здобуток життя, який зробив можливим закономірний прогрес його на основі вже досягнутого. Мутагенні впливи середовища, зовнішнього стосовно статевої клітини (в тому числі й неорганічного середовища), зумовлюють постійну мінливість живих форм, перебіг природного мутаційного процесу. На стадії природного добору умови проживання організму (виду) визначають порівняльну цінність мутацій, що виникли, забезпечуючи пристосування на новому рівні організації. Отже, у кожній ланці механізму еволюційного розвитку роль середовища закономірно зростає від спадковості (що є корінною властивістю живого і з впливом середовища пов'язана лише посередньо, будучи густом колишніх здобутків) через мінливість (під впливом мутагенних чинників) до пристосування на основі добору.

Органічну еволюцію загалом можна розглядати як процес поступового вивільнення живих систем від прямого, безпосереднього діяння середовища. Він відбувається на основі об'єктивних законів і постійного зростання зв'язків з цим середовищем.

¹³ В. И. Вернадский. Избр. соч., т. 5, М., 1960, стор. 228.

Закономірний процес еволюції живого на Землі досяг найбільшої висоти на стадії людини, яка вийшла з-під влади природи і намагається перетворити її в потрібному для себе напрямі на основі глибшого пізнання її законів.

* * *

Простейші живі системи, виникші з елементів неорганічного світа, якісно відрізняються від останніх не за складом, а завдяки наявності зародкової організації, представляють собою нове єдинство вихідних елементів, здатні до самооновлення і розмноженню. Среда перших простіших організмів була — внаслідок виключно, а потім переважно — неорганічної. По мірі розвитку органічного світа кількість різноманітних форм життя поступово зростало; середина для кожного організму набувала характер органічної і вплив її отримували все більш визначальний, домінуючий значення.

Взаємодія організму з середою не є єдиною і навіть вирішальною рушійною силою еволюційного розвитку; вплив середина, спочатку в основному неорганічної, не обумовлюють, власне, створення більш досконалих організмів. Будова і функція живих систем, їх здатність успадковувати, передавати нащадкам найцінніші риси організації, грають першорядну роль в механізмі еволюційного розвитку. Основним протиріччям життя, рушійною силою її розвитку є протиріччя між успадкованістю і пристосуванням (завдяки змінливості і підбору). Вплив середина (випромінювання, хімічні мутагени і т. д.) викликають успадковану змінливість організмів, а природний мутаційний процес продукує різноманітні випадкові мутації. Пристосування виникає завдяки підбору більш придатних для певних умов форм. По мірі еволюції зростає кількісно і якісно вплив життя на середина, а також форми зв'язку і взаємодії організмів з середою. Але залежність організмів від певних умов існування з відростанням їх організації закономірно зменшується. Отже, органічна еволюція в найбільш загальному вигляді може розглядатися як процес поступового звільнення живих систем від влади середина. Людина вийшла з підпорядкування середина і перетворює її в потрібному напрямку, що означає також кінець біологічної еволюції *Homo sapiens*.

Функції експерименту в становленні фізичних теорій

Співвідношення між експериментом і теорією у фізиці — складна й багатогранна проблема, досі ще недостатньо вивчена. Одним з найважливіших її аспектів є з'ясування ролі експериментальних досліджень у виникненні, побудові та формуванні фізичних теорій. Спостереження та дослід у фізиці мають різноманітні функції, що зумовлені, по-перше, існуванням різних типів фізичних теорій, по-друге, еволюцією кожної з них. Спинимось на зазначених двох моментах.

Фізичні теорії можна поділити на три групи. Перша охоплює фундаментальні теорії, які, спираючись на основні фізичні поняття (час, простір, рух, взаємодія, частинка, поле, маса, енергія, заряд тощо), формулюють закони для найпростіших об'єктів і процесів природи. Сюди належать: теорія відносності (спеціальна й загальна), класична механіка (ньютонівська і релятивістська), квантова механіка, класична і квантова електродинаміка, а також нова фундаментальна теорія елементарних частинок, яка ще перебуває в процесі становлення. До другої групи зарахуємо структурні теорії, що пояснюють властивості складних систем і явищ, зводячи ці властивості до фундаментальних законів елементарних об'єктів, взаємодій і процесів. Прикладом структурної теорії може бути будь-яка «мікроскопічна» теорія макротіла і макроявищ (скажімо, квантова теорія твердого тіла). Нарешті, третя група обіймає феноменологічні теорії, що становлять «таке формулювання закономірностей у сфері спостережуваних фізичних явищ, у якому не робиться спроб звести описувані зв'язки до загальних законів природи, що лежать в їх основі і через які їх можна було б зрозуміти»¹.

Наведена класифікація, звичайно, дуже схематична, бо в «чистому вигляді» теорія тієї чи іншої групи буває не досить часто. Не вдаючись до ґрунтовного розгляду цього питання (це вимагало б окремого дослідження), зазначимо тільки, що теорії різних груп можуть бути пов'язані між собою і в генетичному плані. Наприклад, феноменологічні теорії часто є важливим моментом створення відповідних фундаментальних і структурних теорій. З погляду розглядуваного питання важливо зауважити, що теорії неоднакових груп пов'язані з експериментом по-різному. Друга з відзначених нами причин різноманітності функцій експерименту полягає в тому, що всяка фізична теорія проходить у своєму розвитку ряд етапів, на кожному з яких дослід відіграє специфічну роль. Беручи до уваги обидва ці моменти, можна виділити деякі функції експериментальних досліджень у розвитку фізичних теорій.

**Експеримент як джерело фактів,
що становлять емпіричну основу майбутньої теорії**

Передумовою виникнення фізичної теорії є нагромадження певної сукупності експериментальних даних. Процес формування теорії на базі цих даних загалом дуже складний; у ньому можна розрізнити такі окремі моменти.

¹ В. Гейзенберг. УФН, т. 91, 731 (1967).

1. Виділення фізичних об'єктів і виникнення відповідних понять. Спостережувані явища й процеси, як правило, настільки складні, що для їх теоретичного аналізу передовсім необхідно виділити деякі об'єкти, дослідження яких може привести до з'ясування закономірностей відповідної галузі фізики. Так виникають фізичні поняття, які часто є ідеалізованими відображеннями реальних об'єктів. У ньютонівській механіці основним об'єктом є матеріальне тіло або матеріальна точка. Чимало спостережень та дослідів, що стосуються електричних і магнітних явищ, привели до розгляду нових об'єктів: електричних зарядів і струмів, а потім (Фарадей, Максвелл) — електромагнітного поля. На основі даних хімії, а також експериментального дослідження властивостей газів виникли уявлення про атоми й молекули. Нова фізика довела реальність цих мікрооб'єктів і встановила їх внутрішню структуру. Так були відкриті субатомні об'єкти — ядра і елементарні частинки.

Велике значення для теоретичної фізики мали астрономічні спостереження, що привели до відкриття багатьох нових об'єктів — від супутників Юпітера (Галілей) до квазарів та пульсарів. Дослідження цих об'єктів було важливим стимулом розвитку таких фізичних теорій, як динаміка ньютонівської механіки та закон всесвітнього тяжіння, теорія відносності (спеціальна і особливо загальна), теорія елементарних частинок.

2. Запровадження фізичних величин і їх вимірювання. Для кількісного аналізу явищ природи необхідно запровадити фізичні величини, завдяки яким можна порівнювати однотипні характеристики фізичних об'єктів. При цьому експеримент відіграє подвійну роль. По-перше, спостереження та дослід є передумовою виникнення самого поняття тієї чи іншої фізичної величини. Наприклад, результатом спостереження руху та взаємодії тіл у механіці є поняття маси (міри інертності) і сили (міри взаємодії); експериментальне дослідження електричних і магнітних взаємодій породило визначення електричної та магнітної напруги. По-друге, коли дана фізична величина вже здобула право на існування, тоді ті або аналогічні експериментальні процедури, що були базою її формування, використовуються з метою її вимірювання.

Важливе значення для розвитку фізичних теорій має точність вимірювання фізичних величин, зв'язана з технікою фізичного експерименту. Наприклад, різке підвищення точності спектроскопічних вимірювань, що було наслідком використання дифракційної ґратки замість призми, дало змогу точно виміряти константу Рідберга під час дослідження спектра водню і гелію; це мало вирішальне значення для атомної моделі Бора, яка була важливим етапом на шляху створення квантової механіки. Неоціненну роль у розвитку уявлень про будову атомних ядер відіграли прецизійні мас-спектрометричні вимірювання. Сучасні прилади для спостереження за елементарними частинками дали змогу визначити тривалість життя короткоживучих мікрооб'єктів (резонансів), і ці експериментальні результати мають величезне значення для побудови нових теорій у фізиці високих енергій.

3. Виникнення нових фізичних ідей. Спроби систематизувати експериментальний матеріал, відшукати зв'язки і залежності між окремими факторами та пояснити їх на основі відомих законів фізики часто сприяють виникненню нових фізичних ідей та концепцій. Наприклад, відоме з оптики явище, що має назву кілець Ньютонівських, вдалося пояснити вперше Юнгу за допомогою поняття інтерференції світлових хвиль. Дальший розвиток фізики показав, що ідея інтерференції

належить до найважливіших досягнень науки; вона пронизує, зокрема, всю сучасну квантову теорію, дістаючи математичне відображення в принципі суперпозиції. Такими ж фундаментальними й універсальними є в сучасній фізиці поняття взаємодії та симетрії, хоч вони, як і поняття інтерференції, виникли на базі дуже обмеженого емпіричного матеріалу.

4. Виявлення фізичних закономірностей та законів. Якщо аналіз певної сукупності експериментальних даних досягнув стадії, яка описана у перших трьох пунктах, то на порядок денний стає питання про встановлення зв'язків між емпіричними фактами, між різними фізичними величинами, тобто питання про закономірності й закони, що діють у відповідній сфері явищ. Шляхи до формулювання таких законів можуть бути різними — від безпосереднього узагальнення емпіричних співвідношень (закон Кулона) до запровадження гіпотетичних рівнянь, адекватність яких дослідним даним перевіряють у розтегії — порівнянням висновків з них з експериментальними результатами. (Детальніше про це буде сказано далі). Проте у кожному з цих випадків емпіричний матеріал відіграє вирішальну роль при побудові системи законів, що становлять основу фізичної теорії.

Зазначимо, однак, що кількість експериментальних даних, на які спирається нова теорія, може мінятися у дуже широких межах. Крайніми прикладами з нової фізики можуть бути квантова механіка і загальна теорія відносності. Перша з них виникла як кінцевий результат систематизації і аналізу колосального фактичного матеріалу (від відкриття електрона, квантових властивостей електромагнітного випромінювання аж до хвильових властивостей мікрочастинок, спіна електрона та принципу Паулі). При побудові загальної теорії відносності Ейнштейн виходив по суті з єдиного емпіричного факту — рівності інертної та гравітаційної маси. Додатковим матеріалом були відхилення спостережуваного руху Меркурія від того, яким має бути цей рух згідно з теорією Ньютона.

5. Вимірювання фізичних констант. У рівняння, що виражають закони фізики, часто входять певні константи (гравітаційна стала, швидкість поширення світла у вакуумі, стала Планка, маса і заряд електрона тощо), чисельне значення яких можна визначити тільки експериментальними вимірюваннями. Отже, і в тому разі, коли відомо, який вираз мають закони певної фізичної теорії, щоб дістати якнайточніші кількісні висновки з цих законів щодо конкретних явищ, необхідно звертатись до досліду. При цьому буває так, що вимірювання констант має принципове значення для виникнення й розвитку нових фізичних теорій. Наведемо деякі приклади. Експериментальне визначення швидкості світла у вакуумі поклато початок уявленням про близькодню, а пізніше лягло в основу побудови спеціальної теорії відносності. Вимірювання електродинамічної сталої (Вебер) показало, що вона збігається з швидкістю c ; на цьому факті ґрунтується електромагнітна теорія світла. Визначення Кавендішем гравітаційної сталої дало змогу обчислити в рамках загальної теорії відносності рух Меркурія; збіг цих результатів з експериментальними даними став одним з експериментальних підтверджень названої теорії.

Експеримент — критерій правомірності екстраполяції фундаментальних теорій

Кожний фізичний закон є узагальненням скінченного (іноді невеликого) числа дослідних фактів. Разом з тим основне значення законів фізики полягає не стільки в логічному впорядкуванні, систематизації відомих

фактів, скільки в можливості застосувати їх (закони) до явищ, що лежать поза тією множиною експериментальних даних, на основі якої ці закони були встановлені. Інакше кажучи, основним завданням фізичних теорій (маються на увазі головним чином фундаментальні теорії) є одержання на основі відомих законів певних висновків про об'єкти, явища й процеси, які ще не були предметом експериментального дослідження. Це означає, екстраполяція в яких вона дістала експериментальне підтвердження. Така екстраполяція завжди пов'язана з небезпекою натрапити на об'єкти і явища, підпорядковані іншим, істотно відмінним законам. Тому, щоб уникнути помилки, слід постійно порівнювати результати теорії з експериментальними даними. При цьому необхідно зазначити один момент, який має, на наш погляд, глибоке загальнофілософське значення. Йдеться про дві групи експериментальних даних: до першої зарахуємо ті, які узгоджуються з результатами існуючої теорії, а до другої — факти, що їй суперечать.

Якщо експеримент узгоджується з теорією, то це свідчить про те, що вищезгадана екстраполяція цілком правомірна. Цим висновком, власне, й вичерпується значення експериментів першої групи. Такі дослідні, зрозуміло, не можуть вплинути на розвиток основ самої теорії. Вони, з одного боку, тільки стимулюють розробку формально-математичних методів застосування теорії до конкретних явищ природи, а, з другого — зміцнюють довіря до неї, піднімають її авторитет, створюючи інколи навколо неї фальшивий ореол всемогутності й бездоганності. Для прикладу можна навести понад двохсотлітню історію успіхів механіки Ньютона, які, не змінивши нічого в її основах, призвели в другій половині XIX ст. до помилкового уявлення про універсальність цього вчення, про його необмежену застосовність до усіх явищ природи. Те ж можна сказати і про триумф теорії Максвелла, що виявився, зокрема, в експериментальному підтвердженні передбаченого нею існування електромагнітних хвиль. Він сприяв у твердженню класичної електродинаміки як науки, мав величезне значення для побудови математичних методів, необхідних при її застосуванні до електромагнітних процесів, однак не вплинув на розвиток її основних законів.

Принципово іншу роль у становленні фізичних теорій відіграють експериментальні факти другої групи, тобто ті, які суперечать висновкам, що випливають з відкритих раніше законів природи. Вони вказують на межі застосовності існуючих фундаментальних теорій, на необхідність перегляду фізичних понять і уявлень, що лежать у їх основі і тим самим прокладають шлях до радикальних змін концепцій, до пошуків нових фундаментальних законів для цілком нових явищ і процесів природи. Наприклад, завдяки тому, що негативний результат досліді Майкельсона суперечив (у поєднанні з іншими даними про поширення світла) ньютонівським уявленням про час і простір і класичному законові додавання швидкостей, він став могутнім поштовхом до створення спеціальної теорії відносності. Аналогічну роль у квантовій теорії відіграла проблема випромінювання абсолютно чорного тіла, яка не вкладалася в рамки класичної електродинаміки. Для сучасного етапу розвитку вчення про елементарні частинки величезне значення мало відкриття порушення закону збереження парності у деяких процесах слабких взаємодій, закону, який досі вважався так само твердо доведеним, як й інші відомі закони збереження.

Ураховуючи, що нові фізичні теорії є не голим запереченням старих, а їх уточненням, удосконаленням, узагальненням (принцип відповідності), можна сказати, що в інтересах власного розвитку кожна

фундаментальна фізична теорія повинна спрямовувати зусилля експериментальних досліджень на пошуки тих явищ, в яких можна чекати фактів, що суперечать цій теорії.

Звідси випливають важливі ґносеологічні висновки, які не тільки підтверджують діалектичний матеріалізм, а й сприяють його дальшому розвитку. Адже сила марксистської філософії полягає саме в тому, що вона завдяки своїй готовності сприймати будь-які установлені на досліді факти та перевірені експериментом теорії в принципі не знає конфліктів з науково доведеними даними. Розвиток науки, зокрема природознавства, може виявити обмеженість не тільки певних положень конкретних наук, але й деяких філософських висновків. І подібно до того, як кожна фундаментальна фізична теорія прагне фактів, що їй суперечать (бо тільки в них вона знаходить ґрунт для свого дальшого глибокого перетворення і розвитку), філософи-марксистки звертають особливу увагу на ті дані, які не вкладаються в існуючі філософські уявлення. І цим вони не тільки не припиняють усіх перевірених досвідом положень діалектичного матеріалізму, а, навпаки, шляхом поглиблення, уточнення й узагальнення незмірно піднімають їх наукове значення, добиваються необмеженого розширення тієї сфери матеріального світу, в якій ці положення є адекватними об'єктивній дійсності.

Для ілюстрації наведених загальних міркувань зачепимо одне конкретне питання, яке останнім часом широко дискутується в суто фізичному (точніше, астрофізичному) плані й водночас є предметом гострої філософської полеміки. Маємо на увазі проблему еволюції Всесвіту в часі, яку, зокрема, розглядає Я. Б. Зельдович у статті «Гаряча модель Всесвіту»². В. С. Готт критикує окремі висловлювання, що містяться в цій статті, і при цьому категорично заявляє: «Постановка питання про походження Всесвіту антинаукова і сягає своїми коренями в релігію та ідеалізм»³. Звичайно, з таким поглядом не можна погодитись.

Питання про походження Всесвіту в кожному історичному епоху ставилось, розв'язувалося відповідно до рівня здобутих наукою знань. Так, у XIX ст. класична фізика і астрофізика не мали у своєму розпорядженні жодних фактів, які вказували б на можливість змін у структурі Всесвіту. Навіть більше, з усіх астрономічних спостережень випливало, що Всесвіт в цілому стаціонарний, а окремі нестаціонарні процеси (змінні й нові зірки), як здавалося, мають локальний характер. Природно, що такі уявлення привели до висновку, що і в минулому Всесвіт у цілому був побудований так само, як і сьогодні. Це була екстраполяція висновків, одержаних на основі вивчення явищ матеріального світу в певних просторово-часових межах, на процеси, що не були і не могли тоді бути об'єктами експериментального дослідження. Результатом такої цілком природної, але все-таки не доведеної на досліді екстраполяції, і були уявлення про нескінченність Всесвіту в часі, про вічне і незмінне його існування⁴.

Становище радикально змінилося в останні десятиліття і навіть роки. Уже спеціальна теорія відносності показала, що поняття вічності—відносне. Адже будь-який процес, що відбувається в системі відліку K і триває у ній протягом часу Δt , характеризується з погляду системи K' інтервалом

$$\Delta t' = \Delta t : \sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}},$$

² Я. Б. Зельдович. Горячая модель Вселенной. УФН, т. 89 (1966).

³ В. С. Готт. О неисчерпаемости материального мира. М., 1968, стор. 44.

⁴ Цікавим з цього погляду є виклад указаних питань у науково-популярній праці західноукраїнського фізика Івана Пулюя (Нові і перемінні звізди, Відень, 1881).

де v — швидкість K' відносно K . Тому при $v \rightarrow c$ $\Delta t' \rightarrow \infty$ для всякого скінченного Δt . Загальна теорія відносності встановила зв'язок між інтервалами часу в різних системах відліку і гравітаційними полями і, зокрема, привела до обговорення явища гравітаційного колапсу. Як відомо, час, потрібний для виходу світлового сигналу із зірки, що знає колапсу, є нескінченно великим для зовнішнього спостерігача (внаслідок чого жоден сигнал не може вийти з колапсуоючої системи) і скінченним з погляду «внутрішньої» системи відліку. Отже, і в цьому випадку поняття «вічність» має відносний зміст.

Враховуючи такий глибокий перегляд понять скінченного і нескінченного в часі, що сьогодні відбувся, порівняно з XIX ст., необхідно з особливою увагою ставитись до будь-яких експериментальних фактів, які можуть стосуватись цієї проблеми. Згадаємо тільки про два пов'язані між собою відкриття величезної ваги: розширення Всесвіту і так зване реліктове випромінювання⁵. Ці відкриття становлять експериментальну основу постановки питання про особливий стан матерії Всесвіту в певний момент часу, який приймають за $t=0$. Кожна теоретична модель для такого стану застосовує ту чи іншу екстраполяцію діючих сьогодні законів фізики на явища природи, для яких ці закони експериментально не доведені. Тому подібні фізичні моделі тлумачать як гіпотези і піддають всебічному аналізу у світлі різноманітних експериментальних даних. Одна з моделей розглядає еволюцію Всесвіту як одноразове розширення з особливого сингулярного стану, що відповідає моментів часу $t=0$. Оскільки в такій моделі від'ємного часу ($t < 0$) немає, то не виникає й питання про акт творення Всесвіту. Поряд з цією гіпотезою досліджуються й інші можливості, які відповідають уявленню про нескінченний від'ємний час ($t \rightarrow -\infty$). Отже, в рамках астрофізики різні шляхи екстраполяції на далеке минуле Всесвіту розглядаються як рівноправні до того часу, поки не вдасться здійснити вибір між ними на основі експериментальних даних.

Слід підкреслити, що питання про скінченність або нескінченність еволюції Всесвіту в минулому не стосується відношення мислення до буття. Органічний світ на Землі та його найвищий продукт — мислення — виникли в недалекому минулому (в масштабах, характерних для космогонічних теорій), тому діалектико-матеріалістичне розуміння співвідношення між мисленням і буттям залишається, зрозуміло, непорушним при виборі будь-якої із згаданих гіпотез. Подібно до того, як кожна нова фізична теорія становить не спростування, а узагальнення, розвиток попередніх перевірених дослідом теорій, так і нові науково обгрунтовані філософські положення є не запереченням, а уточненням, вдосконаленням, вищим ступенем у розвитку наукового світорозуміння.

Експеримент — критерій правильності нових фундаментальних гіпотез

Коли на певній стадії вивчення тих чи інших явищ природи з'ясується, що існуючі теорії не можуть пояснити спостережуваних на досліді фактів, постає питання про побудову нової системи законів. Найчастіше буває так, що наявний експериментальний матеріал недостатній для безпосереднього відкриття таких законів. Тому доводиться розглядати різні гіпотези, шляхом логічної та математичної дедукції робити висновки з них, які піддаються експериментальній перевірці, й порівнювати

⁵ Див. Я. Б. Зельдович. УФН, т. 89, 647 (1966).

їх з даними вимірювань. Експеримент дає змогу вибрати з різних варіантів гіпотез ту їх сукупність, яка узгоджується з дослідом.

Звичайно, наведена картина є дуже схематичною, оскільки побудова підвалин нової фізичної теорії — процес складний і тривалий. Відомо, наприклад, що основні постулати квантової механіки були завершенням цілого ланцюга гіпотез, що почався з квантової гіпотези Планка.

Характерною особливістю співвідношення між експериментом і теорією в описаній нами стадії розвитку нової фізичної концепції є підпорядкування експерименту потребам теорії: досліді спрямовуються на вивчення тих явищ, у яких слід чекати або підтвердження, або спростування тих чи інших припущень. Прикладом можуть бути здійснювані Герцом експериментальні пошуки електромагнітних хвиль, існування яких впливало з гіпотези Максвелла про так звані струми зміщення, пошуки, що дали блискуче підтвердження теорії Максвелла. Аналогічну роль відіграв знаменитий дослід Ву, поставлений з метою перевірки гіпотези Лі та Янга про порушення принципу дзеркальної симетрії у процесах слабких взаємодій.

У зв'язку з обговорюваною тут функцією експерименту варто порушити питання про межу, яка відділяє гіпотетичні побудови від тих, які можна вважати достовірно доведеними на досліді. Це питання заслуговує на увагу, оскільки в нашій філософській літературі під час розгляду історії розвитку фізичних теорій інколи спостерігається тенденція оцінювати минулі досягнення з висоти сучасних знань. Такий підхід призводить в окремих випадках до невиправданої негативної філософської оцінки, скептицизму, що його виявляли деякі вчені щодо гіпотез, які тепер мають уже характер експериментальних фактів, але раніше були далеко не очевидними. Ось два приклади.

Система Коперніка на час її створення не мала під собою достатніх експериментальних даних, які б доводили її правильність. Звертаючи увагу на цю обставину, М. Лауе пише: «Не можна тому вважати ані відсталістю, ані блягузтвом те, що видавець великої праці Коперніка «*De revolutionibus*» нюрнберзький вчений Осіандер, який наглядав за друкуванням книги замість автора, охарактеризував у передмові систему Коперніка як просту «гіпотезу», що виправдується завдяки своїй відповідності спостереженням, але ще не є на цій основі істинною». Отже, такого роду скептицизм був правомірним в епоху Коперніка і кваліфікувати його як данину ідеалізму і релігії немає підстав.

Це саме стосується й оцінки атомної гіпотези та скептицизму її опонентів. До того часу, поки уявлення про атоми ґрунтувалися тільки на даних хімії та молекулярно-кінетичної теорії, їх не можна було вважати експериментально доведеними настільки достовірно, як потрібно для кожної фундаментальної фізичної ідеї. Тому, наприклад, розуміння атомної теорії тільки як зручного методу опису певних фізичних явищ, а також сумніви щодо реального існування атомів, які були аж до відомих дослідів Перрена, не завжди рівнозначні з філософським позитивізмом, навіть якщо їх висловлювали прибічники цього ідеалістичного напрямку. Для пояснення наведеної думки звернемося до аналогії з сучасного етапу розвитку теорії елементарних частинок.

Експериментальне дослідження частинок, що беруть участь у сильних взаємодіях, дало змогу спочатку систематизувати властивості, а потім (на цій основі) — розробити класифікацію цих частинок. З'ясувалося, що таку класифікацію можна розглядати на рівні квантової теорії як відображення певних властивостей симетрії у деякому абстракт-

ному просторі (просторі ізотопічного спіну і гіперзаряду). Ця інтерпретація наштовхує в свою чергу на думку, що відповідне групування частинок є наслідком того, що окремі елементарні частинки складаються з деяких інших об'єктів, субелементарних частинок, названих кварками (Гелл-Манн). Незважаючи на інтенсивні пошуки кварків у різних експериментах, досі виявити їх у вільному стані не вдалося. Отже, одна з найцікавіших проблем сучасної фізики елементарних частинок — існування кварків — залишається відкритою. Поки що не ясно, чи є ідея про кварки відображенням фізичної реальності, чи позбавленим об'єктивного ґрунту уявленням, яким зручно користуватись на даному етапі розвитку теорії для описування певної сукупності експериментальних даних. Зрозуміло, що пов'язувати однозначним способом віру в існування кварків як реальних матеріальних об'єктів з філософським матеріалізмом так само абсурдно, як і ототожнювати сумнівні щодо їх реальності з суб'єктивним ідеалізмом. Проблема існування кварків — суто природнича, її можна розв'язати тільки за допомогою певних експериментальних досліджень. Такою ж природничою проблемою було свого часу питання про існування атомів.

Взаємодія експерименту і теорії при побудові феноменологічних і модельних теорій — елементів майбутньої фундаментальної теорії

Ми вже відзначали, що процес виникнення нової фундаментальної теорії може бути складним і довготривалим. У таких випадках доцільно, мабуть, виділити окремий тип функцій експерименту в розвитку теорії; він характеризується тривалим двостороннім зв'язком, взаємодією двох розглядуваних факторів наукового пізнання. Важливим моментом цієї взаємодії є побудова різних феноменологічних теорій та моделей, які становлять окремі ланки того ланцюга фізичних досліджень, що завершується відкриттям нових законів природи. Прикладом з минулого може бути розвиток квантової механіки від гіпотези Планка аж до відкриття Гейзенберга, Шредінґера та Дірака. Квантова гіпотеза Планка з'явилася як результат спроби теоретично вивести формулу розподілу енергії у спектрі випромінювання чорного тіла (формулу Планка), яка мала напівемпіричний (феноменологічний) характер.

Як бачимо, роль експерименту у виникненні квантової гіпотези опосередкована феноменологічною теорією. Дальше поглиблення квантової теорії світла, пов'язане з іменами Ейнштейна, Бора, а також Комптона, відбувається під безпосереднім впливом експериментальних досліджень. Перший успіх борівської моделі атома був стимулом до дальшого розвитку квантових уявлень про структуру мікросистем, а її невдачі привели до пошуків більш глибоких квантових законів. Усі ці проблеми піддавались постійній експериментальній перевірці (спектроскопічні вимірювання, дослідні Франка—Герца, Штерна—Герлаха, ефект Комптона та ін.). Наступним важливим етапом була гіпотеза де Бройля про хвильові властивості мікрочастинок та її експериментальне підтвердження. Увесь цей складний процес, в якому винятково тісно перепліталися експеримент і теорія, завершився у середині 20-х років створенням квантової механіки (Гейзенберг, Шредінґер, Дірак, Борн та ін.), яка швидко дістала повне експериментальне підтвердження в надзвичайно широкій сфері явищ.

Сьогодні ми є свідками аналогічного, але набагато складнішого процесу побудови теорії елементарних частинок. Величезний фактичний матеріал, одержаний за допомогою дослідів, є основою багатьох фено-

менологічних теорій і моделей, які в свою чергу спрямовують у відповідних напрямках експериментальні дослідження. Можна сподіватися, що ті моделі, які правильно пояснюють окремі факти або явища, є фрагментами майбутньої теорії, яка спиратиметься на не відомі поки що фундаментальні закони природи.

Таким чином, ми маємо тут справу з непрямим зв'язком між експериментом і основними законами нової фундаментальної теорії: він реалізується у феноменологічних теоріях і моделях, з яких поступово викристалізується істотно нова фізична теорія.

Взаємодія експерименту і теорії у процесі побудови і розвитку структурних теорій

Більшість реальних фізичних об'єктів є настільки складними системами, що теоретичне пояснення їх властивостей та явищ, які у них відбуваються, на основі відомих законів природи практично можливе тільки при застосуванні наближених методів і моделей. Таким об'єктом є, наприклад, тверде тіло. Воно складається з ядер і електронів, для яких відомі квантові закони руху та взаємодій. Проте внаслідок величезної кількості мікрочастинок, з яких побудоване кожне тверде тіло, неможливо в рамках відповідної структурної теорії вивести теоретично з законів руху та взаємодій цих частинок усю сукупність спостережуваних на досліді властивостей самого тіла.

Тому квантова теорія твердого тіла систематично використовує різні наближення, спрощення, моделі, які визначаються залежно від виду твердого тіла і конкретних умов (наприклад, різні температури) на основі тісного контакту з експериментом. Немалу роль відіграють тут різноманітні емпіричні закономірності та феноменологічні теорії. Теоретичний аналіз висновків, що випливають з даної моделі, і порівняння з дослідними даними вирішують дальшу долю моделі, напрямки її удосконалення та уточнення.

У зв'язку з вищезгаданим слід зробити таке зауваження. Узгодженість експериментальних і теоретичних результатів має істотно різне значення для фундаментальних і структурних теорій. У першому випадку навіть невелика розбіжність між теорією і дослідом може привести до радикальної зміни теорії. Справа в тому, що така розбіжність є ніби сигналом про неточність законів, покладених в основу фундаментальної теорії, неточність, яка в інших, ще не відомих, явищах може бути незмірно більшою. Як приклад можна навести незначні відхилення (про які вже згадувалося) спостережуваного руху Меркурія від руху, розрахованого на основі теорії Ньютона. Ці відхилення дали одне з експериментальних підтверджень загальної теорії відносності. А в структурних теоріях причина розбіжностей між дослідом і теорією полягає, як правило, не в неправильності основних законів, а в неточності або й помилковості модельних уявлень і математичних наближень. Тому досягти узгодженості з дослідом можна шляхом виправлення, удосконалення теорій, яке не зачіпає її фундаментальних законів.

Запропонована нами класифікація функцій експерименту є, звичайно, неповною, тому що не обіймає всіх граней складного процесу співвідношення теорії і експерименту в розвитку фізики, а також схематичною, бо реальні зв'язки між теорією і експериментом можуть мати більш складну структуру, ніж та, яку відображує ця класифікація.

Особливо слід відзначити, що ми мали на меті з'ясувати лише один із аспектів двостороннього взаємозв'язку теорії і експерименту, а саме вплив експерименту на фізичні теорії. І хоч при цьому доводилось певною мірою торкатись і зворотного впливу теорії на експеримент, проте багато його моментів залишилося поза нашою увагою. Так, ми нехтували тією обставиною, що навіть для процесу нагромадження експериментальних фактів важливе значення має рівень теоретичних знань, що інтерпретація дослідних даних, оцінка на їх основі існуючих теорій та нових гіпотез немислимі без врахування (часто підсвідомого) цілого комплексу теоретичних понять, уявлень, концепцій. Але дослідження цього кола питань виходить за межі нашої статті.

* * *

В статті розглядаються різні типи функцій експерименту в становленні фізических теорій. В качестве исходного пункта предлагаемой классификации принимаются два момента: существование трех основных типов физических теорий (феноменологические, фундаментальные и структурные) и различный характер соотношения эксперимента и теории на разных этапах развития последней. Какие же функции выполняет эксперимент? Прежде всего он является источником фактов, составляющих эмпирическую основу будущей теории; анализ фактов в свою очередь дает возможность установить физические объекты и соответствующие им понятия; ввести в рассмотрение физические величины и сформулировать рецепты их измерения; выдвигать новые физические идеи; находить связи между фактами, т.е. открывать закономерности и законы; определять физические константы. Эксперимент выступает как критерий правомерности экстраполяции фундаментальных физических теорий, а также правильности новых фундаментальных гипотез. Особую роль он играет во взаимодействии с теорией при построении феноменологических и модельных теорий — элементов будущих фундаментальных теорий и при построении структурных теорий, объясняющих свойства сложных систем на основании известных законов физики.

Об'єктивне та суб'єктивне в соціологічному дослідженні

Проблема співвідношення об'єктивного та суб'єктивного надзвичайно багатогранна. Ми ставимо за мету проаналізувати лише один її аспект, а саме — співвідношення об'єктивного та суб'єктивного в соціологічному дослідженні, простежити, яким чином на зміст об'єктивного відображення суспільних явищ впливають різноманітні фактори, що вносять суб'єктивний елемент у результат пізнання. Нас в даному разі цікавить проблема співвідношення в одержаному знанні об'єктивних закономірностей пізнаваних явищ з тими суб'єктивними елементами, які, не будучи властиві пізнаваному об'єкту, можуть «приписуватись» йому дослідником.

Об'єктивне та суб'єктивне не тотожні категоріям об'єкт та суб'єкт. Об'єкт — це те, що виступає предметом теоретичної та практичної діяльності суб'єкта — людини (і в родовому значенні цього слова, і як індивіда), що освоює світ. Об'єктові пізнання притаманні характеристики (закономірності, особливості, риси), які не залежать від суб'єкта. Вони можуть бути відображені на основі практично-перетворюючої чи науково-пізнавальної діяльності людини. Наслідком цих процесів виступає результат пізнання — знання, яке в тій чи іншій формі відображає об'єктивні риси та закономірності, властиві об'єкту. Специфіка взаємовідносин між об'єктом та суб'єктом виражається в поняттях об'єктивного та суб'єктивного.

Об'єктивне і суб'єктивне детермінуються об'єктом і суб'єктом і відображають якісний зміст результату взаємодії об'єкта і суб'єкта, міру істинності відображення суб'єктом характеристик, властивостей, закономірностей об'єкта.

Активна роль суб'єкта в процесі пізнання може спричинити той факт, що в результат пізнання проникнуть елементи, не характерні для об'єкта. Вони виступають як суб'єктивний фактор, що ускладнює процес пізнання.

Особливою своєрідністю відзначається ситуація, яка виникає в процесі пізнання суспільних явищ. Значною мірою вона пояснюється специфікою взаємодії між суспільствознавчим об'єктом та суб'єктом. Ця проблема особливо гостро постає в соціології при масових емпіричних дослідженнях.

У найзагальнішій формі специфіка взаємодії між суспільствознавчим об'єктом та суб'єктом полягає в тому, що суспільство як суб'єкт пізнання намагається розкрити закони і особливості власного розвитку, будучи одночасно і об'єктом самопізнання. Таким чином, продукт суспільствознавчого пізнання є самопізнання, у процесі якого суспільство виступає і як об'єкт, і як суб'єкт.

Ця специфічна риса взаємодії соціального об'єкта і суб'єкта зумовлена тим, що в даному випадку об'єкт і суб'єкт соціологічного пізнання є елементами суспільних відносин, форми і зміст яких безпосередньо чи опосередковано зачіпають їхні інтереси — групові, класові, особисті. Тому суб'єкт пізнання і пізнаваний об'єкт можуть переслідувати протилежні цілі, маскувати їх, свідомо чи несвідомо деформувати

відображення реальних процесів, перекручувати факти, що не може не відбитися на результатах процесу пізнання.

Суспільні об'єкт і суб'єкт, безвідносно до того, чи це велика соціальна група типу класу, чи окремі індивіди, не байдужі до даної соціальної ситуації і діють значною мірою безпосередньо під її впливом. Поведінка та діяльність людини можуть змінюватись у ситуації, коли вона виступає об'єктом пізнання, наслідком чого буде необ'єктивний результат. Таким чином, специфіка суспільного об'єкта ставить дослідника перед проблемою можливої зміни поведінки цього об'єкта — людини, адже об'єкт соціологічного дослідження не байдужий до того, хто його досліджує. Тут велику роль відіграє його емоційний стан, настрої, психологічні установки тощо.

Сама особа дослідника теж часом стає причиною небажаних ускладнень, оскільки з її боку можливі вчинки — свідомі або неусвідомлені, під впливом яких респондент змінює свою поведінку. В цьому випадку може виникнути своєрідна ситуація, коли і об'єкт, і суб'єкт соціологічного дослідження стають джерелами такого суб'єктивізму, який робить результат зовсім непридатним для наукових висновків. Завдання дослідження полягає насамперед у подоланні цієї перешкоди.

Необ'єктивне відтворення дійсності в соціологічному дослідженні спричиняється й іншими факторами. До них у першу чергу слід віднести загальнометодологічні принципи дослідження, а також суспільно-політичні та соціально-психологічні чинники, які справляють істотний безпосередній та опосередкований вплив як на процес дослідження, так і на його наслідки. Вони багато в чому визначають міру співвідношення між істинним та неістинним в соціологічному дослідженні.

Можливості вченого як суб'єкта пізнання зумовлені конкретно-історичним рівнем розвитку загальнометодологічного та методико-технічного апарату дослідження, умінням використовувати його як інструментарій дослідницької роботи тощо. Соціологічний об'єкт дослідження детермінується соціально-економічними та ідеологічними факторами, специфікою навколишнього макро- і мікросередовища, професійними, культурно-освітніми, психологічними та іншими факторами.

Загальнометодологічні принципи вченого впливають на вибір об'єктів дослідження та його методик, на характер ставлення до емпіричного матеріалу як з погляду його змісту і якості, так і з погляду узагальнення та інтерпретації. Так, абсолютизація психоаналітичних методів у сучасній буржуазній, особливо американській, соціології зумовила оцінку психологічних та фізіологічних детермінантів поведінки людини як основних факторів, що визначають зміст соціальних процесів і явищ; внаслідок цього соціальне часто зводиться до психологічного, фізіологічного, сфера досліджень обмежується лише психічними явищами. В соціологічних системах, які базуються на психоаналізі, перебільшено роль так званого біографічного методу, за допомогою якого начебто розкриваються потайні пружини людської поведінки. Виходячи з положення, що психофізіологічні імпульси людської поведінки є рушійними соціальними силами, багато західних дослідників роблять помилкові висновки. Так, аналізуючи автобіографічні матеріали правопорушників і злочинців, Кліффорд Шоу намагається довести, ніби норми і звичаї пов'язані лише з особистим світом суб'єкта, «його поглядами і бажаннями, з витлумаченням ним ситуації і з його уявленнями про себе»¹. Американський соціолог і психолог Еріх Фромм, перебільшуючи

¹ Г. Беккер и А. Босков. Современная социологическая теория. М., 1961, стор. 672.

роль психології як фактора суспільного розвитку, намагається з'ясувати динаміку соціального процесу через динаміку психічних процесів і зводить, таким чином, зміст соціального до психологічного². Загально-методологічною філософською основою емпіричного напрямку в буржуазній соціології став позитивізм.

Отже, науково неповноцінні, суб'єктивістські методологічні засади зумовлюють суб'єктивізм самих соціологічних досліджень, починаючи від їх підготовки і кінчаючи результатом. Що ж до марксистської методології, то історичний матеріалізм як загальносоціологічна теорія марксизму включає в себе систему науково обґрунтованих, перевірених суспільною практикою принципів, законів і категорій, які дозволяють позбутися недоліків, властивих ідеалістичній методології.

Рівень об'єктивності результатів соціологічного дослідження залежить також від характеру і змісту самого дослідження. Уже на підготовчих етапах дослідження можуть виникнути ситуації, які негативно впливають на проведення дослідження і його наслідки. Найбільший інтерес у цьому відношенні становлять етапи, пов'язані з постановкою теми, розробкою робочих гіпотез, вибором методики та техніки дослідження.

Постановка теми (проблеми) дослідження визначається ступенем актуальності, практичним чи науковим значенням. Постановка дослідницької проблематики відбувається шляхом теоретичного аналізу або диктується об'єктивною логікою розвитку суспільних явищ. Тема дослідження вимагає певного знання об'єкта, хоч би і в загальних рисах, оскільки від цього залежить не тільки точність і конкретність її постановки, а й розробка робочих гіпотез.

Глибина попереднього знайомства з досліджуванним об'єктом (як суб'єктивний фактор) визначає глибину розроблених гіпотез. «Вихідні підстави до соціологічних гіпотез черпаються десь на межі між обмеженими і безсистемними спостереженнями реальних подій і системою пояснення цих подій у поняттях існуючої соціологічної теорії. Якщо наявні знання не дозволяють пояснити дані спостережень, виникають нові ідеї — гіпотези, за допомогою яких ми намагаємось їх пояснити»³.

Особлива гносеологічна функція гіпотези полягає в тому, що вона програмує основні напрями дослідження. Якщо в ній не враховано якусь більш-менш суттєву сторону дійсності, дослідження не досягне поставленої мети.

Багато цікавого матеріалу для з'ясування співвідношення суб'єктивного і об'єктивного в соціологічному дослідженні ми знаходимо при аналізі проблеми вибору методичних і технічних засобів пізнання соціальної дійсності.

Дослідницький арсенал сучасної соціології багатий і різноманітний. Він включає в себе різні види соціального експерименту, спостереження, опитування, статистичні методи та ін. Метод опитування займає на сучасному етапі розвитку соціологічних досліджень домінуюче становище, і тому, принаймні сьогодні, він заслуговує на особливу увагу, тим більше, що проблема об'єктивного та суб'єктивного в методиці і техніці анкетування та інтерв'ювання виявляється чи не найрельєфніше.

Складність використання методу опитування, який на перший погляд здається зовсім простим, полягає в тому, що він, будучи розрахований на одержання даних безпосередньо від респондента, може

² Из истории буржуазной социологии XIX—XX веков. М., 1968, стор. 166—167.

³ В. А. Я до в. Методология и процедуры социологических исследований. Тарту, 1968, стор. 84.

впливати на нього, а отже, і на об'єктивність одержуваних відповідей. Сам дослідник з тих чи інших причин може ввести в опитування такі елементи, які призведуть до неточності емпіричної інформації навіть при цілковитій щирості та відвертості з боку досліджуваних.

Найвідповідальнішим етапом опитування є складання запитальника (питальника) — тобто системи питань, відповіді на які забезпечують збір необхідного емпіричного матеріалу, потрібного для розкриття досліджуваної теми.

Розглянемо деякі особливості побудови запитальника під кутом зору його впливу на об'єктивність емпіричних даних.

Насамперед, запитальник повинен бути комунікабельним, виконувати комунікативну функцію — функцію обміну думками, спілкування між дослідником та респондентом. Умовами комунікативності є чіткість і зрозумілість поставлених питань, максимальне наближення мови запитальника до групових та індивідуальних мовних особливостей респондентів, однозначність кожного поставленого питання, врахування можливої зацікавленості досліджуваної аудиторії в обстеженні і т. д. Кожне питання має формулюватися таким чином, щоб респондент його сприймав однозначно, нейтрально, щоб воно не припускало іншої інтерпретації та не несло емоційного забарвлення, бо інакше одержана інформація буде неякісною. Респондент повинен сприймати питання як суттєве, без елементів, що можуть здатися йому несерйозними чи дургорядними. Питання має бути коректним, не зачіпати суб'єктивного чи колективного престижу, не давати відчуття респондентові його незнання, некомпетентності, як і перешкоджати намаганням респондента показати свою поінформованість, виділятися на фоні «некомпетентних».

Формулювання питань анкети чи інтерв'ю повинно направляти респондента на подання факту, а не думки про факт (крім випадків, коли вивчається думка про факти, їх особиста оцінка тощо). Польський дослідник Штаудінгер-Калішевнч слушно підкреслює значну рухливість меж між фактом та думкою про нього в свідомості респондента: останній часто подає як факт власну оцінку його⁴. Автор наводить приклад з перепису населення, проведеного в 1963 р. в ПНР, коли на питання «Чи перебуваєте ви у шлюбі?» кількість жінок, що позитивно відповіли на нього, переважала кількість одружених чоловіків на 200 тис., оскільки багато жінок, які фактично не перебували в шлюбі (чоловік загинув на фронті, пропав безвісті та ін.), у формально-юридичному відношенні вважали себе заміжними. Питання ж перепису мало на увазі фактичну, а не юридичну сторону справи. Неоднозначно сформульоване питання сприяло поданню оцінки, а не самого факту.

Важливе значення для одержання об'єктивної інформації має мова, понятійно-категоріальний апарат, за допомогою якого формуються питання. Запитальник мусить формулюватися відповідно до понятійно-мовних особливостей досліджуваних колективів, враховувати конкретні умови їх життєдіяльності. Мовою дослідника повинна бути мова досліджуваних. У протилежному випадку можлива значна втрата інформації за рахунок часткового нерозуміння тексту чи його неправильного «перекладу» на мову досліджуваної групи.

Запитальник як засіб спілкування служить знаряддям передачі інформації від дослідника до досліджуваного (питання як форма її передачі); для досліджуваного кожне окреме питання певною мірою виступає каналом сприйняття дійсності (дійсності, поданої дослідником). Запитальник є офіційним документом, який уже в силу своєї

⁴ Analizy i próby technik badawczych w socjologii. W., 1966, s. 259.

зовнішньої даності щодо респондента так чи інакше впливає на останнього, а тому його зміст і форма — не пасивний елемент у дослідженні. Слово завжди сприймається через призму власного досвіду. Цей феномен відобразив В. Маяковський:

Товарищи газетчики,
СССР оглазейте, —
как понимается описываемое в газете.
Акуловкой получена газет связка.
Читают.
В буквы глаза втыкают.
Прочли:
— «Пуанкаре терпит фиаско». —
Задумались.
Что за «фиаска» за такая?
Из-за этой «фиаски»
Грамотей Ванюха
чуть не разодрался:
— Слушай, Петь,
с «фиаской» вострб держи ухо:
даже Пуанкаре приходится её терпеть.

У процесі безпосереднього обстеження виникають і інші проблеми, які ускладнюють дослідження. Найважливіші з них пов'язані з особливостями колективної взаємодії людей, особливостями індивідуальних, професійних та соціально-психологічних характеристик груп та окремих осіб. Адже сприймання дослідника колективом у цілому і кожним окремих його членом зумовлене тим психологічним середовищем, від стану якого залежить об'єктивність одержаних даних. У кожному середовищі, в кожній групі існують свої, характерні для них стереотипи і норми, без знання яких дослідникові важко досягти бажаного наукового коефіцієнта корисної дії. У зв'язку з цим постає питання про необхідність глибокого вивчення тих соціально-психологічних характеристик людської поведінки, які притаманні різним суспільним групам і колективам.

Проблема об'єктивного та суб'єктивного в соціологічному дослідженні, звичайно, далеко не вичерпується поставленими тут питаннями. Надзвичайно цікаві аспекти її вимальовуються при розгляді соціально-психологічних факторів соціологічного дослідження на етапах класифікації, систематизації та узагальнення емпіричного матеріалу, при його інтерпретації. Але це тема окремої розмови.

* * *

В статье рассматривается вопрос о соотношении в социологическом исследовании объективного содержания и субъективных элементов, которые, не будучи присущи социологическому объекту познания, привносятся как исследователем, так и исследуемым, в результате чего искажается объективность данных социологического исследования. Объективное и субъективное в социологическом исследовании определяются многими факторами, в том числе спецификой социального объекта и субъекта, общеметодологическими, идеологическими, социально-психологическими причинами. Привнесение субъективного в результат социологического исследования возможно на разных его этапах, в том числе при разработке рабочих гипотез, выборе методики и техники исследования, в период подготовительной работы в исследуемом коллективе и т. д. В связи с высоким удельным весом в социологических исследованиях методов опроса, в которых элементы субъективного могут привноситься как со стороны исследователя, так и респондента, анализируются некоторые проблемы, связанные с составлением вопросника; в частности, подчеркивается роль его коммуникативной функции, анализируется влияние понятийно-категориального аппарата исследования на ответы и поведение обследуемых и другие вопросы.

Історико-філософське тлумачення наукового тексту

Якби завдання не поставали перед дослідником історії філософії, реалізація їх неможлива поза усвідомленням змісту філософських понять у спадщині мислителів минулого й сучасного. Філософські поняття, отже, є першоосновою історико-філософського аналізу. Але вони не дані дослідникові безпосередньо. Первинною реальністю, на яку він натрапляє, є, як правило, конкретний твір, де ці поняття виступають матеріалізованими у певній словесній оболонці. І саме тому, що одне й те саме слово може позначати декілька понять, іноді досить істотно відмінних одне від одного, в історії філософії набуває актуального значення проблема тлумачення. Власне, вона виступає у двох аспектах: як авторське тлумачення власних ідей та як історико-філософське тлумачення ідей, висловлених автором — об'єктом історико-філософського дослідження.

Перше з них реалізується в процесі викладу філософом власних думок. Для того, щоб передати іншим свої ідеї, філософ повинен викласти їх (ці ідеї) мовними засобами, зрозумілими для тих груп, яким вони адресуються. Але чим більш новим і оригінальним є знання, яким володіє мислитель, тим складніше адекватно передати його за допомогою слів, що вживаються для передачі вже відомого знання. Інколи процес авторського тлумачення власних ідей потребує величезних зусиль і багато часу.

Принципові ідеї критичної філософії Канта містила вже його дисертація, написана 1770 року. Принаймні, у червні 1771 р. в листі до Марка Герца він повідомляє, що у нього «в голові склався план більш повного викладу» ідей дисертації, «який під назвою «Межі чуттєвості і розуму» повинен містити в собі співвідношення певних для чуттєвого світу основних понять і законів разом з нарисом про те, що становить сутність вчення про смак, метафізику й мораль»¹. Як бачимо, в листі формулюється головна ідея, що знайшла реалізацію не в одній книзі, а в усій подальшій творчості філософа.

Перший і частковий виклад ця ідея знайшла в «Критиці чистого розуму» — творі, що був переданий видавцеві в 1780 році, а наступного року побачив світ. Майже десять років, які відділяють задум від його первинного втілення, пішли не лише на детальне з'ясування ідей. Багато часу потребувала обробка їх з тим, щоб витлумачити вже відоме авторіві мовою, зрозумілою його аудиторії. Досить характерним з цього погляду є визнання Канта в листі до того ж М. Герца від 20 серпня 1777 року. Повертаючись до ідеї свого головного твору, над яким він працював у цей час, Кант зауважує: «Мене затримує не що інше, як намагання викласти з повною ясністю все, про що там йдеться, оскільки те, до чого сам при звичаєвся і що вважаєш доведеним до вищого ступеня виразності, може бути незрозумілим навіть знавцям справи,

¹ Цит. за Куно Фишер. История новой философии. Т. 4, СПб., 1901, стор. 73—74.

оскільки воно зовсім не узгоджується з їх звичним спрямуванням ду мок»². Минуло ще три роки, перш ніж Кант зважився передати свою працю на суд читачеві. Та на цьому процес авторського тлумачення понять, які функціонують у системі Канта, не припинився. Відразу ж по завершенні роботи над «Критикою чистого розуму» Кант пише свої відомі «Пролегомени» — нову спробу більш зрозуміло викласти читачеві ідеї, які містила «Критика чистого розуму». Необхідність цього стає очевидною вже після знайомства з першою рецензією на його працю. Вона була надрукована 19 січня 1782 року в «Zugabe zu den göttingischen Anzeigen von gelehrten Sachen». Головна думка рецензента зводилась до того, що «Критика» є системою «трансцендентального ідеалізму», тотожного ідеалізму Берклі. В спеціальному додаткові та трьох примітках до першої частини «Пролегомен» Кант, відповідаючи рецензентові, доводить, що його система не має нічого спільного з «емпіричним ідеалізмом» Декарта, «містичним і мрійним ідеалізмом» Берклі, а становить їх протилежність, оскільки виходить із визнання існуючих поза нами речей, тіл, хоча й непізнаних.

Але й цього виявилось недостатньо. Під час підготовки другого видання «Критики чистого розуму» 1787 року Кант знову вносить зміни й додатки до тексту, що були зумовлені, як сам він про це зауважив у передмові, лише прагненням до більшої ясності викладу. Отже, перше видання «Критики чистого розуму», «Пролегомени» й друге видання «Критики» становлять три етапи тлумачення автором своїх ідей з тим, щоб зробити їх зрозумілими групі-адресатові.

Прагнучи з кожною аудиторією спілкуватися зрозумілою їй мовою, мислитель змушений подекуди істотно міняти характер викладу одних і тих самих думок. Досить порівняти хоча б перший і другий «Вступ до науковчення» Фіхте або його ж таки «Ясне як сонце повідомлення широкий публіці про дійсну суть новітньої філософії» та додаток до нього «Післямова, звернена до філософів за професією, які досі були ворогами науковчення».

Але якщо авторське тлумачення становить доволі складну проблему для філософа, то ще більші труднощі виникають у процесі історико-філософського тлумачення. Адже дослідник історії філософії здебільшого не належить до складу тих груп, яким адресував безпосередньо свій твір філософ — об'єкт історико-філософського дослідження. Інколи історик філософії відділяє значна відстань від того середовища, в якому функціонує і до якого безпосередньо звертається філософ-автор. Тому в процесі тлумачення змісту певного філософського твору історик філософії змушений зробити, принаймні, такі кроки: 1) зрозуміти специфіку групи-адресата, до якої звертався мислитель; 2) з'ясувати міру усвідомлення цієї специфіки автором твору; 3) зважаючи на це, визначити зміст понять, що становлять філософську систему автора; 4) співвіднести ці поняття з тими, які функціонують в межах філософського середовища, до якого належить історик філософії; 5) внаслідок цього зіставлення викласти мовою, властивою його філософському середовищу, те, що хотів сказати автор досліджуваної системи.

Лише після всіх цих етапів стають можливими оцінка та пояснення досліджуваних поглядів. Від майстерності виконання історико-філософського тлумачення значною мірою залежить наукова цінність всього подальшого дослідження. Тому видається доцільним урахування тих труднощів, які виникають у процесі тлумачення досліджуваної спадщини істориком філософії. Перша з них зумовлена проблемою: а чи мож-

² Цит. за Куно Фішер. История новой философии. Т. 4, стор. 76.

ливо взагалі адекватно усвідомити й передати ідеї, сформульовані мислителем минулого?

Складність ситуації, аналогічної тій, яку ми встановили в процесі аналізу авторського тлумачення понять, констатує, зокрема, екзистенціалізм з властивим йому прагненням до трагічної абсолютизації реальних процесів. «Мислитель,— пише Ортега-і-Гассет,— перебуває в досить драматичній ситуації щодо мови. Адже мислитель — це той, хто відкриває дійсність, якої досі ніхто не бачив. А мова складається лише зі знаків, що позначають речі, які всі бачили і знають... Як же повинен висловити мислитель те, що бачив лише він? І сказати це не тільки іншим, але вперше самому собі? Бачення, яке він ще не сформував ..., є недосконале бачення, є бачення лише наполовину. Мислитель не має іншого виходу, крім створення собі мови, щоб зробити себе зрозумілим самому собі...»³.

Спекулюючи на реальних труднощах філософського тлумачення, екзистенціалісти намагаються перетворити історію філософії в зібрання абсолютно замкнених індивідуальних мов. Історико-філософське дослідження, на їхню думку, обмежується лише пошуком «можливостей» для самовиразу, оскільки реальне осягнення думок мислителя минулого принципово заперечується.

Екзистенціалісти вбачають у філософському творі лише відображення індивідуальної неповторності мислителя, з чим аж ніяк не можна погодитись. Та не менш безпідставним є й найвно-реалістичний оптимізм, що нехтує індивідуальністю філософа взагалі, перетворюючи його в пасивне дзеркало об'єктивної дійсності. Обидві крайності по суті знімають проблему історико-філософського тлумачення.

Реальність проблеми тлумачення усвідомлюється тоді, коли кожна філософська система розглядається як неповторна, але не непорівнювана. Підставою для спільності, отже, й порівнюваності систем, є, з одного боку, єдність об'єктивної дійсності, відображення якої реєструється в системі, а з другого — визнання того факту, що людство складається з індивідів, які не лише відрізняються один від одного, а й мають багато спільного.

Загалом оптимістично розв'язуючи питання про можливість історико-філософського тлумачення, ми разом з тим зважаємо на відносність і складність його. Відносність тлумачення ґрунтується на принциповій неможливості абсолютно точно відтворити сутність поняття — першооснови історико-філософського дослідження (цим, до речі, пояснюється численність історико-філософських розвідок на одну й ту саму тему і «відкритість» в цьому розумінні всіх тем в історії філософії).

Складність тлумачення потребує детального врахування труднощів, що виникають у процесі його здійснення. Ми обмежимось розглядом деяких питань, які постають при тлумаченні філософських творів і спадщини представників конкретних наук, що містять, нехай у знятому вигляді, певні філософські ідеї. Отже, йтиметься про історико-філософське тлумачення творів, викладених мовою наукового тексту.

Поняття «мова наукового тексту» тут не збігатиметься з терміном «мова науки», який вживається в сучасній логічній літературі. Йтиметься не про формалізовані мови (нам не відомі системи формалізованих мов, придатні для викладу філософських ідей), а про особливості буденної мови в науковій прозі. Специфіка останньої досить яскраво виявляється в історії науки. Тривалий час зовнішньою ознакою наукового тексту була така буденна мова, яка відрізнялася від побутової

³ Цит. за П. П. Гайденко. Экзистенциализм и проблемы культуры. М., 1963, стор. 92.

мови народу. Щодо України, можна назвати такі головні етапи розвитку філософської мови. З часів Київської Русі й аж до 30-х років XVII ст. філософські ідеї викладаються переважно «книжною» мовою, що виникає на ґрунті церковнослов'янської й істотно відрізняється від народної мови. Згодом мовою філософії на Україні стає переважно латинь (це передусім пов'язано з діяльністю Києво-Могилянської колегії та академії). Філософські ідеї, які містять полемічна література, викладаються «книжною» мовою, а також польською і, згодом, російською.

Ця відрубність мови філософії від побутової мови народу зберігається протягом XVIII і початку XIX ст. (мова творів Г. Сковороди — «книжна»; Й. Шад на початку XIX ст. публікує в Харкові свої філософські твори латиною, вся офіційна філософська література протягом XIX ст. викладається на Лівобережній Україні російською мовою, що було закріплено відповідними законодавчими актами). Перехід у викладі філософських ідей на українську літературну мову, що ґрунтується на побутовій мові народу, пов'язаний з діяльністю революційних демократів, передусім Івана Франка, і припадає на другу половину XIX ст.

Але відмінність філософської мови, як і наукової взагалі, не обмежується наведеною ознакою. Тим більше, що вона не властива принаймні для XX ст. Адже й сьогодні науковий текст, побудований на ґрунті української літературної мови, для нефахівця подекуди видається не менш важким для розуміння, аніж латинський текст XVII ст. для людини, що не володіє латиною. Це зумовлено певними відмінностями мови наукового твору, які й визначають насамперед її своєрідність. З цього питання є досить велика лінгвістична література, яка в аналізі особливостей мови науки виходить з усвідомлення тих специфічних завдань, які розв'язує науковець. «Функція наукового мислення,— пише з цього приводу академік В. В. Виноградов,— усвідомлення світу через логічне засвоєння його шляхом розуміння, шляхом перетворення фактів пізнання в змістовні (логічні) категорії, позбавлені експресивних форм та емоційного навантаження»⁴. Прагнення до об'єктивності і однозначності наукового тексту досягається насамперед: а) переважним використанням слів не в переносному, а в прямому предметно-логічному значенні; б) пов'язаною з цим значною термінованістю мови; в) прагненням до використання інтелектуальних мовних засобів, позбавлених емоційного навантаження⁵.

Цими факторами зумовлена проблема терміна як суттєвого елемента тексту наукового твору — первинної реальності історико-філософського дослідження. Найважливішою ознакою терміна є моносемія, взаємодозначний зв'язок між предметом і поняттям, що цей предмет позначає. Цим термін відрізняється від полісемантичного слова в ненауковій мові, і в цьому його перевага з погляду потреб наукового тексту: вільний здебільшого від безлічі асоціативних зв'язків, що зумовлюють багатозначність слова в побутовій мові, він дає змогу викликати

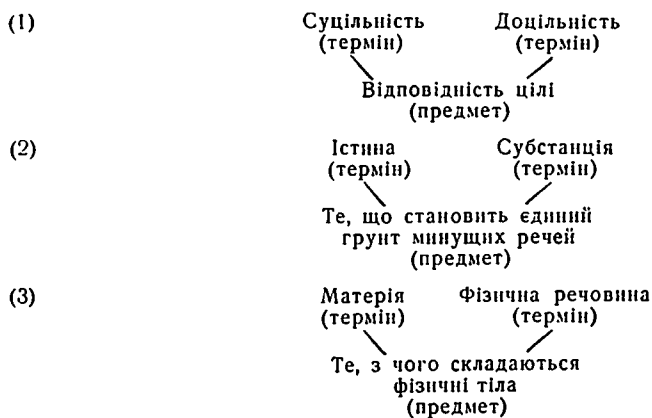
⁴ В. В. Виноградов. О теории поэтической речи. «Вопросы языкознания», 1962, № 2, стор. 3.

⁵ Див. Р. А. Будагов. Введение в науку о языке. М., 1958, стор. 411; А. Н. Гвоздев. Очерки по стилистике русского языка. М., 1955, стор. 260; А. В. Федоров. Введение в теорию перевода. М., 1958, стор. 223, 252; В. В. Виноградов. О теории поэтической речи. «Вопросы языкознания», 1962, № 2; Н. С. Бухтияров. Об изучении стиля научной прозы; Н. М. Разинкин. О преломлении эмоциональных явлений в стиле научной прозы; Е. А. Рейман. Об общем характере построения научного прозаического текста. Сб. «Особенности языка научной литературы». М., 1965.

однозначну реакцію у будь-якого читача, що належить до групи, який адресовано науковий текст. Велика термінованість мови наукового тексту тим самим робить його «відкритим», даючи змогу безпосередньо зрозуміти зміст. Але ця перевага стосується лише того, хто володіє мовою відповідної групи. Відмінність, у переважній більшості випадків, групи, до якої належить історик філософії, від тих груп, мовою яких викладено досліджуваний текст, вимагає розкриття відношення «термін — значення — предмет», яке «шифрується» терміном у мові тексту, і зіставлення його з терміном, що позначає аналогічний предмет у мові історика філософії. Тут можна назвати принаймні два варіанти: коли термін, яким позначається поняття про певний предмет, в обох мовах збігається, і протилежний випадок. У першому можливе запозичення терміна. Подальший аналіз у такому випадку полягатиме в зіставленні різних значень, які надають однакові терміни одному й тому самому предметові в мовах, що зіставляються. В другому випадкові — завдання тлумачення зводиться до пошуків терміна, еквівалентного тому, яким позначається предмет в досліджуваному тексті. Труднощі, на які натрапляє історик філософії на цьому шляху, зокрема, можуть зумовлюватись наявністю в мовах, що зіставляються, однакових термінів, які позначають різні предмети. Це явище в теорії перекладу іноді називають «помилковою еквівалентністю», а відповідні терміни — «фальшивими друзями перекладача»⁶. Врахування цієї обставини дозволяє уникнути багатьох помилок при тлумаченні текстів.

Інваріантність терміна щодо різних предметів, які позначаються ним, досить часто трапляється в мові філософських творів, написаних в різні часи. Так, наприклад, наприкінці XIX — на початку XX ст. в українській філософській мові термін «суцільність» вживається в значенні «доцільність», чим відрізняється від «цілісності» (див. схему, приклад 1), що є предметом, який позначається аналогічним терміном в сучасній філософській мові. Пошлемось хоч би на таке місце з тексту «Нарису історії філософії» Ф. Шульце, переклад якого українською мовою було здійснено І. Франком: «Підносячи перший раз суцільний устрій організмів і звертаючи увагу та думку людську на суцільність взагалі, дає вправді Емпедокль новий товчок для розвою телеології»⁷.

СХЕМА

⁶ Див. А. В. Федоров. Введение в теорию перевода. М., 1958, стор. 145.

⁷ Ф. Шульце. Нарис історії філософії. Переклад Ів. Франка. Львів, 1887, стор. 45, 53.

Аналогічні відмінності притаманні й мовам різних філософських систем, що існують одночасно. Термін «істина» у XVII—XVIII ст. переважно вживався, як і в наш час, для позначення гносеологічної категорії, що характеризує відповідність знань про дійсність самій дійсності. Але в мові філософських творів Г. Сковороди термін «істина» набуває онтологічного значення «дійсного, справжнього буття», того, що становить ґрунт минутих речей. Тут цей термін, мабуть, стосується предмета, що в багатьох філософських системах того часу позначався як «субстанція»⁸ (приклад 2).

Зрештою, що ж ситуацію спостерігає й дослідник філософських ідей, які містить конкретно-науковий нефілософський текст. Тут аналогічними до філософських термінами подекуди позначаються явища, які взагалі не є специфічним предметом філософії. Це зумовлено, зокрема, тим, що багато термінів у філософській мові утворюється шляхом узагальнення певних явищ, які констатуються в конкретних науках. У цьому випадку новий філософський термін може зберегти форму, що позначала в мові конкретної науки ті явища, які узагальнюються у відповідному філософському понятті. Але при цьому обов'язково відбувається зміна предмета, що його позначає певний термін. Узагальнення в філософії конкретно-наукового поняття неминуче призводить до звуження його змісту, що й визначає відмінність філософського і нефілософського понять, які позначаються однаковим терміном.

Як відомо, до середини XIX ст., принаймні у творах філософів-матеріалістів, термін «матерія» по суті збігався за своїм значенням з тим, яке він мав у природничонауковому знанні того часу, обмежуючи свій зміст фізичними тілами, що існують як об'єктивна реальність. Узагальнюючи це поняття, В. І. Ленін формулює відоме філософське визначення матерії. Воно, збігаючись за формою з природничонауковим, значно розширило свій обсяг, включаючи всю об'єктивну, поза свідомістю існуючу реальність.

Отже, оцінка позиції у розв'язанні основного питання філософії вченим, у мові якого термін «матерія» не збігається з тим, що позначається цим терміном у філософії діалектичного матеріалізму, не може будуватись на аналізі лише висловлювань вченого про відношення «матерії» до людської свідомості. Адже поняття, що позначається терміном «матерія» в мові науки до середини XIX ст. за своїм обсягом не тотожне нашому розумінню об'єктивної реальності, яка існує незалежно від свідомості. Треба ще з'ясувати, в якому обсязі вживав мислитель термін «матерія». Метафізичні матеріалісти, наприклад, вважали об'єктивну реальність поза людською свідомістю і матерію тотожними, що дає право твердити про їхній матеріалізм на підставі висловлювань про первинність матерії стосовно людської свідомості. Але ці самі висловлювання, мабуть, задовольнили б не лише Гольбаха, а й Платона і Гегеля, для яких об'єктивна реальність поза свідомістю людини не зводилася до фізичного тіла чи речовини, а включала в себе також «світ ідей», «абсолютний дух» тощо.

На жаль, в сучасних дослідженнях, особливо спадщини природознавців минулого, історики філософії не завжди враховують цю обставину, що зумовлює іноді недостатню аргументованість їхніх узагальнень. Так, наприклад, в «Нарисі історії філософії на Україні» висновки про матеріалізм В. І. Лапшина ґрунтуються на таких його висловлюваннях: природа є «зібранням всіх предметів, які нас оточують і діють

⁸ Див. Д. П. Кирик. Семантичний метод в історико-філософському дослідженні. Зб. «З історії філософії на Україні». К., 1967, стор. 87.

на нашій чуття», «...предмет її (фізики.— В. Г.) є явища матерії», «не вдаючись до марних міркувань про суть матерії, будемо задовольнятися тим, що вона дійсно існує в просторі, виявляючи буття своє в нескінченній і різноманітній кількості фізичних тіл», «всяке фізичне тіло є певне поєднання неподільних частинок матерії, або атомів», «розглядаючи світло як матерію, ми повинні припустити в русі і дію на неї тих же фізичних сил, яким підлягає і всяка матеріальна частинка»⁹.

Усі ці висловлювання, вичерпуючи авторську аргументацію матеріалізму В. І. Лапшина, насправді свідчать лише про ототожнення ним терміна «матерія» з поняттям фізичної речовини й про переконаність Лапшина в її об'єктивній реальності (приклад 3). Очевидно, що жодне з наведених висловлювань не суперечило б, наприклад, твердженню про первинність абсолютного духа, який в процесі самопізнання породжує природу й вінець її — людину¹⁰.

Сказане дозволяє зробити висновок, що критерієм еквівалентності термінів є ідентичність предмета, який позначається цими термінами.

Не менші труднощі виникають перед дослідниками і в тому випадку, коли термін, яким позначається певний предмет у досліджуваному творі, не лише не збігається з терміном, наявним у мові дослідника, а взагалі відсутній у його мові. Так, історик української філософії, знайомлячись з текстами навіть кінця ХІХ — першої третини ХХ ст. натрапляє на терміни, що їх зовсім немає в сучасній філософській мові¹¹. Розкриття змісту таких термінів передбачає, крім контекстуального аналізу, вивчення їх етимології. З цього погляду терміни поділяються на дві групи — іноземного походження і ті, що утворилися на ґрунті розмовної української лексики. Звичайно, аналіз етимології терміна не може обмежитись визначенням його мовного першоджерела. Важливо відшукати те слово (відповідно проаналізувавши його значення), на ґрунті якого утворився термін у мовному середовищі, що було його першоджерелом. Мабуть, схематично шлях перетворення розмовного слова в науковий термін взагалі відповідає тій картині, яку змальовує Л. Ольшкі, аналізуючи етимологію технічних термінів: «Спочатку свідоме порівняння, аналогія, образ, що виникає з чуттєвого сприйняття, з художньо-комбінаційної здатності, щоб потім, елімінуючи образне, створити мертвий образ, перетворити його в *terminus technicus* шляхом застосування його до суто інтелектуального факту»¹².

Аналіз походження й характеру вживання терміна важливий і для розкриття того специфічного значення, яке надається йому в мові конкретного філософського твору: «Коли в мові виникає нове слово, —

⁹ Див. «Нарис історії філософії на Україні», К., 1966, стор. 199—201.

¹⁰ Звичайно, ми не прагнемо довести ідеалізм В. І. Лапшина. Тут звертається увага лише на недостатню аргументацію його матеріалізму.

¹¹ У лексичному словникові української філософської мови кінця ХІХ ст. поділяються, наприклад, такі терміни: «есенціональне», «естество» (еквівалентні сучасному «суттєве»); «надсмислове» (еквівалентне сучасному «надчуттєве»), «милые» (еквівалентне сучасному «хвибне») тощо. Див. Д. П. Кирик. Формування філософської термінології в українській літературній мові ХІХ ст. «Питання українського мовознавства». Кн. 3., Львів, 1958, стор. 172—173. У перекладах творів класиків марксизму-ленінізму, що виходили на Україні у 20—30-х роках, вживаються терміни «перескік» (еквівалентне сучасному «стрибок»), «конечність» (еквівалентне сучасному «необхідність»), «осібне» (еквівалентне сучасному «особливе»), «одність» (еквівалентне сучасному «єдність»), «повстання» (еквівалентне сучасному «виникнення»), «противенство» (еквівалентне сучасному «протилежність») тощо (див. В. І. Ленін. Пролетарська держава. Х., 1926; Ф. Енгельс. Філософія, політична економія, соціалізм (Анти-Дюрінг). Х., 1934; Ф. Енгельс. Діалектика природи. Х., 1932).

¹² Л. Ольшкі. История научной литературы на новых языках. Т. I, М.—Л., 1933, стор. 47.

зауважує М. М. Орлов, — то воно набирає експресії того стилю, в якому вперше набуло поширення»¹³. Продовжуючи цю думку, додамо, що слово завжди набирає експресії того стилю, в якому воно в даний момент найбільш поширене. Цю стилістичну й емоційну експресивність філософського терміна слід мати на увазі, аналізуючи філософську мову. Переважання в мові термінів з яскравим стилістичним забарвленням вже саме по собі дає змогу робити висновки щодо характеру філософських узагальнень автора.

Інколи термін набирає й так званого додаткового стилістичного значення. «Цей вид стилістичних значень відбиває асоціативну чи функціональну співвіднесеність мовної одиниці з певною тематикою чи ситуацією»¹⁴. Такого значення в історії філософії набувають, наприклад, терміни, які позначають конкретний філософський напрям, течію або поширені в їх межах. У певні історичні періоди такі терміни ототожнюються з конкретними філософськими вченнями чи групою їх, що належать до даного напрямку, течії тощо. Додаткове стилістичне значення терміна, яке виражає відношення його до конкретного філософського вчення, призводить до звуження обсягу поняття, позначуваного терміном.

Так, наприклад, загальнофілософський термін «матеріалізм» у другій половині XIX ст. подеколи набуває додаткового значення і розглядається як характеристика лише філософських поглядів вульгарних матеріалістів. Неправомірне звуження основного значення цього терміна до рівня додаткового спонукало, як відомо, Л. Фейербаха, І. Франка заперечувати проти оцінки їх філософських поглядів як матеріалістичних.

Характер значення, яке надається термінові в конкретній філософській системі, залежить і від емоційного забарвлення, що часто його супроводжує. Це особливо стосується філософських термінів, утворених шляхом узагальнення певних явищ суспільного життя, безпосереднім учасником якого є філософ. Такі терміни не лише тотожні за формою з тими, що характеризують конкретні явища суспільного життя, сучасного філософові. Вони включають ці явища в обсяг філософського поняття, позначеного відповідним терміном.

Сказане стосується таких термінів, як «клас», «державна», «свобода» тощо. Ставлення філософа до конкретних явищ, позначуваних аналогічним терміном, породжує у нього гаму почуттів, на ґрунті яких створюється емоційний фон терміна, що зберігається й тоді, коли термін переноситься у філософську мову. Строго кажучи, у межах філософської мови цей фон неправомірний. Адже тут термін стосується вже не якогось конкретного явища сучасного життя, а всього класу аналогічних явищ, більшість яких не зачіпає почуттів філософа. До того ж філософський термін «державна», скажімо, включає в себе не суму ознак всіх конкретних держав, а лише те, що у них є спільного. Він стосується невизначеної держави, держави взагалі. Цей невизначений предмет не може зачіпати почуттів філософа так, як термін «державна», що вживається в контексті його світогляду як представника певного класу в певному суспільстві з конкретним державним устроєм. Але саме тому, що до класу предметних змінних філософського терміна входить і та реальна держава, громадянином якої є філософ, він не може остаточно звільнитися від емоційного присмаку у вживанні цього слова.

¹³ Обсуждение вопросов стилистики в «Вопросах языкознания», (1954, № 6, стор. 85).

¹⁴ Р. Г. Пиотровский. О некоторых стилистических категориях. «Вопросы языкознания», 1954, № 1, стор. 63.

Останнє накладає більш-менш відчутний відбиток сучасності на характер розуміння цього й аналогічних йому за походженням філософських термінів.

Тим-то для розкриття значення певного терміна в конкретній системі необхідно враховувати особливості функціонування аналогічного терміна у відмінних мовних структурах, до яких причетний автор системи. Це дасть змогу уточнити ту стилістичну й емоційну забарвленість, яка супроводжує філософський термін у досліджуваній мові.

Звичайно, питання, що їх ми розглянули, стосуються хоча й найпоширенішого, але найпростішого випадку історико-філософського тлумачення. Адже термін не завжди є первинною реальністю, від якої починає заглиблення в об'єкт свого дослідження історик філософії. Крім «відкритого» наукового тексту, об'єктом історико-філософського аналізу може виступати і твір художньої літератури, коли саме тлумачення твору починається лише після виконання кількох попередніх процедур. Але цей випадок потребує окремого розгляду.

* * *

Статья посвящена изложению некоторых вопросов, связанных с проблемой понимания научного произведения как той первичной реальности, с которой сталкивается историк философии. Этот процесс характеризуется как деятельность по осуществлению историко-философского толкования. Показано соотношение авторского и историко-философского толкования. Рассматривается проблема соотношения терминов, функционирующих в исследуемой философской системе, и в языке, принятом в среде, к которой принадлежит ее исследователь — историк философии. В связи с этим анализируются особенности соотношения терминов, аналогичных по форме, но относящихся к различным предметам, проблема толкования значения терминов, наличных в исследуемой философской системе, но отсутствующих в языке историка философии. Уделяется внимание анализу некоторых особенностей философской терминологии.

Філософія в Києво-Могилянській академії. Теофан Прокопович

Готуючи до видання двотомник філософських творів талановитого українського вченого, мислителя і просвітника Теофана Прокоповича, відділ історії філософської та соціологічної думки на Україні Інституту філософії АН УРСР разом з кафедрою класичної філології Львівського університету та фахівцями-філологами з інших вузів республіки закінчили переклад його рукописної спадщини з латинської мови на українську. З-поміж записів лекцій Т. Прокоповича, що зберігаються в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР, є курси поетики, риторики, логіки, фізики, математики, теології, прочитані ним протягом 1705—1716 рр. Однак курс логіки до нас дійшов не повністю, є лише частина малої логіки. Велика логіка, так само як і курс метафізики, відсутні. Пощастило віднайти десятки невідомих листів, промову «Про заслуги і користь фізики», неопубліковані вірші тощо, які частково ввійдуть до двотомника.

Особі Прокоповича присвячено чимало літератури. Він відомий своїми промовами з нагоди різних урочистих дат, поетичними й теологічними творами, написаними після від'їзду з Києва до Петербурга. Але ми нічого не знаємо про його праці, що припадають на київський період діяльності, з яким пов'язане його акме як філософа. Його лекційні філософські курси зовсім не досліджувались. Уже попереднє їх вивчення показує, що весь рукописний набуток цього періоду має неабияку вартість для історії філософії і взагалі наукової думки на Україні.

Ще під час навчання в Києві, як відзначає В. Аскоченський¹, на Прокоповича справили глибоке враження лекції професорів, які гуртувалися навколо Й. Кроковського (ректора Києво-Могилянської академії, а згодом київського митрополита) й намагалися відійти від традиційного аристотелізму, що навіть у XVII ст. ще панував у більшості університетів Західної Європи. Продовжуючи освіту в Римі і мандруючи країнами Європи, він ширше знайомиться з ідеями гуманізму, просвітництва й реформації, до яких потім все життя був прихильним. По приїзді до Києва вчений підпорядковує свою викладацьку й наукову діяльність боротьбі проти єзуїтської контрреформаційної ідеології (Белярмін, Млодзяновський та ін.), пропагує ідею вивільнення науки від релігійних пут, виступає проти обмеження наукового дослідження поглядами авторитетів, проти неспроможної й безплідної схоластики. У цій боротьбі він шукає спільників і знаходить їх як серед співвітчизників, особливо випускників Київської академії (Йоасаф Томілович, Теофіл Кролик, Теодосій Яновський та ін.), так і німецьких учених-протестантів і просвітників (Буддей, Франке та ін.).

Поетика й риторика Прокоповича, драми й вірші є життєствердними, закликають шукати щастя в цьому житті, виявляють глибоке знання найтонших порухів людської душі й закономірностей їхнього відображення у мистецтві. У них філософ охоче звертається до античних авторів, до італійських поетів доби Відродження (як, наприклад, Торкватто Тассо) і польських гуманістів (Яна Кохановського та ін.).

У своїх лекціях Прокопович виступає як ворог аскетизму, марновірства, релігійних чудес, прагнучи дати раціональне пояснення природним явищам. Він звертається з цією метою до повсякденного досвіду, до наукового спостереження. Ідучи далі теорії подвійної істини, вимагає введення критерію розуму в теологію. Теологічний силлогізм, на його думку, слід будувати так, щоб один з його засновків був від природного розуму, а інший — від святого письма.

Визнаючи бога як творця світу й першорухія матерії, Прокопович разом з тим вважає, що матерія не лише не створюється й не знищується, а й розвивається на

¹ В. Аскоченский. Киев с древнейшим его училищем Академией. Ч. 2. К., 1856, стор. 17.

підставі своїх власних закономірностей. Хоча, на відміну від учених пізнішого часу (Ломоносова, Лавуазьє та ін.), він ще не доводить своїх тверджень дослідями, експериментом, але досить чітко формулює філософський принцип незнищуваності матерії. Коли в природі, мовить Прокопович, «щось повинно народитися, спершу щось гине, щоб була матерія для нового майбутнього тіла, і, навпаки, якщо необхідно, щоб щось загинуло, відразу народжується інше тіло»². Продовжуючи матеріалістичну тенденцію своїх попередників щодо розуміння простору й часу (зокрема погляди Арістотеля – Декарта, а згодом і Лейбніца), учений наголошує на зв'язку простору з рухом тіл «Не може бути жодного місця без будь-якого тіла... одне тіло з іншим пов'язане, й коли одне якесь з них, залишивши попереднє місце, мандрує в інше, негайно інше тіло, сусіднє з ним, вступає на його місце, а в його сліди інше входить, а в того — знову ще інше. Отже, коли зрушується одне тіло, обов'язково в усьому елементарному світі виникає якийсь рух тіл»³. Як впливає з наведеного тексту, Прокопович заперечував порожній простір, тобто негативно ставився до розуміння цього питання, що йде від Демокріта — Ньютона. Так само й час він пов'язував з рухом тіл: «Матерія часу — рух, форма — кількість його самого»⁴. Конечність і безконечність як визначення простору й часу він також пов'язує з рухом тіл. Останній виступає у Прокоповича одним з основних принципів буття: «...Виникнення і загибель, кругообіг небес, рух елементів, активність і пасивність та інша плинність і мінливість речей відбуваються завдяки рухові. Рух є немовби якимсь загальним життям усього світу»⁵.

Цікаво відзначити, що Прокопович заперечував зв'язок безконечного з божою всемогутністю, спростовуючи щодо цього погляди Томі Аквінського та його послідовників (Арріагі та ін.)⁶. Ці його погляди в умовах гострої боротьби середньовічного теологічного світогляду і нових наукових ідей, прихильники яких ще недавно спалювались на вогнищах інквізиції, були досить сміливими. Адже відомо, що у своїй «Фізиці» Прокопович з співчуттям викладає вчення Коперніка, спрямоване проти провідних тверджень біблійного світорозуміння (центрального положення Землі у Всесвіті, незміненості небесних тіл, обмеженості і конечності світу у часі й просторі), а у вірші «Папський вирок Галілеєві» стає на захист Галілея. В його творах неодноразово проголошується думка про множинність світів, що було властиво і Джордано Бруно, та інші прогресивні ідеї того часу. У лекціях він висловлює багато глибоких ідей, близьких до тогочасного пантеїзму, а отже, і матеріалізму. Вони були однією з підстав для звинувачення вченого в еретизмі. Це відзначали навіть дореволюційні дослідники. Так, Ю. Ф. Самарін, підкреслюючи, що багато дечого в поглядах Прокоповича було зумовлене західною освітою, пише: «...Він захопився хибним розумуванням, плодом раціоналізму, який виходить за межі, установлені церквою»⁷.

Прокопович зробив дуже багато для визволення філософської думки з полону теології. Але ні за своїм змістом, ні особливо за своєю формою його філософське вчення ще не належало до нової філософії, пов'язаної з експериментальною наукою, що остаточно порвала з релігією. Воно лише торувало дорогу до неї, і в цьому розумінні Прокоповича сміливо можна назвати найближчим предтечею Ломоносова в нашій країні. Це стосується й просвітницької діяльності Прокоповича, відомого як педагога-гуманіста, засновника і протектора багатьох освітніх закладів України й Росії.

Сильна й обдарована натура Прокоповича як борця-реформатора імпонувала цареві Петру I, який «знайшов у Теофанові людину, близьку йому за характером і за спрямованістю думок, людину, що могла зрозуміти його й служити йому не як примусове знаряддя, а як вільний його сподвижник, сповнений одним переконанням»⁸. Петра приваблювали в Теофанові його могутній розум, енциклопедична освіченість,

² Т. Прокопович. Філософський курс. ДА/п, 43, арк. 67 л.

³ Там же, арк. 132 зв.

⁴ Там же, арк. 123 зв.

⁵ Там же, арк. 99 л.

⁶ Там же, арк. 106—107.

⁷ Ю. Ф. Самарін. Сочинения, т. V, 1880, стор. 144.

⁸ Там же.

надзвичайний хист далекоглядного й гнучкого політика. Але не можна замовчувати й те, що постать Прокоповича була складною, відбивала суперечності зламу епох. Підтримуючи нове, прогресивне, він жорстоко, варварськими методами придушував старе. На підступи, доноси відповідав тим же.

Прокопович став особистим другом Петра, одним з ідеологів освіченої монархії і найближчих радників у проведенні реформ. У короткому вступі не можна детально проаналізувати його діяльності в цьому напрямі. Відзначимо лише дві обставини. По-перше, Прокопович був найближчим помічником і радником Петра I у підпорядкуванні духовної влади світській (створення синоду), що розкривало можливості для розвитку світської науки в Росії і певною мірою вивільняло її з-під влади теології. А по-друге, серед усіх інших тогочасних учених Росії саме Теофан має найбільші заслуги у створенні Академії наук. Радянський учений О. М. Боголюбов, зауважуючи, що Санкт-Петербурзька академія наук була створена 1724 року за наказом Петра I, водночас наголошує на тому, що «тут не обійшлося без рекомендацій вчених — Лейбніца та голови «вченої дружчини» Петра — Теофана Прокоповича»⁹.

У наступних номерах журналу будуть друкуватись розділи з лекційного курсу, який Т. Прокопович читав у Києво-Могилянській академії. Щоб краще познайомити читача з особою Прокоповича, джерелами формування його світогляду й філософською спрямованістю творів, ми подаємо тут життєпис, написаний, як вважають, його сучасником і другом академіком Т.—Г. З. Баєром. Він цікавий передусім тим, що показує вплив ідей гуманізму і реформації на формування світогляду мислителя, називає імена вчених і письменників, яких цінував Прокопович, і тих, хто схвально відгукувався про нього. Всі вони належали до одного ідейного напрямку. Поряд з перекладом життєпису Прокоповича з латинської мови на українську було проведено порівняння цього варіанта з іншими відомими його життєписами. Виявлена відмінність наводиться в поясненнях до тексту.

В. Є. БИШОВЕЦЬ, В. М. НІЧИК

ЖИТТЄПИС ТЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА¹⁰

251

Народився він року 1677¹¹ у батьків статечних у Києві; його хрещеним батьком був Прокопович, по смерті якого ріс він у вельми суворій дисципліні мачухи. На хрещенні названий був іменем Єлисея, народився бо він дня 17, [місяця] червня на свято пророка сього. Дитина комплекції міцної, з очима зеленими, холерик темпераменту сангвінічного.

Хлопець щодо нижчих наук вишколений був і вихований належно митрополитом Варлаамом¹² у Києві. Професорами, дидасками мав

⁹ А. М. Боголюбов. От редактора. У кн. «У истоков классической науки», М., 1968, стор. 8.

¹⁰ Життєпис був знайдений 1769 року в синодальній бібліотеці в Москві Й.—Б. Шерером, який видав його 1776 року в часописі «Nordische Nebenstunden» (Frankfurt und Leipzig, стор. 251—270). Р. Штунеріх у дописі «Прокопович у Римі» до часопису «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte» (5, 1931, стор. 327—340) на стор. 328 аналізує такі життєписи Прокоповича: А. Життєпис Теофана Прокоповича в «Nordische Nebenstunden» (Frankfurt und Leipzig, 1776), який тут подається; В₁. Життєпис Прокоповича — автора «Historia controversiae... de processione Spiritus Sancti». У кн. «Descriptio iesuitarum» (Москва?), 1767; В₂. Перероблення життєпису 1767 року, уміщене в «Tractatus de processione Spiritus Sancti» (Gotha, 1772). Автором життєписів В₁ і В₂ вважається Дамаскін Руднев (Дмитро Семенович Руднев (1737—1795) — видавець згаданого твору. С. Маркел Радішевський. «Життя геретика Теофана Прокоповича». У «Чтениях Московского Общества Истории» (1861, т. 1).

¹¹ За даними життєписів В₁ і В₂, Теофан Прокопович народився 1681 року.

¹² Варлаам Ясинський (помер 1707 року) — вихованець Києво-Могилянської колегії, освіту вдосконалював за кордоном (у Польщі та Чехії). Після повернення на Україну, як став ректором Академії, закріпив у ній курс вищої школи; учений, просвітник. Від 1690 року — київський митрополит. Ясинський підтримував школи й друкарні, добивався, «аби юнацтво малоросійське, що в заняттях розумових вправляється...», могло вивчати «поетику, риторіку, філософію й теологію; ...людям премуд-

на той час Одорського¹³ та інших. Старанний у порівнянні з іншими, гостродумний та пам'яттю міцною обдарований, приємною та витонченою вдачею наділений, швидких успіхів досяг, товаришів та ровесників перегнав; завдяки голосові дзвінкому у хорі солістом був¹⁴, ніколи забавами шкідливими та іншими пустощами не захоплювався.

Юнак увагу найбільшу вивченню філософії та теології приділяв, [через що] потім від вивчення та викладання інших [предметів] цілком відвик. Як обдарований вдачею буйною, палкою та незалежною, він [на досягнутому] зупинитись і не думав, а тим більше лише в межах Малої Русі замикались не хотів. Тому року 1694 з вантажем наук [уже] нелегким, спочатку до Львова в Червоній Русі добившись¹⁵ і реко-
 252* мендаційні листи від єпископа церкви грецької отримавши, прибув він [спочатку] до Кракова, де єпископам і деяким професорам відомий став, [а згодом] — до Відня, королівств Кроації¹⁶, Славонії, звідти ж через Тірольський комітет, Форум Юлія, Удіну, Патавію¹⁷, Феррару, Анкону, Бононію¹⁸, Флоренцію до Пізи дійшов.

Коли ж він до Рима, матері мистецтв і наук, прибув, його до Грецької колегії святого Атанасія прийняли, яку папа Григорій XIII для греків, українців та інших слов'ян обряду грецького заснував і яка коштом чималими забезпечена була. Тут літургія грецькою та славонською** мовами щоденно відбувалась. Стосовно харчів та іншого для життя вихованців необхідного, то їх коштом папи утримували. Щодо наук, то їх під наглядом превелебних отців єзуїтів ректори її корифеї безкоштовно навчали. А звідти по кількох роках до [різних] сект або церков, або до тих, яких називають невірними, їх посилали, щоб вони [учні], скільки зможуть, усюди, куди б не потрапили, унію церков грецької та латинської підтримували, що вони, присягаючи [робити], їй обіцяли.

Тут наш [Теофан] увагу особливу звернув на вивчення риторики, поезії, філософії, римських старожитностей церковних (як поган, так і християн)¹⁹. Протягом близько шести років він звичку мав вельми часто щедрість і добродійства отця чину Ісуса вихваляти, який приятелював і розважався разом з ним [не лише] внаслідок легкості його характеру, вдачі приємної, дотепної та веселої, а ще й тому, що уважав, що сей вихованець і обличчям, і вдачею до папи Урбана VIII
 253

рим, що на малій цій Русі множаться, філософам і теологам вільно науки ті хай викладаються, хай влаштована буде... при тих училищах брацьких Київських типографія, для друкування книжок учбових... і для настанов потрібних філософських та теологічних». (Архив Юго-Западной России К., 1872, ч. I, т. V, стор. 307, № XXXVIII, стор. 385, № CXXIV).

¹³ Гедеон Одорський — український учений, громадський та церковний діяч, професор філософії й теології, ректор Києво-Могилянської академії (1701—1702 рр.).

¹⁴ За життєписом В₂, Теофан був і керівником церковного хору.

¹⁵ За життєписом С Теофан прибув спочатку до міста Володимира-Волинського (за даними митрополита Євгенія, — навіть до Вітебська), де з іменем Єлїсея вступив до уніатського чину отців василіян. Уніатський митрополит Зелонський призначив його до місцевої школи вчителем поетики, риторики, а згодом і префектом. Щойно звідси володимирські уніати послали Теофана до Рима вдосконалювати свої знання.

¹⁶ Хорватії.

¹⁷ Падую.

¹⁸ Болонью.

¹⁹ У реєстрі «Registro degli Alumni» (volumen 13/14 від 1698 року), що зберігається в архіві конгрегації «De propaganda fidei» (Грецької колегії) у Римі, на який посилається Р. Штуперіх (цит. допис, стор. 334), стосовно успіхів Прокоповича в науках, як студента-філософа другого року, зазначено: «Великих здібностей та найвищого успіху. З відзнакою захистив прилюдно всю філософію».

* Тризначні цифри на полях позначають сторінку рукопису, а слова, подані у квадратних дужках, — текст перекладача.

** Церковнослов'янською.

подібний²⁰. Він [отець єзуїт] піклувався [про нього] й у приватних справах йому більше, ніж іншим, довіряв. Батьківською любов'ю оточений, він [Теофан] дозвіл отримав з таємницями бібліотек ознайомитись, багато з яких у місті для всіх доступними були. Чинячи, одним словом, добродійства або в семінарії чину Ісуса²¹, або деінде в якомусь священстві, він [отець] марно його [Теофана в Римі] затримати намагався²². Не раз прелекції до філософії аристотелівської та теології схоластичної («Про заплямування совісті») прослухавши, їх саме він не схвалював²³. Він ліпше попасати розум на лекціях зі святих отців як грецької, так і латинської церкви та античних авторів волів, яких усіх у оригіналі й не скорочених мав: Демосфена, Цицерона, Квінтіліана — у риторичі, у пісні героїчній — Вергілія, у елегії — Овідія, у сатрах — Ювенала, у одах — Горация, Катула, Сарбієвія²⁴, у епіграмах — Марціала, у історії — Светонія, Салюстія, Таціта, а з сучасних — Бемба²⁵, Садолета²⁶, Аонія Палеарія²⁷, Латино-Латинія²⁸ та інших. До порад названого отця прислуховуючись, він, звичайно, визнавав, що сих авторів він прочитав уважно й відповідно собі засіб проти «беззмислових наук» приготував. Вдень і вночі ось сі книжки перечитуючи й через студії самостійні часто [навіть] від їжі відмовляючись, він настільки [їх] сік і кров «спростував», що стало очевидним, наскільки він їх духом захопився²⁹; коли в Римі він з уст папи Інокентія XII³⁰ у при-

²⁰ Урбан VIII (Мафео Барберіні) — папа римський (1623—1644), який поновив буллу «In coena Domini» 1627 року, створив колегію пропаганди, прокляв систему Г. Галілея.

²¹ Едуард Вінтер пише, що «звідні (з Collegium Graecum.— М. Р.) він відвідував лекції в єзуїтській Collegium Romanum. Філософію там викладав Толомаї Свого слухача він намагався, крім схоластики, ознайомити передбачливо також з новітньою думкою» (Eduard Winter. Frühaufklärung. Berlin, 1966, стор. 330).

²² За даними Р. Штуперіха (цит. допис, стор. 336), отець єзуїт пропонував Прокоповичеві «вступити до чину єзуїтів, але він, звичайно, відмовився».

²³ Олександр Брікнер зауважує, що ще в Римі Прокопович остаточно відійшов від схоластики, а прибувши до Києва, доводив її неспроможність, чванливість та безплідність (див. Alexander Brückner. Historia literatury rosyjskiej. Tom pierwszy (987—1825). Lwów — Warszawa — Kraków, 1922, стор. 334—335). Такої ж думки дотримується й Е. Вінтер: «Прокопович виступив як рішучий противник неосхоластики та чину Ісуса» (Eduard Winter. Цит. праця, стор. 331).

²⁴ Казимір Сарбієвський (1595—1640) — польський єзуїт родом з Мазовії, вихований на класичі, викладач Віленської єзуїтської академії (словесних наук, філософії та теології). Папа Урбан VIII увінчав його в Римі лавровим вінком, а деякі з його гімнів наказав включити до брєвіарію. Ліричні ж його вірші читали, пояснювали та вивчали напам'ять у всіх європейських школах XVII ст. нарівні з одами Горация.

²⁵ П'єтро Бембо (1470 — рік народження, а рік смерті невідомий) — італійський вчений, один з чільних членів Венеціанської академії Венеції, історіограф Венеціанської республіки й бібліограф бібліотеки святого Марка. Підготував до видання італійські вірші Петрарки й «Божественну комедію».

²⁶ Яків Садолето (1477—1547) — письменник і церковний діяч, один з найвидатніших і найосвіченіших членів гуртка при папській курії, який усвідомив необхідність серйозних реформ католицької церкви. Твори його присвячені філософським, педагогічним, публіцистичним та теологічним питанням.

²⁷ Антоніо Палеаріо (Antonio della Paglia, 1503—1570) — італійський гуманіст XVI ст., філософ. Зацікавився реформаційним рухом. Написав «Trattato utilissimo del beneficio di Giesu Christo etc.», який сприяв поширенню протестантизму в Італії, за що 1568 року був заарештований і 3 липня 1570 року страчений.

²⁸ Латино-Латиній (1513—1593) — автор твору «Bibliotheca sacra et profana», в якому він зібрав і виклав варіанти, поправки та уваги до творів Тертуліана та інших античних письменників. Протестанти звинувачували його в псуванні античних авторів.

²⁹ Доказом цього може бути вірш Теофана Прокоповича латинською мовою, спрямований проти папи римського, в якому він захищає Галілея (див. «Неопублікований Теофан Прокопович» у перекладі українською мовою М. Роговича. («Панська сенція стосовно Галілея», «Вітчизна», 1969, № 10).

³⁰ Інокентій XII (Antonio Pignatelli з Неаполя) — папа римський (1691—1700 рр.).

людно на страсний четвер прочитаній буллі «In coena Domini» почув, що лютерани, кальвіністи та інші [некатолики] схизматиками оголошуються та що серед них і русини-неуніати проклятими вважаються, він нішком висловився, що це дурна блискавка блиснула. Ось тому оголосив він це явно несумісним, а навіть ворожим обов'язку пастора екумена, [хоча] правом помести користуючись, він [пізніше] у Москві та Петрополі противників церкви // грецької анафемою та репресаліями іншими в піст великий часто громив. Казав, що [людей], які в істинності релігії християнської сумнівались би, він ніде не виявив більше, ніж у Італії. Він тим часом з гідями Рим античний і модерний, пам'ятки святі й несвяті часу нового й старого оглянув, форму релігії Понтифікагу в справах церковних, цивільних та військових простежив і ретельно зауважував усе те, що під час виборів папою римським Климента XI³¹ відбувалося (він спостерігав [форми правління], коли трон [папський] порожній та інше, уваги гідне) й надзвичайно успішно виявив, якими мистецтвами потаємними займаються музи тиберійські³².

Вийшовши з міста [Рима]³³, він храм Лавретанський провідав, погім [уже] вдруге через Бононію та інші міста, [що були йому] по дорозі, перейшов. Оскільки германські та галльські війська зайняли й робили ще небезпечнішими й без того небезпечні шляхи³¹, він різними обхідними стежками мандрував, трудющів та небезпек зазіваючи. Без [жодної] допомоги та ще й до того взимку, через брак харчів та запасів на дорогу, він змушений був переносити труднощі великі, які наснагою душі та тіла без [жодного] нарікання подолав. Через гору Святого Готарда до грізонів у Ретії та гельветів пішки дійшовши, він став відомий людям, у науці славним та вельми бажаний усюди гість, як для католиків, так і для некатоликів³⁵, перед якими устами, до мови про гуманізм схильними, іноземними мовами, досвідом та, на [молодий] вік незважаючи, знаннями настільки себе проявив, що вони,

³¹ Климент XI (Giovanni Francesco Albani) — папа римський (1700—1721 рр.)

³² За Штуперіхом (цит. допис, стор. 337), саме в Римі Теофан уважно приглядався до організації та управління церковною державою (Ватиканом), вивчав римську церкву. Набутий досвід у цій справі йому вельми знадобився пізніше при проведенні, за наказом Петра I, реформи православної церкви.

³³ Згідно зі згаданим реєстром (vol. 13/ 14 «Registro degli Alumni» від 1698 року), про вибуття Теофана з Collegium Graecum сказано: «Утік з Колегії 28 жовтня 1701 року без жодної [на це] причини з великим скандалом (і ніколи не був віднайдений)». Про те, що долею Прокоповича цікавився й далі, свідчить пізніший запис, здійснений іншою рукою під рубрикою «Після вибуття»: «Нарешті стало відомо, що він повернувся до Києва, на свою батьківщину й там впав у шал».

³⁴ Йдеться про війну за іспанську спадщину (1701—1714 рр.).

³⁵ Р. Штуперіх (цит. допис, стор. 338) пише: «У Швейцарії... Теофан ще більшу мав змогу ознайомитися з реформаційною традицією, яку він запізнав ще в Польщі». Як відомо, твори вчених-реформаторів він вивчав і згодом. Це видно з його курсів філософії й теології, прочитаних у Києво-Могилянській академії. Саме за схильності до ідей реформації його звинувачували як Стефан Яворський, так і Маркел Радішевський. А що ця схильність у Прокоповича була, свідчить учений Петер фон Гавен. Він підкреслював: «Цей пап сприяв церковній реформації...» (Peter von Havens. Bekanntheit mit dem Bischoff von Novogrod. У кн. «Reise im Russland». Aus dem dänischen übersetzt von H. A. R. Coppenhagen. 1744, стор. 22—23). Фон Гавен (1715—1757) — датський вчений, теолог, професор в Сорб'є, 1736 року мандрував по Росії. Оцінюючи діяльність Прокоповича, Вінтер пише: «Зате до протестантизму він ставився прихильно. Особливо у питанні виправдання він думав так, як Лютер, з творами якого він начебто ознайомився в Римі...». Щодо філософії, то вона «не була для нього служницею теології, але мала свою власну вартість. Філософське мислення він будував не на авторитетах, а на здоровому людському глузді зі світлом розуму. В теології, яку він відділив від філософії, спирався насамперед на грецьких отців» (Eduard Winter. Цит праця, стор. 331).

гостинцями та ласкою щедро його обдарувавши, відпустили від себе, щоб він мандрівку продовжував.

255

Величезним прагненням та бажанням палаючи себе та свої, з труднощами великими здобути, знання батьківщині й церкві грецької присвятити, 1702 року зі свідченням про всюди добре проведене життя та з характером, наче сіллю приправленим, й з дотепністю італійців на Русь повернувшись, застав не багатьох, які знаннями йому дорівнювали б. Магістр або доктор філософії й префект шкіл, бібліотеки та гімназії, в Академії Київській під керівництвом Одорського та інших професорів представлений, науки методом новим, ясным і доступним викладати почав³⁶, якими, звичайно, усе покоління до гуманізму та великодушності будив. Він викладав прилюдно філософію, мистецтво вправного декламування та дискутування й, нарешті, теологію. До багатьох братств релігійних прийнятий та іменем Теофана названий, «вказаного Богом» тобто, з амвону до народу безліч проповідей славонських виголосив. У монастирі Печерському він став відомий Прусові Чернігівському³⁷, який 1695 року Регіомонтанську академію залишивши, релігію грецьку прийняв та в Києві у стан чернечий [перейшов]; його у вірі грецькій він [Теофан] скріпив та автором [видавцем] для нього був, коли той книжку «Про походження Святого Духа від самого лише Отця» латинською мовою вельми вдало, ерудовано та вичерпно написав, яка згодом 1714 року в Петрополі руським кандидатом теології славонською мовою перекладена була, однак ще й досі невиданою лежить.

1709 року, після перемоги над шведами видатної, Петром Великим на полі Полтавському здобутої, коли той [Петро] до Києва вступив і до храму [завітав], він [Прокопович] у соборі Софії Святої при напливі великому слухачів та [їх] оплесках бурхливих панегіриком урочистим [та] промовою гарною, не фразонською, але поважною, [його] привітав. Промова [й] панегірик сей у Києві мовами руською та латинською, in folio, видані були, а року 1711 у Лейпцігу повторно. ||

256

Коли імператор щонаймудріший, талантів суддя та шанувальник великий після розмов різних про справи релігійні та приватні, які він мав з ним, увагу звернувши на розум його кмітливий та сміливий

³⁶ Отже, авторovi життєпису було невідомо, що новий метод у викладах філософії та теології у Києво-Могилянській академії започаткований був ще раніше. Найяскравішим репрезентом новаторства був Йоасаф Кроковський, а Прокопович лише продовжував, підтримував його ліній, про що зокрема свідчить Аскачєнський: «Митрополит Йоасаф, що сам безпосередньо наглядав за читанням академічних викладів, всіма силами намагався вивільнити вищі науки від покори давнім аристотелівським першоосновам і, на свій подив, у ректорах знайшов собі діяльних та розумних помічників» (В. Аскачєнський. Киев с древнейшим его училищем Академией. Ч. II, К., 1856, стор. 17). «Спрямування, надане їй Кроковським і підтримане Прокоповичем, не залишилось цілком безплідним» (В. Аскачєнський. Цит. праця, стор. 38); «Співробітником Прокоповича у професорській справі був Йоасаф Томілович. У всьому він дотримувався вказівок ректора, і складена ним риторика (1711 р.)... а також система філософії (1715 р.)... анітрохи не ухилялись від програми, якої у свій час дотримувався сам Прокопович» (Там же, стор. 18).

³⁷ Адам Чернігівський (А. Зернікау, Зерніков, Цернікау) — прозеліт православної церкви з лютеранів, жив у кінці XVII ст., філософію вивчав у Кенігсберзькому університеті, теологію — в Оксфорді та Лондоні; переїхав на Україну й поступив на службу до українських гетьманів (у інженерні війська); згодом став ченцем і написав відомий твір «De processione Spiritus Sancti a solo Patre», який вельми хвалив і навіть використовував Прокопович; сам назвав себе «чернігівцем» (Zernicow). За свідченням Вінтера, Зернікау займався не лише теологічними питаннями, а й історією та фортифікацією. Впорядкував і укомплектував гетьманську бібліотеку в столиці Гетьманщини Батурині (E. Winter. Цит. праця, стор. 329).

у викорінюванні обрядів забобонних та неосвіченості³⁸ і до виконання інших наказів його [царських] здібний та швидкий, на мов знання, на спосіб життя та поведінки бездоганий, [на те], що він славою непостійною не захоплювався, й на те, нарешті, що він [внвченню] звичай народів різних сприяв, мов їх, законів та обрядів церковних, [то Петро] у першу чергу 1710 року сюди навідався, коли [його] вступ тріумфальний попереду війська славного до Полтави урочисто відбувався.

Коли імператор наказав наради провадити про реорганізацію посади патріарха в Синод або колегію достойників багатьох стану духовного, про відновлення дисципліни колишньої в церкві православної, про реформацію кліру як регулярного, так і секулярного та про інші заходи, до збільшення [кількості] церков та шкіл спрямовані, про які [заходи] в сих справах з Петром Великим він домовився й приватно йому порадив³⁹, найобачнішому імператорові вони так сподобались, що він [Теофан] у нього назавше певагу й пошану таку велику здобув, що, окрім інших подарунків, гостинців та нагород, багато разів, свідків уникнувши (щоб заздості товаришів [його] до нього не викликати), під плащем гаманці по 1000 золотих йому приносив. І тому він [Теофанові], як бувалій людні, безліч листів, що справ важливих і таємних стосувались, складати доручав.

257

У місті Москві [був він] ректором гімназії, помічником доглядача престолу патріарха, а опісля — головою Синоду || під керівництвом святого Стефана Яворського, митрополита рязанського та муромського. Він [і] конгрегації постійно очолював, у справах сумнівних і таємних поради охоче давав, завше суддею справедливим був, [інтереси] обох сторін відстоюючи, жрецем як ласки, так і справедливості; нічим не дорікаючи, [різні] справи швидко й спритно з колегами обговорював, яких до думки своєї легко схиляв, у всьому мірні дотримуючись старанно.

Він безліч разів гімназії, школи, бібліотеки, бурси, монастирі в місті та й поза містом, шпиталі та готелі провідував. У так званих патріаршій та в інших бібліотеках книжки та рукописи [авторів] античних повищукував. Виправлення скрізь старанно у формі порад за-

³⁸ Що поборниками забобонів, неучтва та відсталості в Росії були прихильники старого «благочестія», старих порядків, бачимо з листів східних патріархів до російських царів. Єрусалимський патріарх Досифей 1686 року писав цареві: «...Не подобає верним прельщаться чрез философию и суетную прелесть. О, дабы благочестивый и на Москве сохранен был обычай, по древнему уставу, еже не было бы игумена и архимандрита от козацкого рода, но москали на Москве и в козацкой земле...» (Рукописи Московской синодальной библиотеки, № 40; св. Димитрій митрополит ростовський, М., 1849, стор. 23). Досифей у листах до Петра I (1702 і 1704 років) кілька разів застерігав його, щоб він ні в якому разі не призначав московським патріархом Стефана Яворського: «Не может быть патриарх из малороссиян или белоруссов, потому что они, имея сношения с латинами, принимают многие нравы их и догматы... Аще придут отсюда или сербы, или греки, или от иного народа, аще бы и случайно были мудрейше и святейше особы, ваше державное царствие да нкогда не сотворит митрополитом или патриархом грека, серба или руслинина, но москвитинов, и не просто москвитян, но природных москвитян, многих и великих ради вин, аще и не мудрии суть. Москвитяне хранят отеческую веру неприменную, сушни нелюбопытательные и нелукавини челоvenceы...» (С. М. Соловьев, История России с древнейших времен. СПб, 1851—1879, т. XV, стор. 115, 377, 383; И. Чистович. Цит. праця, стор. 340). Петро на такі поради не звертав уваги, здебільшого він чинив напакки.

³⁹ Оцінюючи діяльність Прокоповича, Олександр Брікнер наголошує на тому, що «політику Петра щодо релігії провадив виключно Теофан...», ставши «невдоволю правую рукою царя при організації нової церкви, Синоду, духовного життя... Він був скоріше політиком, ніж теологом, завзятим ворогом усякого папізму, теократії, аскетизму...» (Aleksander Brüskner. Цит. праця, стор. 335).

писував, а згодом, коли авторитет його зріс, він вказівки ефективні давав, а тих, що підкорялись їм не погоджувались, цензурою суворою обмежив.

Проповіді у формі евхаристій виголошував він вельми часто на урочистих святах, на Новий рік, на весіллях, на уродинах [та] хрестинах сім'ї царської. Наче другий Золотоустий юрбу велику не лише з обов'язку релігійного збиратись примушував, але й тому, що він красномовством вишуканим слухачів досвідчених приваблював. Він участь активну брав і навіть очолював диспути з філософії та теології, що прилюдно в гімназії Московській проводились, на які вчені вельми мужі різних релігій запрошувались.

25

Добірну бібліотеку з книгозбірень Дерпта, Нарви та інших міст Лівонії, або з залишених, або || на землі ворожій за правом війни захоплених, комплектувати собі почав, а пізніше, коштів не шкодуючи, з різних міст торгових Європи [набував]. Згодом [кількість] їх до 30000 томів кращих видань, у належному порядку розташованих, зросло. Уважно сими книжками користуючись, він [чимало] творів різних написав, які частково вже видані, а частково свого часу видаватимуться, і [які] в книгохвищі та в скринях зберігаються. Він вельми радо сією добірною літературою з іншим ділюся, ніколи жадібно сі мистецтв та знань скарби, читанням пильним і досвідом довгим здобуті, не приховував, але усно й письмово з колегами, одностудентами та людьми вченими ⁴⁰ ділюся, яких на обід часто запрошував або увечері, коли для справ та студій глибших насага потрібна була — на вечерю, не кажучи вже про тих, що [самі] приходили. Вечорниці сі мов вечорами атичними були, а товариство його — академією ⁴¹, звідки ніхто [інакше] не виходив, ніж ще освіченішим.

А щодо вченості його, то багато людей освічених, іноземці насамперед, які енкомії йому писали, полігістором, пансофом, теологом, філософом, поетом, оратором та ін. його називали. Що він економом [добрим] був, видно з ошадності зразкової та похвальної, керівництва обачного й обережного справами як домашніми, так і церковними, для яких він пастором добрим і чуїним був, мов керманіч для корабля. Про те, що в архітектурі він вельми обізнаним і досвідченим був, свідчать різні палаци для гостей, які він у Москві, Петрополі на Карпівці ⁴², а також від Пе || трівки недалеко талановито збудував, чи храми, належно прикрашені ним убранням святим, столами, годинниками, статуями, різьбою та малюнками. Крім того, що він уже вивчив мови іноземні — грецьку, латинську, італійську та польську, — які він [вельми]

25⁹

⁴⁰ Р. Штуперіх (цит. допис, стор. 335) відзначає, що Теофан і «пізніше з любов'ю займався філософськими проблемами; з генералом Яковом Маркевичем він читав Бекона, Декарта та Будаєя». При цьому, як пише фон Гавен, на якого посилається Штуперіх, «крім глибокого знання історії, теології та філософії, він мав невимовно великий потяг до математики». Фон Гавен також зауважує, що Прокопович, який добре знав європейські мови, у себе на батьківщині не хотів розмовляти чужими мовами, крім латинської, яку він знав так, «як найкращий академік» (Р е т е г в о п Н а в е п. Цит. праця, стор. 22). Про схильність Прокоповича до точних наук пише Е. Вінтер: «Він займався багато математикою, фізикою та астрономією». Цілковиту слушність має твердження Е. Вінтера й про те, що «й від Арістотеля з його природничими поглядами Прокопович відмовився, як від образу світу, випередженого класичною фізикою, й визнавав геліоцентричну будову світу» (Е. W i n t e r Цит. праця, стор. 330, 331).

⁴¹ Про вчене товариство Прокоповича див. И. Ч и с т о в и ч, П. М о р о з о в. Ученый кружок Феофана Прокоповича. «Антиох Дмитриевич Кантемир, его жизнь и сочинения» (сб. историко-литературных статей, сост. В. Покровский). М., 1910; Н. Г. В. С о ц к и й. Феофан Прокопович и его сотрудники. «Русский архив», 1913, № 8.

⁴² На так званому Аптекарьському острові річки Карпівки був літній будинок Прокоповича, про який він згадує в одному з своїх листів.

шанував, на схилі віку він гебрейську вивчати продовжував від знайомих юдеїв, які в Петрополі серед його домашніх були.

У залах та помешканнях своїх він понад 160 хлоп'ят та юнаків утримував — як збіднілої шляхти сиріт, так і плебеїв, на класи у школі поділених, вибору за віком та хистом дотримуючись, для різних мов студіювання, мистецтв вільних: малярства, архітектури, математики, музики вокальної та інструментальної та інших мистецтв вельми корисних. До віку та здібностей кожного відповідно він учителям досвідченим і дидаскалам доручав [їх] доти, поки вони хисту до одного з мистецтв не виявляли або до ремесла якогось не привчались. Утриманням, уборами, інструментом та книжками він їх усіх забезпечував. Він, корифей шонаймудріший і шонайвищий, ректор добродійний, інспектор і доглядач, годинами як вчителів, так і учнів сам вислуховував. Ніби між іншим він уваги робив і вказівки корисні давав, комедіям або ж виставам сценічним та рекреаціям урочистим не лише сприяв, але й їх учасником був. [За провину] радше сміхом, ніж ляпасами чи словами суворими карав.

260 Всвячених у стан чернечий юнаків, за його допомогою в ораторстві, філософії та теології досвідчених, що побожністю й вишколеністю відзначались, вибирали, аби у різні провінції ім || перії для відкриття шкіл частково, а частково для невірних навернення, фанатиків або поганів, крайнів і скіфів, посилати. У літургіях, молитвах та проповідях як домашніх, так і прилюдних він завше участь брав. До шонайкращого шанування бога пастир добрий одних усно, [а інших] письмово та прикладом [особистим] схиляв.

З любов'ю батьківською та доброзичливістю нуждарів зі Сходу, невірних або греків — некатоліків з Ілірії, Польщі та Угорщини, вигнанців з Грузії⁴³, прочав, що з гір Лівану й Афону прибували внаслідок лихоліття або провини власної обездолених та інших студентів мандрівних та митців, яких роками окремими вельми багато було, він гостинно приймав. Вельможам руським, про вдосконалення [управління дбаючи], на служби та посади він [їх] рекомендував, допомогу для прожиття щедро [їм] подавав, а тим, що в мандрівку вирушали, провіантом [допомагав].

Боржникам відвертним або через борги ув'язненим гроші зайві він вельми часто позичав і через убогість їх без нарікання жодного він нерідко втрачав. Він часто нарікав, що добродійства свої переважно на невдячних спрямовує, але від того щедрість його й гостинність не зменшувались, а вуха його для скарг [їх] і двері для тих, що стукали в них, завше відчиненими були.

Днів певних бідним обох статей гостинці щедро роздавались, а для слуг, від роботи вільних, проти звичаю забави бучні влаштовувались. Коли когось зобов'язати він намір мав або комусь щось важке доручити, то тактовно обгрунтування [цьому] знаходив, подібно до того, як медицина ліки гіркі, звичайно, підсолоджує й приємними робить. ||

261 І коли комусь у чомусь він ділом, порадою, рекомендацією або посередництвом допомогти міг, то ніколи не відмовляв тим, що утиску зазнали або в скруті перебували. Кому допомогти треба, а до кого прихильність виявити, він відразу інтуїцією після розмов кількох легко вгадував, бо даром проникливості такої володів.

⁴³ Йдеться про грузинів-утікачів, вигнаних 1720 року персами після того, як запланований похід грузинського царя Вахтанга VI й Петра I на Персію не відбувся. За спроби Грузії укласти політичний союз з Росією перси посадили на грузинський престол свого протеже, а Вахтанг VI зі своїм оточенням змушений був жити у вигнанні. Місцем поселення він вибрав Україну, яка стала йому та його спільникам другою батьківщиною. Згодом, коли Прокопович став новгородським архієпископом, то й на його обійсті жив грузинський метрополит-виганець Христофор.

Після того, як спочатку прихована, а пізніше й явна пошесть поглядів неправильних розкольників та інших [сектантів] на деякі провінції руські, передовсім на Новгородську, поширилась, Теофан проти сих схизматиків, яких старовірці або [послідовники] віри старої капітонами називали (від імені засновника секти сієї), а інші — розкольниками, оскільки вони від греко-руської церкви письмом та рішеннями проводу свого відокремились, як поміркованими, так і вельми на той час жорстокими [засобами] виступив. Численні осередки [їх], для безпеки більшої та нагляду військом оточені, він від омани до лона церкви навернув. Проти сектантів сих, серед інших, Дмитро⁴⁴ книжку по-руськи написав, що «Розиск...», або «Розслідування» називається.

Нечесних, забобонних, лицемірів, симоніаків⁴⁵, дурисвітів, лінивих жебраків, облудних «пророків», навіжених та службовців, що про фальшиві дива та судівничу астрологію⁴⁶ базікали, охоче викривав і переслідував. Як заступник голови Синоду святого [він] розтратників, клятвopушників, крутїв та непокірних вигнанням, карцером та іншими, провинні відповідними, тортурами карав. У справах віри запідозрених, які проти бога та монарха виступали, до таємних переворотів державних охочих і в клятвopушенні навмисному звинувачених, у суді при зборі за || гальному асесорів звань [усіх] позбавляв або рукою преторською та впливовою на муки карами належними передавав⁴⁷.

Оскільки володарям сподобатись за найпохвальніше вважав, то й він династам, вельможам та достойникам щонайрозумнішим вельми дорогим був. Князь найясновельможніший Гольштїнії Кароль Фрїдрїх, який 1724 року на Русь прибув, часто Теофана на розмови запрошував і в коло своє, разом з приятелями, яких Теофан [сам] вибирав і з собою приводив, [радо] прийняв. [Цей] превелебний ясновельможний князь Гольштїнії, єпископ любекський Адольф, з коронною принцесою Єлисаветою заручений, який невдовзі в Петрополі смертю трагічною помер, також часто для розмов його приймав.

1715 року езуїти з ласки колегії імператорської у Петрополі та Москві школи й проповідників релїгії [своєї] завели. Протягом років багатьох [вони], на шкоду становища церкви руської, між собою й з іншими в Польщі та Італії торгівлю [жваву] книжками провадили, багато з яких підступно й неправильно написаними виявились. Тому Теофанові та колегам його почати проти них розслідування доручено було. Тим, що, нарешті, зізнались, та їх спілникам декретом детальним, на зразок англїйців чи батавійців⁴⁸, вказівку дано було за межі Русї вий-

⁴⁴ Дмитро Туптало (1651—1709) — український учений, письменник, громадський та церковний діяч, від 1702 року — митрополит сибірський, а згодом ростовський. Написав «Руко орошене» (1680), «Четғын — Мишен» («Життя святих», 1684—1704), «Розыск о розколынической брынской вере, о учении их, о делах их и изьявление, яко вера их не права, учение их душевредно и дела их не богоугодны» (1709) та низку творів історичного характеру.

⁴⁵ Людей, що торгували церковними посадами. Сама назва походить від імені Симона — керівника «еретичної» секти гностиків.

⁴⁶ Це видно хоча б з «Регламенту духовного» від 1719 року, який «поривав з забобонами, від дукївництва вимагав навчання, осуджував його виняткову окремішність, а в очах старовірців він [Теофан] був явним поборником ненависної ересі» (Александр Вгückнер. Цит. праця, стор. 335).

⁴⁷ У запалі політичної боротьби Теофан, сповнений ненависті до поборників старих порядків, нерідко переслідував не лише їх, а й цілком невинних людей, які теж були прихильниками нововведення, але їм не подобались окремі форми втілення нових ідей, надмірна жорстокість щодо переможених, яка інколи межувала з варварством. Брікнер доречно зауважує, що він «постійним втручанням до політики, інтригами, застосуванням найнеморальнішої зброї у боротьбі проти таких же безоглядних і неморальних ворогів... нагадує перших священників церков...» (Александр Вгückнер. Цит. праця, стор. 336).

⁴⁸ Голландців.

ти, а також аби нікого ні з сього чину, ні з ченців-католиків усякого [іншого] чину на Русь не посилали.

263 Астрологію судівничу він переглянув, піввірш такий додавши: Мудрий зорями правити буде. ॥

Тим, що книжечку отця Рібери ⁴⁹, церквою католицькою схвалено, та інші твори, шкідливі й хибні, у перекладі грецькою та славонською мовами в Москві крадькома видати й усюди на Сході поширити хотіли, під вартою до Петрополя приведеним від задуманого відмовитись наказав.

Священників, що святощі до покоїв осіб високопоставлених у посьольствах або під час навчань військових на землі й на морі подавали, на прохання Петра Великого, попередивши, постів та сповіді не вельми строго дотримуватись зобов'язав, давши передбачливо вказівку, як [ім] поводитись. У сьому разі він, звичайно, говорив: «Краще досвідчених під покрівлю Христа допускати, до чернецтва, тобто наблизити, ніж тих, яким досвіду ще треба набувати».

Для вивчення в академіях мов східних, математики та філософії новітньої коштом імператора, що з Синоду святого видавався, деяких [юнаків] під наглядом абата Крулицького до Богемії, а інших — до Саксонії посилали, про успіхи яких, з листів довідавшись, він вельми турбувався.

Свій портрет малювати він ніколи не дозволяв; волів ліпше прославитись ужинками таланту [свого]. Але по смерті його імператриця Анна маляреві портрет його відтворити й на міді викарбувати наказала. Залишені ним твори як прозові, так і віршовані, є пам'ятками, які щодо хисту, глибоки думок і вишуканості стилю визнаються знавцями як виняткові.

До них належать:

264 1. Катехизм для молоді з поясненням мови Христа на горі, як сказано в «Матвія», розділ п'ятий. Деякі росіяни катехизм сей осудили тому, що про культ ікон святих він інакше вчив, ніж Яворський у «Камени віри», догма перша. ॥

2. Законні синодальні (Регламент духовний), або канони церковні, Петром Великим і Синодом святим схвалені та мовами різними надруковані.

3. Про дійсність хрещення шляхом кроплення або поливання, без уживання занурення урочистого, бо колись дехто на Русі християнами справжніми визнавати пропонував лише шляхом [занурення] хрещених.

4. Про шлюб росіян з іншими, що не належать до церкви грецької, але Христа визнають, з формулками різними та звичаями, у Петрополі 1721 року в перекладі мовою німецькою заслужено видана. В історії церковній, написаній ним, але не виданій, він вчений й обряди церковні, примітивній православної церкві грецькій до часів Константина Великого притаманні, розглянув.

5. Про право імператора руського призначати, кого він захоче, наступником [своїм]. Цей [твір] у Москві згодом надрукований, 1724 року в учених актах Лейпціга детально прорецензований був.

⁴⁹ Рібера, Рібейра (Ribera Bernardus Franciscus) — іспанський чернець чину домініканців, колишній домашній священик іспанського посла в Росії герцога де Лірія. Написав «Responsum ant apologeticum ecclesiae catholicae contra calumniosas blasphemias J. F. Buddaei nomine evulgatas in orthodoxos latinos et graecos, quo «Petrae fidei» a Stephano Javorscio ad evertendum Lutheri Pantheon jactae repetitur istus» або інакше «Echo fidei» («Відгомін віри»). За одними даними ця праця була видана у Відні 1730 року, а за іншими — 1731 року і спрямована вона головню проти твору Будея «Про непримиренність грецької та латинської церков», на захист твору Стефана Яворського «Камінь віри». Свою працю, за бажанням та порадою герцога де Лірія, Рібера присвятив імператриці Анні Іоанівні.

6. «Сльози України», або Промова похоронна про життя, подвиги та смерть Петра Великого, видана славонською, латинською, а також німецькою мовами, яка в Німеччині значення набуває.

265 7. Промови похоронні на смерть імператриці Катерини та імператора Петра II, княгині Мегаполітанської Катерини Іванівни, in quarto, які, після укладення зі шведами миру Нойштадтського, як сказано в псалмі 147-у|| у Петрополі славонською й німецькою мовами, in folio надруковані були.

Том проповідей релігійних, які він на святах урочистих, уродинах, іменних [та] евхаристіях дому царського, на енкеніях або посвятах церков та з інших багатьох нагод виголосив, in quarto. Крім того, він склав поеми розмаїті, оди численні, Горация наслідуючи, передусім [оду], яку він урочисто виголосив, коли Петро II до Новгорода завітав, а також на честь Богині Пропасниці, від якої він тоді страждав, іпохондрії й тому подібне. Сатири проти звичаїв віку зіпсованих, ганьбителів мистецтв високих, проти віршомазів бездарних та інших писак невдалих. На підставі [праць] Гугона Гроція⁵⁰, Лябадія⁵¹, Туретіна та інших він книжку чимало «Про правдивість релігії християнської» скомпонував, яка нападу [на себе] не очікує.

Він склав [також] сміховинки, проти отця Рібери Бакріонського, антапологета, пресвітера при послі іспанському на Русі герцогові Тірійському⁵² спрямовані, [де] він ті вади, якими той зухвалій чернець домініканський достойників видатних на Русі таврувати не соромився, ідко всміяв.

266 Коли в цидулках анонімних і книжечках пасквільних, що в часи Петра I та Катерини ворогами поширювались, чимало облудного й на виникнення розбрату розрахованого викрито було, він безліч разів, за санкцією Сенату наради збираючи, програмами, [теж] Сенатом схваленими, проти суперечок боровся, яким, за || правом господнім та людським, слід було край покласти. Листом вітальним до імператриці Анни, коли вона з Курляндії до Москви прибула, абн кермо влади успадкованої [до рук своїх] взяти, надрукованим та прилюдно виголошеним, він ласки великої до себе добився.

З латинської [він переклав] «Театр історичний» Штратемана⁵³, з ні-

⁵⁰ Гугон Гроцій (Hugo Grotius, de Grooti, 1583—1654) — голландський державний діяч, юрист та письменник, засновник філософії права та вчення про загальне державне й міжнародне право. Написав коментарі до святого письма, яким Лейбніц віддавав перевагу над іншими, «Про правдивість релігії християнської» (1662) та «Шлях до миру церковного».

⁵¹ Жан Лябадія (Jan Labadie, 1610—1674) — діяч реформації, противник схоластичного методу в навчанні, критик протестантських догм; був професором і ректором Монтбанської академії. Найбільший вплив мав у Голландії та Німеччині.

⁵² Герцоґ де Лірія (Liria, i. Jacobo Francisco Fitzjames Stuart de Duque, 1695—1733) — посол Іспанії в Росії, який завжди сприяв чинну святого Домініка і взагалі католикам.

⁵³ Вільгельм Штратеман (Stratemann Wilhelm, 1629—1684), німецький протестантський учений, автор історичного твору «Феатрон, или позор гисторический», доведеного до 1680 року, який від 1749 року в Росії був заборонений. Твір цей відомий у перекладі Г. Бужинського (виданий 1742 року), але не з німецької, а з латинського перекладу Крамера. Гаврііл Бужинський — учень Києво-Могилянської академії, від 1706 року — професор Московської слов'яно-греко-латинської академії. Бужинський — один з палких прихильників Петрових реформ. Він вважається автором першого в Росії світського букваря «Юности честное зерцало» (1717), книги «Служба и синаксарни, т. е. сокращенное повествование о житии благоверного великого князя Александра Невского» (1725) та інших творів. Відомий як перекладач гуманістичних і просвітницьких творів, зокрема таких, як «Эразмовы дружеские разговоры» (1717), «Введение в историю европейскую...», «О должностях человека и гражданина по закону естественному» (1724) Самуїла Пуфендорфа та ін. Багато з книг його конфіскувалось і заборонялось.

мецької мови — географію Гібнера⁵⁴, з польської — афоризми стародавніх та інше. Ним гімни святі та канти моральні складені, які для розваги належної та пристойної іноземців і вихованців музикою та хорами супроводжувались. Він їх розучувати наказував і співати по кілька разів. На окремих книжках, які він вибирав, схолії, міркування й уваги немаловажні записував.

У цих та інших творах, частково вже виданих, а частково рукописних⁵⁵, він мови всю приналежність і вишуканість проявив, якою народи інші, культурніші вславляються. І мові руській її не бракуватиме також, коли постановою розумною вченням і зборів академічному поліпшення культури мови руської доручено буде.

267 Те цінне, що вже раніше згадувалось, і рукописи, як ті, що у скрипках його заховані й // через смерть його викінчення [свого] позбавлені, так і ті, що старанно вишукуються, у один том посмертний збираються. Протягом багатьох років разом з іншими теологами церкви руської виданням мовою славонською виправленого кодексу святого Біблії разом з таблицями мідними в друкарні монастиря Невського він наполегливо займався. Але хворобами та іншими справами обтяжений і, нарешті, смертю заскочений, архієпископом тверському, вологодському, Другого, або Нижчого Новгороду (Новгорода Нижнього), архімандритові невському Стефанові Калиновському та іншим теологам ученим смолоскип сєї передав.

Коли про написання відповіді професорам Сорбонни паризьким йшлося, які в Москві 1717 року Петрові Великому про об'єднання церков грецької та латинської пропозиції внесли, то Яворський, голова Синоду святого й митрополит рязанський її написав, але тому що лист той, як тривіальний надто, так і щодо моменту та гідності церков обох не досить величавий імператорові здавався, він Теофанові справу доручив, лист якого, розумно, солідно та розважно написаний, до Парижа вислано було (див. Будей «Про грецької та латинської церков непримирненність»)⁵⁶, in quarto.

268 Ті, що з ним у ближчих стосунках були, багато прислів'їв мудрих та вишуканих, сентенцій геніальних, серйозних та жартівливих оповідок, приказок та іншого засвоїли й запам'ятали, що маловажнішим здається, але гідне, аби його впорядк // кувати й до загалу широкого довести. Книжечку про речей визнання й застосування, що чвари викликають, про християн обряди церковні він досить ерудовано з тією лише метою написав, аби, коли неєдність [поглядів] установити, то у всякому разі толерантність і прихильність між сектами різними зберегти, які в питаннях окремих віри християнської поглядів різних дотримуються. Вона, на жаль, ще й досі в рукописі й колу широкому невідома.

Він казав, що нова філософія Вольфова⁵⁷, який колись професором

⁵⁴ Йоганн Гібнер, (Johann Hübner, 1668—1731) — німецький вчений-географ, письменник та педагог, ректор у Мерзбурзі та Магдебурзі. Написав твір «Kurze Fragen aus der alten und neuen Geographie» (1693), який перевидався 36 разів і перекладений всіма європейськими мовами. Крім того, Гібнер вивчав історію реформації.

⁵⁵ З перелічених творів переконуємося, що авторів життєпису Прокоповича невідомі його рукописні філософські твори, написані у Києві, що зберігаються в рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки АН УРСР у Києві (шифри ДА ДА ДА ДА ДА ПОЧ ДС п. 43 ; п. 485 ; 246 п. ; п. 418 ; 248 п. ; п. 417 ; Б. 43 ; 141 п. та ін.).

⁵⁶ J. F. B u d d e u s. Romana Ecclesia cum ruthenica irrevocabilis. 1719

⁵⁷ Християн Вольф — німецький філософ, математик, вчитель Ломоносова. Сприяв запрошенню на кафедри Петербурзької академії наук, почесним членом якої був сам, таких німецьких учених, як Микола й Данило Бернуллі, Герман та Більфінгер. Вольф намагався популяризувати філософію Лейбніца. Йому належить твір «Про практичну філософію загальну, математичним методом написану» та ін.

у Галле був, а нині — у Марбурзі, є надто плоскою [навіть] для початківців, про ерудитів уже не кажучи. Твори Будея⁵⁸ вище від інших він цінував, з ним [самим] та з іншими [вченими] Німеччини й Англії листування [жваве] підтримував.

Багато іноземців, що в книжках виданих позитивно згадали про нього, енкомії йому писали. До тих, які підтверджують усе те, що для похвали покійного ми уже наводили, [належать] Яблонський⁵⁹, голова Берлінського наукового королівського товариства, Баер⁶⁰, професор Петропольської академії наук (у присвяті до «Опису Китаю» Теофана [згадує]), Більфінгер Тюбінгенський⁶¹, абат Мосгайм⁶², Пфафій⁶³, Коль⁶⁴, Мартіні⁶⁵ та Штраленберг⁶⁶, Томас Консет, колишній пастор

⁵⁸ Йоганн Франц Будей (Johann-Franz Buddeus, 1667—1729) — німецький вчений, професор філософії в Галле та теології в Єні, опонент Вольфа. Прихильник ідей реформиції, гуманізму та просвітництва. Написав низку творів з філософії, філософії права, історії філософії та теології.

⁵⁹ Яблонський (Paul-Ernst-Daniel Jablonski, 1693—1757) — кальвіністський теолог, орієнталіст, президент Королівської академії наук у Берліні. Написав чимало праць (латинською та німецькою мовами), що стосуються питань лінгвістики та теології.

⁶⁰ Баер (Байер, Бейер, Beier Gottlieb-Theophrastus Siegfried, 1694—1738) — орієнталіст, професор Кенігсберзького університету, академік Петербурзької академії наук, засновник «скандинавської» школи, прихильник вільного розвитку навчальних закладів, особистий приятель Прокоповича, якому він присвятив свій «Museum Siniticum» («Опис Китаю»). Теофан, зі свого боку, присвятив йому вірша латинською мовою, написаного з приводу смерті Баєрового сина (Див. «Неопублікований Теофан Прокопович», «Вітчизна», 1969, № 10, стор. 177). Присвята «Опису Китаю» дуже нагадує «Життєпис Теофана Прокоповича», переклад якого подаємо. Існує припущення, що автором його є сам Баєр. Такої думки дотримується і Олександр Брікнер, зауважуючи: «...Він лише не знайшов свого Калімаха... бо життєпис його, який належить перу академіка-історика Баєра, лишився далеко позаду італійського панегірика, якого він був би набагато гіднішим» (Alexander Brückner. Цит. праця, стор. 336).

⁶¹ Більфінгер (Bilfinger Georg-Bernhard, 1693—1750) — німецький учений, приятель і послідовник Хр. Вольфа, за рекомендацією якого його прийняли в члени Петербурзької академії наук. Працював у царині філософії й природознавства, є автором твору, надрукованого 1735 року в Тюбінгені, «Stefani Javorskii metropolitae Resanensis et Mugomiensis discursus de reoena haereticorum», написаного для спростування відомої книжки отця Рібери. Написав ще низку творів, серед яких «De harmonia animi et corporis» («Про гармонію тіла й душі»), що потрапила до «Index librorum prohibitorum» (покажчик книжок, заборонених папою римським). Відомий як атеїст.

⁶² Мосгайм (Johann-Lorenz Mosheim, 1694—1755) — лютеранський теолог, професор у Гальмштаді, а згодом у Гетінгені, противник лютеранської ортодоксії та її ворожості до науки й освіти, прихильник Сервета, що видно з його «Vulkanische Bibliothek» (збірка творів, спалених за наказом духовної та світської влади). Написав чимало праць з теології та «Історію Сервета».

⁶³ Христофор-Матвій Пфаф (Pfaff, 1686—1760) — професор Тюбінгенського університету, протестантський теолог. Відомий як палкий прихильник об'єднання лютеранів з реформаторами, якому він сприяв своїм твором «De originibus juris ecclesiastici» (1719).

⁶⁴ Йоганн-Петер Коль (Kohl, 1698—1778) — академік. По виданні праці «Лютеранізація грецької церкви» (Любек, 1723) був запрошений до Петербурзької академії наук, але по двох роках його вислали з Росії. Був автором праць з історії церкви.

⁶⁵ Християн Мартіні (1699 — рік смерті невідомий) — німецький філософ, академік, Мартіні, рекомендований Вольфом Блюментростови, 1725 року був запрошений до Петербурзької академії наук. Через переслідування з боку Більфінгера 1729 року вїхав з Росії. Серед інших творів написав «Nachricht aus Russland», третій розділ якого присвячено викриттю злов у Петербурзі 1727 року.

⁶⁶ Філіп-Юхан Штраленберг (Philipp-Juchann Strahlenberg, 1676—1747) — німецький учений, автор праці географічного характеру, переклад якої здійснив В. Н. Татишев.

церкви англiканської на Русі (у книжці «Про становище церкви руської», яку він по-англійському написав) ⁶⁷.

Якийсь старий єпископ руський, серед пиятик та забав вихованих, так влучно висловився: «Поки ми на Русі хлібом простим та напоєм природним користувались, міцними ми й без лікарів ||, від хвороб вільними жили; але потім, як іноземців розкоші, вина з Панонії, Німеччини, Галлії, Іспанії, з (єрмітажів) складів Бургундії, Кампанії завезені сюди та все інше, сектантське так зване, значення набуло, усі майже ми на ноги, камінь, сухоти та памороку страждати почали й багато [з нас], які до цього процвітали, з живих числа вже вирвані». На це заслугою освічений [голови святого Синоду Теофан так] відповів: «Коли країни окремі родові людському для їжі плоди кращі дають, то чому ми з рук господа, творця землі всієї, приймати їх не повинні?». Він казав, що стосовно людей, яких християнами не визнають, хоч вони, відповідно до розділу п'ятого «Дій апостольських», богобоязливі та праведні, думки такої приблизно дотримується й [попередню] спростовуючи, вислів оцей наводив: «Коли п'єш добре вино, не питай ніколи, звідки воно, а коли хтось порядна людина, не питай, хто його Бог і де його батьківщина».

[Його] посади й церковні звання.

Як архієпископ псковський і нарвський він, відповідно до вказівок правил церковних, єпархії часто відвідував, монастирі та церкви, що до його стіли належали; що виправити слід, указував, керував і, достойниками місцевими прихильно сприйнятій, проповідями [своїми] братів у вірі скріплюв.

По усуненні Теодосія архієпископа ⁶⁸, року 1725 [його] заступив і в Новгороді кирею архієпископську отримав. По заснуванні Петром Першим монастиря святого Олександра Невського згаданий Теодосій, спочатку туди першим архімандритом призначений, а одночасно й архієпископом новгородським, ці посади за задумом і вказівкою монарха найвищого займав, але по смерті його [Петра], внаслідок звинувачень, прилюдно в наказі оголошених і свідками важкими визнаних, під вартою до містечка Кюлі засланий був, де року 1728 помер. (Тут опис архієпископату його доданим бути міг би, кількість монастирів, прибутків розмір та капіталів обігових, які від єпископського банку та інших видів позик єпархія ся мала).

Теофан вельмишановний нічого такого, що, на погляд його, розвиткові єпархії цієї найбільшій сприяти могло б, невипробуванім і неперевіреном не пропустив. Собор кафедральний і будинки, що з залогом архієпископською межували, він обновив, розширив і оздобив, копальні солі, залишені або шведами колісь завалені, коли вони Новгород-місто завоювали, також по укладенні миру Столбівського відбудував. Навіть для зайвого всього він застосування знайшов.

Нарешті, для селян та землеробів у справах землеробства, малярства, скотарства та економії сільської дорадником бажаним, корисним та обачним був, підтримку велику їм надавав, урожаю більшого добиватись навчаючи.

Переклад з латинської та пояснення М. Д. РОГОВИЧА.
Філософська редакція В. М. НІЧІК

⁶⁷ Thomas Conset. The present state and Regulations of the church of Russia. London, 1729.

⁶⁸ Архієпископ Теодосій — віце-президент святого синоду Теодосій Яновський.

Вчені шанують Леніна

7 квітня відбулися урочисті Загальні збори Відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР, присвячені 100-річчю від дня народження Володимира Ілліча Леніна. Вступним словом збори відкрив академік-секретар Відділу член-кореспондент АН УРСР Б. М. Бабій.

100-річчя від дня народження Володимира Ілліча Леніна — геніального продовжувача революційного вчення Карла Маркса і Фрідріха Енгельса, творця Комуністичної партії Радянського Союзу, керівника найбільшої соціальної революції і засновника першої в світі соціалістичної держави, вождя міжнародного робітничого класу, всіх трудящих, зазначив Б. М. Бабій, викликало в нашій країні особливе духовне піднесення, творче натхнення серед радянських вчених.

З ім'ям і діяльністю В. І. Леніна пов'язана ціла революційна епоха. Він дав відповіді на найактуальніші питання, поставлені ходом історичного розвитку, всебічно розвинув теорію соціалістичної революції і будівництва комуністичного суспільства, озброїв російський, весь міжнародний революційний рух науково обгрунтованою стратегією і тактикою, очолив боротьбу робітничого класу за втілення ідеалів соціалізму в життя. Соціалізм, перетворений Марксом і Енгельсом з утопії в науку і збагачений Леніном новими висновками та відкриттями, втілюється в соціальну практику всесвітньо-історичних масштабів, став основною революційною силою нашого часу, — підкреслюється в Тезах ЦК КПРС до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна.

В. І. Ленін, сказав далі Б. М. Бабій, остаточно утвердив той головний нарідний принцип марксизму, що історія суспільства, як і природа, розвивається на основі об'єктивних, незалежних від волі людей законів, що саме на цих законах ґрунтується неминучість змін соціально-економічних формацій, і що так само, як на зміну ночі приходить день, на зміну капіталізму прийде соціалізм і комунізм.

Всесвітньо-історичні перетворення в нашій країні, говорить на закінчення Б. М. Бабій, в країнах усієї світової соціалістичної системи — це переконливе втілення ідей марксизму-ленінізму, вияв життєствердуючої сили вчення великого Леніна.

Член-кореспондент АН УРСР М. І. Супруненко присвятив свою доповідь темі «В. І. Ленін — натхненник і організатор

перемогі Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні».

Український народ славить і буде вічно славити Володимира Ілліча Леніна і ленінську Комуністичну партію гому, підкреслив доповідач, що вони круто змінили його історичну долю, відкрили перед ним шлях до соціального і національного визволення, запалили на боротьбу за побудову соціалізму і комунізму.

Українські буржуазні націоналісти і створена ними Центральна рада намагалися отруїти свідомість мас чадом націоналізму, перепинити шлях соціалістичній революції на Україні, увічнити тут капіталістичний лад. Реакційним прагненням націоналістів В. І. Ленін протиставив марксистське, інтернаціоналістське розв'язання національного питання. Він рішуче і послідовно боровся за право українського народу на створення своєї національної держави. Захищаючи право націй на самовизначення, В. І. Ленін пов'язував це питання з інтересами пролетарської боротьби за соціалізм. Таке розв'язання національного питання з'єднувало трудящих усіх національностей в єдину революційну силу. Саме тому переважна більшість представників Рад України на II Всеросійському з'їзді Рад голосувала за ленінський лозунг «Вся влада Радам!». Це значить, що вони голосували за встановлення Радянської влади і на Україні, що рішення II Всеросійського з'їзду Рад мали обов'язкову силу і для України. Але Центральна рада відмовилася підкоритися цим рішенням.

Більшовики України, керуючись настановами Леніна, висунули ідею скликання Всеукраїнського з'їзду Рад і, як справжній демократи, запропонували Центральній раді взяти в ньому участь. Ця ініціатива більшовиків дістала схвалення В. І. Леніна. Проте Центральна рада відмовилася від зробленої їй пропозиції.

В. І. Ленін уважно стежив за розвитком класової боротьби на Україні і подавав українським трудящим необхідну допомогу. 25 листопада 1917 року, виступаючи на Першому Всеросійському з'їзді військового флоту, він говорив: «Ми скажемо українцям: як українці, ви можете влаштувати в себе життя, як ви хочете. Але ми протягнемо братерську руку українським робітникам і скажемо їм: разом з вами ми будемо боротися проти вашої і нашої буржуазії. Тільки соціалістичний союз трудящих усіх країн усуне всякий ґрунт для національного цькування і гризні.» Цей

виступ вождя, як і ряд інших, мав величезне значення для дальшого посилення революційної боротьби на Україні, для викриття українських буржуазних націоналістів. Особливо великий вплив на маси справив написаний В. І. Леніним «Маніфест українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради». Цим історичним документом Раднарком визнав незалежність українського народу без усяких обмежень. Він зробив те, чого не бажав робити Тимчасовий уряд протягом багатьох місяців свого урядування. Разом з цим Маніфест викрив Центральну раду, як антинародний орган.

Всукраїнський з'їзд Рад, не зважаючи на перешкоди з боку Центральної ради, відкрився у Харкові 24 грудня 1917 року. Повноважні представники трудящих, керуючись настановами В. І. Леніна, проголосили Україну республікою Рад, обрали верховний державний орган Радянської України — Центральний Виконавчий Комітет Рад. Вождь революції був твердо переконаний, що трудящі України доб'ються перемог над буржуазією в найближчому майбутньому. Так воно і сталося.

Усі соціальні здобутки і соціалістичні перемог українського народу, його національне відродження його, розквіт, значає на закінчення доповіді М. І. Супруненко, здійснилися під ленінським прапором, на основі теоретичних настанов Володимира Ілліча Леніна, при його безпосередній участі й допомозі.

Академік АН УРСР П. М. Першин — людина, якій пощастило бачити Володимира Ілліча Леніна і працювати під його безпосереднім керівництвом, — розповів про ленінське розв'язання аграрно-селянського питання в нашій країні. Він поділився спогадами про виступ В. І. Леніна на I Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і сільськогосподарських комун 11 грудня 1918 року. В цій промові засновник Радянської держави накреслив шляхи переходу селян до колективного господарювання.

П. М. Першину довелося тоді брати участь у комісії, що на підставі ленінських вказівок розробляла проект «Положення про спільний обробіток землі». В. І. Ленін уважно прочитав цей проект і зробив цілу низку зауважень. Перероблений за ленінськими вказівками, проект був включений в «Положення про соціалістичній землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства».

— III з'їзд колгоспників, — сказав на заключення академік Першин, — підбив підсумки виконання ленінських заповітів щодо розв'язання аграрного питання в СРСР і накреслив шляхи дальшого розвитку колгоспного господарства.

З доповіддю «В. І. Ленін і розвиток філософії на Україні» виступив доктор філософських наук В. Ю. Євдокименко.

— Боротьба українського народу за соціальне і національне визволення, за розвиток духовних сил, культури, науки, філософської і суспільно-політичної думки невіддільна від імені Леніна та його вчення. Праці В. І. Леніна правили за ідейну зброю соціал-демократів на Україні у боротьбі проти ідеології ліберального народництва, «легального марксизму», «економізму», меншовизму, буржуазного націоналізму, — говорить доповідач. Благотворний вплив ленінських ідей позначився на творчості українських революціонерів-демократів кінця XIX — початку XX століть — П. Грабовського, Л. Українки, М. Коцюбинського, І. Франка. Ленінське філософське вчення відіграло вирішальну роль в ідейному загартовуванні більшовиків України, які вели боротьбу за втілення в життя ленінської теорії соціалістичної революції.

Після перемог Великої Жовтневої соціалістичної революції партія розгорнула широку пропаганду ленінських ідей, намагалося зробити їх надбутком усіх трудящих. Українські філософи-марксистки захищали від перекурчепення кардинальні принципи ленінізму як нового етапу в розвитку марксистської філософії, розвивали марксистсько-ленінську теорію, виходячи з найновіших досягнень науки і практики. Найбільш плідним у розвитку марксистсько-ленінської філософії на Україні є останнє десятиліття. Філософи республіки величезну увагу приділяють проблемам, щільно пов'язаним з практикою комуністичного будівництва, з потребами, що їх висувають сучасна суспільно-історична дійсність і розвиток науки. Найважливішою особливістю дослідницької і пропагандистської діяльності філософів України нині є поглиблене вивчення ленінської теоретичної спадщини.

Член-кореспондент АН УРСР С. М. Бібіков у доповіді «Ленінські ідеї і нові напрями в археологічній науці» спинився на аналізі ленінського положення про необхідність вивчати ранні сільські історичні спільності не лише з точки зору агрикультурної та побутової, а й політико-економічної. Ця ленінська теза, підкреслив доповідач, має методологічне значення для вивчення історії первісного суспільства, для розвитку нового напрямку в археології — палеоекономіки, для дослідження законів народонаселення, вивчення ранніх форм ремісничих виробництв, їх соціально-економічного змісту.

На підставі марксистсько-ленінської методології і аналізу великого археологічного і етнографічного матеріалу С. М. Бібіков реконструює особливу форму ремесла — обшине ремесло, що було поширене у первісно-общинному середовищі і передувало ремеслу, яке склалося в умовах феодалних і ранньокапіталістичних відносин під впливом суспільного поділу праці.

* * *

8 квітня відбулися урочисті Загальні збори ордена Леніна Академії наук УРСР, присвячені сторіччю ленинському ювілеєві. Учасники зборів заслухали доповіді — академіка Б. Є. Патона «Ленін і наука», члена-кореспондента АН УРСР В. І. Шин-

карука «Ленінізм — теоретична основа будівництва комунізму» і академіка АН УРСР І. К. Білодіда «Ленінська теорія соціалістичного національно-культурного будівництва».

В. А. АЗАРХІН

Підбиваючи підсумки

10—12 березня ц. р. відбулися Загальні збори Відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР, присвячені підсумкам наукової діяльності установ Відділу за минулий рік. На першому засіданні з доповіддю «Основні підсумки наукової діяльності установ Відділу за 1969 рік і завдання на 1970 рік» виступив в. о. академіка-секретаря Відділу член-кореспондент АН УРСР Б. М. Бабій.

У звітному році установи Відділу зосередили свої зусилля на виконанні завдань, накреслених ЦК КПРС і ЦК КП України щодо дальшого розвитку суспільних наук, підвищення ефективності наукових досліджень і прискореного використання у народному господарстві досягнень науки і техніки. Важливе місце в діяльності наукових колективів займало вивчення ленинської теоретичної спадщини, підготовка фундаментальних праць, присвячених 100-річчю від дня народження В. І. Леніна.

Доповідач докладно проаналізував роботу кожного інституту. Він відзначив, зокрема, що зусилля Інституту філософії АН УРСР були зосереджені на виконанні постанови ЦК КП України від 23 квітня 1969 року «Про заходи по дальшому розвитку наукових досліджень в галузі марксистсько-ленинської філософії та поліпшенню її викладання у вузах республіки». В Інституті здійснено ряд наукових і науково-організаційних заходів. Переглянуто план науково-дослідної роботи, який передбачає розробку актуальних філософських проблем, і насамперед проблем, діалектичного та історичного матеріалізму. Інститут приступив до розробки нового наукового напрямку «Діалектичний матеріалізм — філософська основа комуністичного світогляду»; силами науковців усіх відділів досліджується комплексна тема «Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції». Розпочато дослідження такої важливої теми, як «Методологічні принципи прогнозування соціальних змін у процесі комуністичного будівництва» та ін.

Відповідно до нових напрямів наукових досліджень переглянуто структуру Інституту. Створені нові відділи: діалектичного матеріалізму, сучасної зарубіжної філософії та філософських проблем психології. Відділ філософських проблем будівництва

комунізму реорганізовано у відділ історичного матеріалізму. У м. Івано-Франківську створено відділ атеїзму, який досліджуватиме соціально-психологічні фактори формування комуністичного світогляду. Проведено ряд заходів по зміцненню відділів кваліфікованими кадрами.

У звітному році Інститут філософії продовжував розробку ленинської філософської спадщини. Славному ювілеєві присвячено фундаментальні праці, зокрема, П. В. Копіна «Філософские идеи Ленина и логика», П. С. Дишлевого «В. И. Ленин и философские проблемы релятивистской физики», колективна монографія «Торжество ленинских философских идей на Украине», збірник «В. И. Ленин і деякі проблеми соціології». До знаменної дати проведено п'ять науково-теоретичних конференцій. Важливе місце займали дослідження з історії філософської та соціологічної думки на Україні, філософських питань сучасного природознавства, логіки наукового пізнання, естетичної, атеїзму, критики сучасної буржуазної філософії та соціології тощо. Завершено розробку таких актуальних тем, як співвідношення об'єктивних і суб'єктивних факторів в управлінні соціальними процесами, національне та інтернаціональне в житті народу, методологічні проблеми аналізу соціальної структури суспільства, критика сучасної релігійної ідеології та актуальні проблеми атеїстичного виховання трудящих, В. І. Ленін і філософія природознавства.

Науковці Інституту підготували до видання у 1971 році такі фундаментальні праці, як «Філософсько-соціологічні проблеми науково-технічної революції», «Соціологічні проблеми управління суспільними процесами», «Духовна культура і релігія» та ін. До друку підготовлено також твори Т. Прокоповича у двох томах.

Завершено господарсько-договірну тему «Розробка перспективного плану соціального розвитку Львівського телевізійного заводу». Це дало змогу розробити «Кодекс соціальних норм відносин на Львівському телевізійному заводі» та «Соціальний паспорт колективу ЛТЗ», які експонуються на ВДНГ у Москві.

Доповідач спинився також на роботі Інституту суспільних наук АН УРСР (м. Львів), колектив якого проводить

філософські дослідження комплексної проблеми «Історія суспільної думки та історія світової культури». Завершено монографічне дослідження на тему «Ідеологічна боротьба на західноукраїнських землях у 20—30 роках ХХ ст.». Написано також розділи колективної монографії «Реакційна суть ідеології і політики українського буржуазного націоналізму». Здійснено значну роботу по розшифровці та перекладу з латинської мови філософських трактатів «Фізика» і «Психологія» мислителів Києво-Могилянської академії І Гізелі і С Яворського.

Доповідач вказав також на недоліки, що мають місце в роботі установ Відділу. Відзначивши, що за звітний період наукові колективи видали значну кількість праць (друкована продукція лише Інституту філософії становить 300 друк. арк.), більшість з яких позитивно оцінена науковою громадськістю, Б. М. Бабій зауважив, що окремим дослідженням ще бракує нових теоретичних висновків, узагальнень і практичних рекомендацій. Не всі рукописи якісно готуються до видання. На вчених радах ще мало заслуховують наукових доповідей з питань методології, корінних проблем суспільних наук, не проводяться дискусії з важливих питань, мало виступають в радах молоді вчені, повільно розгортаються комплексні дослідження, науково-координаційні ради недостатньо спрямовують зусилля наукових колективів на розв'язання найважливіших суспільствознавчих проблем.

В обговоренні звітної доповіді взяли участь академік АН УРСР С. М. Ямпольський, директор Інституту археології член-

кореспондент АН УРСР Ф. П. Шевченко, член-кореспондент АН УРСР А. М. Шлепаков. Завідуючий відділом атеїзму Інституту філософії АН УРСР кандидат філософських наук О. С. Онищенко проаналізував стан підготовки наукових кадрів, підкресливши, що у зв'язку з розробкою Інститутом філософії нових наукових напрямів необхідно збільшити кількість аспірантських місць для підготовки фахівців у галузі філософських питань психології, методології і методики конкретних соціальних досліджень, критики сучасної буржуазної філософії та соціології.

На зборах з промовою виступив віце-президент АН УРСР академік АН УРСР І. К. Білодід.

Друге засідання Загальних зборів відбулося спільно з Відділом літератури, мови та мистецтвознавства. Його учасники заслухали доповідь академіка АН УРСР С. М. Ямпольського «Економічні проблеми науково-технічного прогресу» та члена-кореспондента АН УРСР В. І. Шинкарука «Сучасна науково-технічна революція і проблеми формування нової людини».

Відбулися вибори керівництва Відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР. Академіком-секретарем Відділу обрано члена-кореспондента АН УРСР Б. М. Бабія, заступником академіка-секретаря — доктора економічних наук С. М. Калиту. Членами Бюро Відділу обрані: академіки АН УРСР В. М. Корецький, А. Д. Скаба, С. М. Ямпольський; члени-кореспонденти АН УРСР О. М. Алмюв, Ф. П. Шевченко, В. І. Шинкарук та доктор філософських наук М. М. Олексюк.

Б. О. РУТКОВСЬКИЙ

Соціальні проблеми індустріальної праці

27—30 січня ц. р. у м. Вільносі відбулася всесоюзна конференція на тему «Соціальні проблеми індустріальної праці», присвячена 100-річчю від дня народження В. І. Леніна. В роботі конференції, організованій Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти Литовської РСР, Вільнюським державним університетом ім. В. Капсукаса, взяли участь учені та викладачі вищих навчальних закладів, заводи і соціологи, соціальні психологи, економісти Москви, Ленінграда, Києва, Львова, Новосибірська, Свердловська, Челябінська, Вільноса, Тарту, Риги та інших міст Радянського Союзу.

На пленарних та секційних засіданнях було виголошено близько вісімдесяти доповідей і повідомлень, присвячених загально-теоретичним та прикладним аспектам індустріальної праці.

І. П. Волков (Ленінград) у доповіді «Організація соціально-психологічних досліджень на підприємстві» підкреслив, що при розробці комплексних планів соціального розвитку колективів промислових підприємств соціально-психологічним дослідженням має бути відведено одне з провідних місць. Успіх масових соціально-психологічних досліджень на підприємстві зумовлюється їх правильною підготовкою і організацією. Для цього треба виконати ряд умов, а саме: розробити послідовну і технічно оснащену програму дослідження, залучити до участі в дослідженні досвідчених збирачів інформації (анкетерів, інтерв'юєрів), створити у колективі, який вивчають, адекватну психологічну реакцію на завдання дослідження. Інакше одержані в результаті дослідження дані будуть неповними і неточними.

В. Г. Подмарков (Москва) у доповіді «Промисловість як об'єкт соціального дослідження» виділив три рівні досліджень промисловості. На першому, загальному, рівні вивчається загальне становище промисловості в суспільному виробництві, досліджується вплив держави та інших соціальних інститутів на її розвиток. На другому, за визначенням В. Г. Подмаркова, особливому рівні досліджуються відносини всередині різних галузей промисловості. Третій рівень, одиничний, дозволяє розглядати сукупність соціальних явищ і зв'язків на окремому підприємстві.

В. Р. Полозов (Ленінград) у доповіді «Планована зміна соціальної структури праці в первинній ланці суспільного виробництва» спинився на проблемі впливу технічного прогресу на зміну соціальної структури і функцій підприємства. Необхідною умовою соціального розвитку будь-якого промислового колективу, на думку доповідача, є наявність об'єктивних критеріїв для характеристики базового стану і прогнозування змін соціальної структури

колективу підприємства. Соціальне планування на підприємстві покликане регулювати життя промислового колективу; воно насамперед спрямоване на поступове зменшення соціальних відмінностей між членами колективу, на більш повне задоволення їхніх матеріальних і духовних потреб, на поліпшення умов праці та побуту, удосконалення взаємин у колективі.

І. І. Лемпертас (Вільносі) присвятив свою доповідь питанням ефективності НОП. Він звернув увагу на те, що НОП повинна охоплювати всі аспекти роботи підприємства — від техніки до психології. На практиці спостерігається інше часто служби НОП звертають увагу передусім на раціоналізацію процесу виробництва, підвищення продуктивності праці і не враховують пов'язаних з ними психологічних факторів — ступеня втомлюваності, збільшення монотонності процесів праці тощо. Доповідач підкреслив, що ефективність НОП буде високою в тому разі, коли вона охоплюватиме усі питання розвитку підприємства — від технічних до психологічних — і враховуватиме не тільки безпосередній результат процесу виробництва, а й побічні, іноді небажані ефекти. Так, інтенсивність праці, стомлюваність робітників часом мало враховується як при перегляді норм, так і при визначенні заробітної плати, внаслідок чого виникають нічим не обгрунтовані відмінності в оплаті праці на однакових підприємствах, що є додатковим джерелом плінності кадрів.

Е. В. Купріянова (Новосибірськ) у доповіді «Факторні мотиви зміни місця роботи в народному господарстві» підкреслила, що ступінь стабільності кадрів є функцією двох змінних — раціонального використання робочої сили і задоволення потреб трудящих. Ці фактори можуть перебувати в єдності або ж суперечити один одному. Оптимізація керування рухом робочої сили може бути досягнута лише при умові, коли кожний окремий акт прийому на роботу буде збігатися з задоволенням потреб робітника.

О. М. Жеманов (Свердловськ) присвятив свою доповідь критичі буржуазних теорій про характер стосунків у промисловому колективі (на прикладі концепції «технологічного менеджменту»). Він критикує буржуазних соціологів Р. Дабіна, Д. Вудворда та інших, які абсолютізують вплив техніки і технології на соціальну структуру колективу, нехтуючи при цьому одним з найважливіших чинників, що впливає на формування соціальної структури, — капіталістичними виробничими відносинами. Вони свідомо замовчують вплив на стосунки в колективі конкретних форм зв'язку робітників із засобами виробництва, рівня розвитку виробничої демократії та ін.

О. С. Фріш (Москва) у своєму виступі

лі піддав критиці «споживацький» підхід до розробки планів соціального розвитку підприємств. Доповідач підкреслив, що виробнича діяльність трудового колективу має бути дільною у соціальному плані, бо активна участь його членів саме у цій діяльності — основа їхнього всебічного розвитку. Розглядати завдання всебічного розвитку членів колективу, пов'язуючи їх у першу чергу не з виробництвом, а з сферою відпочинку (будівництво стадіонів, клубів тощо) — значить протиставляти соціальний розвиток колективу соціальному розвитку суспільства в цілому і сприяти посиленню місницьких тенденцій. Доповідач наголосив також на актуальності вивчення техніко-економічного і соціального аспектів нормування праці.

На конференції працювали чотири секції. Перша секція об'єднала тематику, присвячену методологічним проблемам управління і соціальним аспектам управлінської праці. У доповідях З. С. Моркунас (Вільнюс), В. М. Орлова, Б. В. Смирнова, Ю. А. Дмитрієва, Б. Д. Васильєва, Б. Ф. Зарецького, Е. А. Агеева (Ленінград) було наголошено на актуальності розробки питань методології наукового управління суспільством у світлі таких завдань: 1) удосконалення методу наукового пізнання; 2) створення теорії управління і самоуправління суспільством; 3) застосування цієї теорії як інструменту в практичній діяльності. На секції обговорювалась проблема прийняття рішення як одного з елементів управління, що охоплює методологічні, соціально-економічні, психологічні аспекти, які виступають і як фактори обґрунтованості рішень, і як ступені самого процесу прийняття рішень.

Доповідачі підкресливали, що в науці управління теорія і методика прийняття управлінських рішень є центральними. Пояснюється це тим, що, як свідчить досвід управління будь-якою формою людської діяльності, рішення є основою і головним актом керівництва, важливим моментом прояву інтелекту і волі керівника. У виступах були також порушені проблеми створення нормативної системи управління виробництвом, з'ясування правильного вибору шляхів її побудови, говорилось про необхідність врахування людського фактора в управлінні, про специфіку і роль соціальної інформації. В. А. Буйвол (Львів) порушив питання про соціальний контроль як засіб управління соціальним розвитком колективу підприємства, розкрив зміст поняття зовнішнього, «автократичного» контролю, що ґрунтується на силі закону і авторитету, і внутрішнього, «етичного», що спирається безпосередньо на почуття особистості.

Тематика другої секції була присвячена соціальним проблемам наукової організації праці. Н. А. Лобанов, К. Т. Рубанова, М. Р. Ревенко, М. К. Серов, П. С. Ємшин, Є. А. Верещагі-

на, О. К. Ландсберг (Ленінград) наголосили в своїх доповідях на актуальності вивчення ленінської спадщини з питань наукової організації праці, на дальшому розвитку і конкретизації ленінських ідей в умовах науково-технічного прогресу. Йшлося також про соціально-економічний зміст наукової організації праці при соціалізмі, про вплив НОП як на формування об'єктивних чинників, пов'язаних із змістом і умовами праці, так і на удосконалення суб'єктивного фактора — робітника як продуктивної сили і як особистості.

Учасники секції заслухали повідомлення про вивчення стосунків у первинних промислових колективах, про інтелектуалізацію праці та її вплив на розвиток особистості, про соціальні фактори підвищення продуктивності праці на промисловому підприємстві та ін. Кілька виступів було присвячено дослідженню норм спілкування у виробничому колективі, соціально-психологічній атмосфері робітничих колективів, соціальних аспектів використання, оцінки і стимулювання інженерної праці.

Третя секція зосередила увагу на соціальних проблемах руху кадрів у промисловості. М. І. Ракчєєва-Полозова, А. С. Розанельська, М. А. Маркарян, С. А. Кугель (Ленінград) виступили з повідомленнями про регулювання руху робочої сили і зростання соціальної мобільності. Зокрема говорилось, що постійною причиною руху робочої сили є протрєсуюча зміна матеріально-технічної бази виробництва, яка викликає перерозподіл частини зайнятих між різними галузями промисловості, а також зміни у професійно-кваліфікаційній структурі сукупної робочої сили. Підкресливалось, що перспективний баланс робочої сили по професіях і спеціальностях покликаний відтворити основні зміни в соціальній структурі виробничого колективу, що він повинен бути одним з інструментів керування рухом робітників, який зумовлюється технічним прогресом.

Е. Г. Антосенков, В. П. Михайловська, Т. О. Сільченко, В. Г. Малигін (Новосибірськ) спинилися на тенденціях і факторах професійної стабільності у машинобудівній промисловості. Г. В. Ляльченко, І. М. Венікус, В. У. Баумілене, Ю. Ю. Урбонас, В. П. Рекавічене, І. Амбрасене (Каунас) у своїх виступах говорили про дослідження форм і інтенсивності руху робочої сили, про фактори, що зумовлюють стабільність кадрів та ін.

На четвертій секції обговорювались питання планування соціального розвитку колективів промислових підприємств.

М. М. Тихонов, І. Н. Сіземська, Ю. С. Лошкар'єв, В. В. Крєвєвич, Г. С. Слободянов, В. А. Охріменко (Москва) поділилися досвідом соціологічних досліджень на промислових підприємствах, метою яких була розробка

планів соціального розвитку, вивчення професійної структури підприємства і її планування. Було наголошено, що при дослідженні процесів, які відбуваються у професійній структурі підприємства, і при плануванні її розвитку необхідно мати на увазі дві групи факторів. З одного боку, фактори, що характеризують ступінь відповідності професійної структури (технічних взаємозв'язків) вимогам технічного прогресу, з другого боку, фактори, що характеризують ступінь раціонального використання робітника як особистості. На секції обговорювалися також питання: соціальне планування і соціалізація особи; соціально-політична структура суспільства і соціальне планування; методи регулювання соціальної структури промислових підприємств; оплата праці і використання колективних фондів у плані соціального розвитку підприємства; методика планування підвищення дисципліни праці у промисловому колективі та інші.

В. С. Панюков (Новосибірськ) спинився на аналізі поняття соціального потенціалу промислового колективу у галузі продуктивності праці та інших соціальних дій. Рівень соціального потенціалу промислового колективу, на думку доповідача, є мірилом відповідності колективу в цілому або його окремих параметрів виробничим і соціальним завданням.

У виступах Л. О. Олесневича, В. О. Яхонтова, Г. Е. Луць (Львів) було розкрито зміст понять перспективного і оперативного планування, наголошено на необхідності врахування при соціальному плануванні специфічних особливостей і рис, притаманних молодим робітникам.

Підсумовуючи роботу конференції, її учасники відзначали напрями поглиблення наукових досліджень у галузі соціальних

проблем індустріальної праці. Таким актуальним напрямом є подальше вивчення тенденцій зміни характеру і змісту праці, визначення способів нейтралізації негативного впливу конвейерних та інших однакових типів праці на ставлення до праці.

Серйозної уваги заслуговує така соціальна проблема, як невідповідність між високим рівнем освіти багатьох робітників і низьким функціональним змістом праці на багатьох виробничих операціях, що викликає незадоволення працею в частини робітників, особливо молоді, підвищує плінність кадрів. Перехід до загальної обов'язкової середньої освіти, якщо не будуть вжиті відповідні заходи, може призвести до загострення суперечності.

Конференція виробила також практичні рекомендації з приводу обговорюваних проблем. Було визнано доцільним ширше використовувати системний підхід, об'єднувати зусилля соціологів, економістів, юристів, математиків у дослідженнях проблем управління. Плани соціального розвитку колективів підприємств повинні базуватися на конкретних соціальних дослідженнях, бути науково обгрунтованими. З цією метою конференція рекомендувала створювати на підприємствах загальнозаводські постійно діючі комісії, у функції яких має входити розробка такого плану. Найважливіші положення плану соціального розвитку бажано включати в колективний договір між адміністрацією і профспілковою організацією, що сприятиме посиленню постійного громадського контролю за ходом виконання плану. Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти СРСР рекомендовано розглянути питання про підготовку у вузах спеціалістів з соціальних проблем праці.

М. О. САКАДА

Проблеми логіки і методології системних досліджень

У жовтні 1969 року в Одесі відбулася Республіканська наукова конференція, організована Інститутом філософії АН УРСР, Інститутом історії природознавства і техніки АН УРСР та Одеським університетом. У ній взяло участь близько 150 вчених різних спеціальностей: філософів, логіків, соціологів, біологів, економістів, психологів, математиків, кібернетиків. Вони прибули з Києва, Харкова, Донецька, Дніпропетровська, Херсона, Чернівців та інших міст України, а також із Москви, Новосибірська, Ленінграда, Тбілісі. Їх основною метою було обговорити деякі кардинальні проблеми логіки і методології системних досліджень, у тому числі й такі, як специ-

фіка системного підходу до об'єктів дослідження, формальні мови системного аналізу, перспективи розвитку загальної теорії систем і її відношення до інших наук.

Основні проблеми обговорювалися на загальних засіданнях конференції, а питання практичного застосування системних методів у конкретних науках — на секціях застосування системних методів у соціології, педагогіці, природознавстві, а також секціях системного підходу до наукового знання і системного проектування у техніці.

Основна дискусія розгорталася навколо доповіді А. І. Уйомова (Одеса) «Завдання і методи системних досліджень» і

В. М. Садовського (Москва) «Про розробку загальної теорії систем».

А. І. Уйомов відзначив, що теоретико-системні дослідження є далішим розвитком і конкретизацією основних принципів діалектичного матеріалізму, зокрема того аспекту діалектики, на основі якого Ф. Енгельс визначив її як науку про зв'язок. Він піддав критиці помилкове протиставлення теорії систем і системних методів дослідження діалектичному матеріалізмові, яке трапляється в працях не тільки буржуазних, але й деяких наших філософів. На його думку, питання про місце і роль загальної теорії систем і методології системних досліджень у науці зводиться до того, як використовується методологічна функція діалектики як учения про зв'язок: на рівні загальних принципів чи спеціальної теорії, у якій ці принципи дістають сувору логічну експлікацію і будуть оснащені спеціальним формальним апаратом. У цьому зв'язку доповідач висловив свою незгоду з В. М. Садовським та іншими філософами, які вважають спроби побудувати загальну теорію систем на даному етапі розвитку науки передчасними, а також заперечував той погляд, нібито через свою загальність і абстрактність положення такої теорії будуть надто тривіальними і безмістовними, щоб мати якесь практичне значення. Для прикладу він послався на результати, одержані в Одеському університеті, де досліджувалися залежності між загальносистемними характеристиками і так званими системними параметрами, які мають універсальний характер у тому розумінні, що їх можна застосувати до всіх об'єктів, розглядуваних як системи. Ці залежності виявилися аж ніяк не тривіальними.

В. М. Садовський спинився на питаннях історії виникнення і становлення системного методу в науці, визначив основні напрями системних досліджень, як-от: 1) розробка філософських проблем системного підходу; 2) побудова логіки і методології системного дослідження; 3) створення загальної теорії систем; 4) спеціальнонаукові системні розробки в конкретних науках. Він відзначив, що відсутність єдності в розумінні суті і специфіки системного підходу значною мірою пояснюється існуючими відмінностями у визначенні поняття «система». Потім доповідач проаналізував визначення поняття «система», запропоноване групою одеських логіків. Він зауважив, що це визначення — одне з небагатьох у теорії систем, яке не просто постулюється, а є результатом аналізу і узагальнення інтуїтивних уявлень, а також практики вживання терміна «система» в різних науках, але водночас підкреслив, що воно еквівалентне іншим визначенням, наприклад тим, які дали Холл, Фейдзін, Месарович, хоча інтенціонально і відрізняється від них деякою гносеологічною спрямованістю.

В. М. Садовський висловив припущення про перспективність використання теорії

відношень для побудови формального апарата системного аналізу.

В. А. Лефевр (Москва) у своєму виступі критикував існуючі визначення системи за те, що вони не враховують відмінностей між реальною структурою системи і її відображенням у свідомості дослідника. На його думку, визначення системи, запропоноване А. І. Уйомовим та іншими, онтологізує елементи, які є засобами дослідження реальної системи. Аналогічний погляд висловив і Г. П. Щедровицький (Москва), вимагаючи чітко розрізнити власне системні дослідження від методології системних досліджень. Відсутність такої межі спричинює переплутування філософських, методологічних проблем з конкретнонауковими, а це породжує безладдя в системних дослідженнях, відсутність взаєморозуміння. Г. П. Щедровицький далі твердив, що багато дослідників (наприклад, Ю. А. Урманцев та ін.) залічують себе до логікометодологічного напрямку, але насправді займаються не методологією, а логікою або онтологією систем.

В. Т. Кулик (Київ) відзначив, що чимало авторів у працях з теорії систем по суті не розкривають специфіки системи, обмежуючись лише вживанням терміна «система». Дуже часто системний підхід зводиться до переформулювання в нових термінах старих проблем без будь-яких конструктивних рішень. Тому тепер загальна теорія систем надто далеко від практичних застосувань. Доповідач підкреслив, що потрібний тісніший контакт теорії систем із системним проектуванням у техніці і теорією управління великими системами.

Г. Я. Портнов і В. І. Богданович (Одеса) спинилися на проблемах виявлення зв'язку між системними параметрами. Вони, зокрема, звернули увагу на те, що вже на даному етапі досліджень вдалося встановити досить цікаві залежності між деякими характеристиками систем, загальнозначимими в класі систем.

В. І. Герчиков (Новосібірськ) детально висвітлював висунутий ним структурно-функціональний підхід до визначення системи.

С. І. Кордон (Дніпропетровськ) та ще дехто висловили думку про непотрібність пошуку всеосяжного визначення системи. М. В. Попович (Київ) вважає, що логічний апарат, застосовуваний для опису систем у деяких запропонованих концепціях, помітно відрізняється від звичайної логічної мови, у основі якої лежить принцип екстенціональності. На його думку, щоб уникнути парадоксів і суперечностей при описі систем, потрібні критерії тотожності і відмінності систем та класів систем. З цією метою можна використати деякі інтенціональні підходи до проблеми тотожності, запропоновані в сучасній логіці.

Підводячи підсумки дискусії, що розгорнулася в питанні про визначення поняття

тя «система», В. М. Садовський і А. І. Уїюмов підкреслили, що обмін думками дав змогу уточнити ряд спірних питань і точніше визначити основні погляди щодо специфіки системного підходу і способу розуміння терміна «система». В. М. Садовський висловив незгоду з Г. П. Щедровицьким та іншими доповідачами на тій підставі, що порушені ними проблеми стосуються не стільки методології системного дослідження, скільки методології взагалі або теорії діяльності зокрема. Цим він пояснив відсутність взаєморозуміння в системних дослідженнях. А. І. Уїюмов відповів на критичні зауваження, висловлені щодо запропонованого ним визначення поняття «система». Він заявив, що не вважає хибною цього визначення те, що за його допомогою не можна диференціювати онтологічні і гносеологічні системи; це є наслідком широти системного підходу, який можна доповнювати іншими методами дослідження.

На конференції були також заслухані доповіді, присвячені проблемам створення формального апарата для опису систем. В. А. Ледевр ознайомив присутніх з розробленим ним апаратом опису систем, які за своєю досконалістю є порівнянними з дослідником. В. М. Костюк (Одеса) запропонував свій підхід до проблеми подання системи знання, спинився на застосуванні системного методу в створенні формального апарата індуктивного висновку.

Великий інтерес викликала доповідь Ю. А. Урманцева (Москва), у якій йшлося про оригінальний варіант аксіоматичної побудови теорії систем на базі структурних аналогій, виявлених у системах живої і неживої природи.

Слід відзначити доповіді, виголошені на секції застосування системних методів у соціології: М. С. Кагана (Ленінград) — про специфіку естетичних систем і системне вивчення мистецтва, Л. І. Пригожина (Москва) — про проблеми формального подання соціальних організацій; Л. Б. Зільбермана (Одеса) — про культурну традицію як механізм самоорганізації великих систем.

Численною і активною була також секція системного аналізу наукового знання. І. В. Дмитревська (Іваново), Л. Н. Сумарокова і Б. В. Плесьський (Одеса) розглянули можливості застосування системного підходу до розв'язання проблем скорочення і спрощення наукового знання. С. В. Остапенко (Нова Каховка) зачіпив проблему ефективності теоретичних систем взагалі і космологічних гі-

потез зокрема. Ю. А. Петров (Москва) і Л. М. Терентьева (Одеса) повідомили результати і висвітлили перспективи використання теоретико-системних методів у процесах навчання.

В останній день конференції тривала дискусія з питання про місце й роль теорії систем у науці.

С. Т. Мелюхін (Москва) критикував спроби створення загальної теорії систем, яка нібито має охопити природу, об'єднати як ідеальні, так і матеріальні системи. На його думку, ці спроби не можна оцінювати інакше, як повернення до механіцизму. Адже кожен рівень матерії має свої специфічні особливості і якщо об'єкти різних рівнів включити до сфери вивчення однієї теорії, то не буде нічого евристично цінного: така теорія виявиться або безмістовною, або просто хибною.

Е. Т. Юдін, В. М. Тюхтін (Москва), І. М. Кривко (Сімферополь) у своїх виступах висловили незгоду з поглядом С. Т. Мелюхіна. Зокрема, В. М. Тюхтін зауважив, що аналогії між теорією систем і кібернетикою, яка також вивчає закономірності на різних рівнях матерії, переконує, що положення такої теорії можуть виявитися цінними і інформативними. Проте питання полягає в тому, як перейти від найденних загальносистемних закономірностей до конкретних систем. В. М. Тюхтін висловив думку про перспективність методу системних параметрів у розв'язанні завдання збагачення концептуальної бази теорії систем. І. М. Кривко вважає, що діалектика також вивчає системи і закони їх розвитку в живій і неживій природі, а також мисленні, але це не робить її положення малоінформативними. Е. Г. Юдін висловив сподівання, що дискусія, яка велася часто на інтуїтивному рівні, усе ж сприятиме об'єднанню різних напрямів, що виникли в межах системних досліджень.

Учасники конференції відзначили зростаючий інтерес до проблем системних досліджень і схвально діяльність у цій галузі кафедри філософії Одеського університету, Інституту філософії АН УРСР, Інституту історії природознавства і техніки. Було прийнято рішення, у якому накреслено дальші шляхи в розвитку і удосконаленні системних досліджень, поставлено завдання посилити контакти між дослідниками різних галузей науки, полішити координацію системних досліджень.

Б. В. ПЛЕССЬКІЙ

Засідання координаційної ради

Відбулося чергове засідання науково-проблемної ради з історичного матеріалізму. До складу ради входять науковці Інституту філософії АН УРСР, викладачі вузів Києва, Одеси, Запоріжжя, Донецька, Севастополя, Харкова.

Крім поточних питань, було розглянуто план-проспект колективної монографії «Об'єктивні закони та практична діяльність людей», заслухано інформацію про участь філософів і соціологів України у VII Міжнародному соціологічному конгресі (Варна, вересень 1970 р.) та ін.

Інформаційну доповідь про основні напрями у розробці проблем історичного матеріалізму в республіці та про наукові праці, що вийшли за останні роки, зробила голова наукової ради проф. Л. В. Сохань.

У доповіді і дебатах підкреслювалось, що увага українських філософів була зосереджена на дослідженні вузлових методологічних проблем марксистської науки про суспільство предмет історичного матеріалізму та його місце в системі суспільних наук; взаємозв'язок діалектичного та історичного матеріалізму; історичний матеріалізм та конкретно-соціологічні дослідження; марксистсько-ленінське вчення про суспільно-економічні формації та ін.

У розробці проблем історичного матеріалізму важливе місце посідає висвітлення ленінської теоретичної спадщини в цій галузі, аналіз теоретичного внеску КППС у розвиток філософії марксизму-ленінізму. Цим проблемам присвячено працю В. І. Куценка «Комуністична партія і наука» (К., 1966); збірник «Гід прапором ленінізму» (Львів, 1967) та ін.

До 100-річчя від дня народження В. І. Леніна відділ історичного матеріалізму Інституту філософії АН УРСР разом з викладачами вузів республіки підготував та опублікував колективну монографію «В. І. Ленін і деякі проблеми соціології» (К., 1969).

Значну роль у дослідженнях з проблем історичного матеріалізму відіграє розробка марксистського вчення про базис та надбудову. Ця тема розкривається у двох збірниках: «Проблеми формування базису комуністичного суспільства» (К., 1965) та «Посилення ролі соціалістичної надбудови при переході до комунізму» (К., 1969).

У працях українських філософів висвітлюються питання про роль Комуністичної партії як керівної та спрямовуючої сили радянського суспільства, про розвиток соціалістичної демократії у процесі становлення комуністичної формації. Ці проблеми обговорювались на республіканській науково-теоретичній конференції «Питання суспільної активності мас та розвитку політичної організації радянського суспільства» (Харків, 1968), матеріали якої видані окремою збіркою.

Значну увагу в дослідженнях українських філософів приділено аналізу соці-

альних змін, що відбуваються в суспільстві в ході становлення комуністичної формації. Цей процес висвітлено в ювілейній праці «Корінні соціальні зміни на Україні» (К., 1967), яку підготував Інститут філософії АН УРСР. На основі теоретичного узагальнення практики комуністичного будівництва в ній досліджуються корінні соціальні зміни, що відбулися на Україні за роки Радянської влади.

Багато дослідницьких колективів республіки вивчають соціальні наслідки науково-технічної революції, її вплив на соціальну структуру суспільства, на суспільні відносини, характер та зміст праці, на розвиток особи, на сферу побуту та побутових відносин. Крім названих праць, ці питання висвітлюються також у інших монографіях, брошурах, наукових статтях. Гуманістичні наслідки науково-технічного прогресу аналізуються, зокрема, в таких працях: В. І. Войтко «Людина, техніка, суспільство. Про соціальні наслідки технічного прогресу в соціалістичному суспільстві» (К., 1967); «Науково-технічна революція і її соціальні наслідки. Тези республіканської наукової конференції» (К., 1968); «Соціологічні проблеми сучасного технічного прогресу» (К., 1968).

За останні роки у зв'язку з розгортанням у республіці комплексних соціальних досліджень значно активізувалося вивчення виробничих колективів як соціальних клітин суспільства. Видано колективну монографію «Соціалістичний колектив і особа» (К., 1968), яку підготував Інститут філософії АН УРСР разом з викладачами вузів республіки.

Одним з напрямів досліджень українських вчених є розробка марксистської теорії особи та проблем комуністичного виховання, вивчення закономірностей впливу соціалістичних суспільних відносин на формування нової людини, аналіз духовних та моральних цінностей радянської людини. Ці проблеми висвітлюються у монографіях Л. В. Сохань «Духовний прогрес особи і комунізм» (К., 1966), В. Є. Давидович «Проблеми людської свободи» (Львів, 1967).

Останнім часом увагу вчених привертають проблеми соціального управління радянським суспільством та соціального планування на промислових підприємствах. Розробку проблем соціального управління здійснюють відділи історичного матеріалізму, конкретних соціологічних досліджень Інституту філософії, викладачі філософії ВПШ при ЦК КП України, філософи вузів Харкова, Одеси, Донецька, Дніпропетровська. Інститут філософії АН УРСР брав участь у підготовці та проведенні науково-теоретичної конференції «Ленінізм і управління соціальними процесами при соціалізмі», яка відбулася у березні-квітні 1969 року в м. Львові. Відділ історичного матеріалізму Інституту філософії підготу-

вав та видав до конференції збірники тез. Чимало уваги приділяють науковці Інституту філософії АН УРСР, Харківського університету, Київського університету, Львівського політехнічного інституту та інших вузів республіки проведенню комплексних техніко-економічних та соціологічних досліджень на промислових підприємствах, розробці та здійсненню планів соціального розвитку виробничих колективів. Відділ історичного матеріалізму Інституту філософії брав участь у розробці першого на Україні плану соціального розвитку виробничого колективу Львівського телевізійного заводу. Інститут філософії разом з Інститутом економіки АН УРСР, кафедрою філософії Київського політехнічного інституту провели науково-технічну конференцію «Соціальні проблеми економічної реформи» (Львів, 1967), на якій поряд з обговоренням теоретичних проблем були розроблені також рекомендації по здійсненню економічної реформи на підприємствах.

Завдання комуністичного будівництва, загострення ідеологічної боротьби на сучасному етапі диктують необхідність дальшого розгортання в республіці вивчення проблем історичного матеріалізму, рішучого подолання певного відставання у розробці фундаментальних теоретичних проблем історичного матеріалізму та наукового комунізму, підвищення ефективності досліджень та узагальнення досвіду соціалістичного і комуністичного будівництва.

Чимало важливих проблем історичного матеріалізму не стало ще предметом поглибленого наукового пошуку. Недостатньо розробляється категоріальний апарат марксистської науки про суспільство, мало вивчається специфіка дії законів матеріалістичної діалектики в соціальній сфері. Слабо досліджуються питання методології і логіки пізнання соціальних процесів.

При всій увазі, яка надається розробці лєнінської теоретичної спадщини, необхідно значно активізувати дослідження в цій галузі. Особливо важливим є аналіз і творче використання лєнінських ідей з питань теорії і практики соціалістичного та комуністичного будівництва, ролі партії та держави в управлінні суспільством, умов та шляхів підвищення активності мас в історичній творчості. У зв'язку з посиленням наступу на лєнінізм ідеології антикомунізму особливо важливим стає погляд міжнародного характеру лєнінізму, його ролі та значення для теорії, стратегії і тактики сучасного міжнародного комуністичного та робітничого руху, висвітлення гуманістичної сутності лєнінізму.

Вимоги, які випливають із завдань комуністичного будівництва, а також загострення ідеологічної боротьби на сучасному етапі, активізація ревізійоністських тенденцій у міжнародному комуністичному русі зумовлюють необхідність поглибленої розробки питань про роль партії та соціалістичної держави у керівництві суспільством. Необхідна ґрунтовна теоретична розробка наукових основ політики партії

та держави, її співвідношення з економікою, дослідження умов і факторів зростання ролі партії та радянської держави в процесі комуністичного будівництва. Фундаментальні дослідження з цих проблем можуть бути здійснені спільними зусиллями спеціалістів різних галузей суспільствознавства.

Слід значно активізувати дослідницьку діяльність філософів у вивченні соціальних наслідків сучасного науково-технічного прогресу, у розробці проблем наукового управління соціальними процесами, їх прогнозування та наукового планування, у розробці методології наукового передбачення розвитку соціальних процесів, у дослідженні закономірностей розвитку суспільних відносин та формування суспільної свідомості.

Наукова рада з проблем історичного матеріалізму разом з відділом історичного матеріалізму Інституту філософії АН УРСР як координаційний центр республіки має розробити перспективний план дослідження проблем історичного матеріалізму на Україні і на цій основі організувати діяльність координації усієї дослідницької роботи в цій галузі.

Треба значно розширити підготовку наукових кадрів з історичного матеріалізму та наукового комунізму, зокрема через аспірантуру Інституту філософії АН УРСР і університетів республіки, та поліпшити систему підготовки спеціалістів вищої кваліфікації.

Широкое розгортання комплексних досліджень вимагає більш продуманої спеціалізації наукових колективів, які займаються дослідженнями проблем історичного матеріалізму та наукового комунізму. Доцільно розробити чітку структуру наукових центрів, що здійснюють координацію дослідницької діяльності наукових колективів республіки згідно з їх спеціалізацією. Так, скажімо, координацію досліджень з проблем соціальної структури суспільства та наукового управління міг би здійснювати відділ історичного матеріалізму Інституту філософії АН УРСР; з проблем науково-технічної революції — кафедра філософії Київського політехнічного інституту і т. д.

Необхідно поширити досвід створення комплексних дослідницьких груп для розробки актуальних соціальних проблем розвитку суспільства, удосконалити систему розподілу і кооперації праці в галузі історичного матеріалізму та наукового комунізму.

В Інституті філософії як координаційному центрі республіки треба створити відповідну базу для проведення конкретно-соціологічних досліджень, забезпечити наукові колективи, що проводять їх, сучасною технікою. Чекають вирішення також питання, пов'язані з кількісним і якісним поліпшенням наукової інформації і дальшим розширенням документально-статистичної бази суспільних наук.

Симпозіум з наукознавства та науково-технічного прогнозування

3—6 лютого 1970 р. у м. Києві відбувся третій всесоюзний симпозіум з питань наукознавства та науково-технічного прогнозування, організований Відділом комплексних проблем наукознавства Ради по вивченню продуктивних сил УРСР при АН УРСР з участю Київського будинку науково-технічної пропаганди.

У роботі симпозіуму взяли участь понад 500 вчених з різних міст нашої країни, а також делегація вчених з НДР. До початку роботи симпозіуму були опубліковані тези доповідей, матеріали наукового семінару «Наукознавство і прогнозування» та збірник доповідей другого симпозіуму з наукознавства (Київ, 1967).

Учасники симпозіуму розглянули проблеми організації, планування і управління наукою. На пленарних засіданнях з доповідями виступили Г. М. Добров (Київ) — «Ленінські принципи організації науки і наукового передбачення», В. І. Терещенко (Київ) — «Деякі питання організації і управління наукою», група Новосибірських учених, очолені членом-кореспондентом АН СРСР М. О. Чинакалом.

Частину виступів було присвячено теоретичним проблемам наукознавства та прогнозування розвитку науки і техніки, а також питанням практичного застосування одержаних наукознавцями результатів при організації, плануванні і управлінні наукою.

На секції «Організація і керівництво науково-дослідними і проектно-конструкторськими роботами» привернули увагу доповіді В. І. Пешкова, Н. Є. Потопової, А. І. Щербакова (Новосибірськ) «Науково-технічний потенціал галузевого інституту» та Б. Є. Клеймана («Ленінград») «До питання про вдосконалення показників ефективності діяльності дослідницьких організацій і ліцензійний порядок реалізації результатів досліджень у народному господарстві». Б. Є. Клейман зосередив увагу на оцінці ефективності галузевої наукової установи за сумарним економічним ефектом і кількістю науково-дослідних розробок, запроваджених у виробництво, а також за ступенем новизни проведених досліджень. Новосибірські дослідники пропонують при визначенні ефективності діяльності науково-дослідних інститутів поряд з підрахунками економічного ефекту здійснювати кількісний і якісний аналіз наукових кадрів, публікацій, забезпеченості науково-дослідних інститутів виробничо-технічною базою.

Про оцінку діяльності науковців говорив Є. Л. Беліновський (Москва). Він запропонував після завершення науково-дослідної роботи складати формули одержаних наукових результатів і проводити експертну оцінку кожного з них. До суми оцінок результатів праці вченого

протягом певного періоду має додаватися сума оцінок, що характеризують вплив його праці на одержання нових результатів іншими вченими; це дасть змогу повніше охарактеризувати діяльність наукового працівника. Доповідач зробив застереження щодо автоматичного застосування запропонованої системи для відбору наукових кадрів, хоч у окремих випадках використання такого підходу може бути корисним.

Увагу учасників симпозіуму привернули доповіді, присвячені соціально-психологічним питанням діяльності наукових колективів. В. Г. Дубинкін, Г. О. Моченов, М. М. Ночевник (Москва) у доповіді «Деякі питання дослідження соціально-психологічного клімату в науковому колективі» розглянули науково-дослідний колектив як складну багатоструктурну систему. Вони вважають за необхідне досліджувати систему відносин членів колективу у функціональній, організаційній, інформаційній, професійно-кваліфікаційній, громадсько-організаційній і психологічній структурі, бо саме стан цих структур безпосередньо впливає на ефективність роботи як окремих членів, так і усього колективу в цілому.

У доповіді І. М. Манжули (Київ) «Деякі аспекти соціально-психологічного вивчення наукового колективу» наводились характеристики факторів, які складають поняття «психологічний клімат». До визначальних факторів доповідач зараховує: 1) характер взаємодії членів колективу у процесі їх наукової діяльності; 2) характер взаємин між членами колективу; 3) стиль керівництва науковим колективом як форма взаємин між керівником і членами колективу. Як додаткові названо умови праці, рівень кваліфікації членів колективу, їхній вік, особисті якості тощо.

Доповідь Л. А. Ігнатова (Ташкент) була присвячена питанням формування авторських колективів і впливу різних факторів на вирішення творчих проблем. Соціальні аспекти підвищення ефективності праці в науковому колективі порушив Ю. В. Пошехонов (Москва). Доповідач розглядає наукову працю як специфічну форму суспільної діяльності, що несе в собі риси і якості, притаманні соціальному організмові. Отже, робить висновок Ю. В. Пошехонов, у теорії і практиці керівництва науково-дослідною працею важливо враховувати не тільки рівень організації науки в цілому, а й рівень організації праці в науковому колективі, відділі, лабораторії тощо, а також працю окремого співробітника. Про раціональне використання робочого часу вчених як важливу умову підвищення продуктивності наукової праці йшлося у доповіді А. Г. Давидова (Сімферополь).

В. Соми́ський (Ленінград) розглядає науково-дослідну організацію як складну систему, в якій у процесі наукового пізнання взаємодіють вчені (у тому числі інженери й інші спеціалісти), інформаційні уявлення, засновані на раніше набутих знаннях, і речові засоби наукового пізнання. Було запропоновано модель науково-дослідної організації, що є спробою визначити внутрішні і зовнішні взаємозв'язки, врахування яких дозволяло б втрачати мінімум зусиль на регулювання системи і забезпечувало її автоматичну дію протягом тривалого часу.

Увагу учасників секції «Економіка науки» привернула доповідь Р. С. Амїрбекяна (Єреван) «Методологія оцінки діяльності галузевих науково-дослідних інститутів». Доповідач підкреслив, що на сучасному етапі розвитку науки, коли підвищення ефективності стало принципом діяльності наукових установ, проблема всебічної і об'єктивної оцінки результатів їх роботи стала особливо актуальною. Основною метою системи вимірювання ефективності має бути якнайточніше визначення ступеня виконання інститутом завдань, його внеску у суспільний і науково-технічний прогрес. Система має також давати практичну можливість порівняння результатів роботи різних інститутів та ефективності діяльності будь-якого інституту за різні проміжки часу.

Виходячи з цього, система оцінок, на думку доповідача, має задовольняти такі вимоги: бути об'єктивною, однозначною (однакові тлумачення для будь-якого спостерігача), універсальною у заданих межах (для певної групи наукових колективів), комплексною, повною (відбивати усі основні сторони діяльності), зручною, простою у користуванні.

Є. Д. Гражданников і А. І. Щербаків (Новосібірськ) у своїй доповіді

обґрунтовували метод прогнозування економічного ефекту від використання досягнень науки і техніки, заснований на екстраполяції кривих динаміки середньогалузевої собівартості і собівартості продукції на підприємстві, яке використовує нову техніку. Пропонована методика визначення економічного ефекту дозволяє, на думку доповідачів, усунути невизначеність у виборі базового еталону і терміну використання нової техніки.

На секції «Теоретичні основи наукознавства» з доповіддю «Розвиток науки і закон перерозподілу продуктивних сил у суспільній системі» виступив А. М. Хурсін (Київ). Він розглянув шляхи впливу науки на виробництво, роль науки у зростанні виробництва матеріальних благ.

На секції «Науково-технічне прогнозування» повідомлення «Про вдосконалення планування і прогнозування науково-технічного прогресу» зробили В. Діссон та Б. Зайцев (Москва). Різниця між прогнозом і планом, на їхню думку, полягає у тому, що науково-технічний прогноз - це пошук найефективніших шляхів розвитку науки і техніки, а план - це відбиття схваленого техніко-економічного рішення. Важливим завданням у галузі науково-технічного прогнозування є розробка принципів і методів відбору проблем для прогнозування з урахуванням системного підходу і принципу ієрархічності (для загальнодержавного рівня, галузевого чи республіканського рівня, для певного напрямку у розвитку науки чи виробництва).

Учасники симпозиуму схвалили практичне проведення нарад з наукознавства і прогнозування та прийняли рішення про регулярне скликання таких симпозиумів раз на два роки у м. Києві. Наступний симпозиум відбудеться у 1972 році.

В. В. БОРИСОВ.

П. С. Дышлевый. В. И. Ленин и философские проблемы релятивистской физики.

Вид-во «Наукова думка», К., 1969, 368 стор.

В центрі уваги автора — нова гістоологічна ситуація, яка склалася у фізиці в ХХ ст у зв'язку з виникненням некласичних поглядів на статус фізико-теоретичного опису реальності. П. С. Дышлевый поставив перед собою складне і актуальне завдання — проаналізувати в світлі ленинських філософських ідей та методологічних принципів ряд фундаментальних логіко-гістоологічних проблем, які становлять суть заданої ситуації і, творчо узагальнюючи їх розв'язання самими фізиками, спробувати використати їх як стимул для дальшого розвитку і конкретизації категорій матеріалістичної діалектики, логіки та теорії пізнання.

Принциповий зміст релятивістських теорій, їх концептуальна структура, зокрема вихідні фізичні та теоретико-пізнавальні принципи (§ 1, 2, 3 — I розділ), структура вихідного пізнавального відношення у фізиці ХХ ст. (§ 2, 3, 5, 6 — II розділ), співвідношення фізичних об'єктів і об'єктів фізичного знання (§ 4 — II розділ) — ось далеко не повний перелік питань, які піддаються в роботі поглибленому філософському аналізу.

Зрозуміло, що у рамках даної рецензії неможливо вичерпно розкрити всі позитивні і негативні моменти авторського розгляду кожного зі згаданих питань. Ця обставина змушує нас обмежитися оцінкою лише деяких із них і насамперед — оцінкою загального погляду П. С. Дышлевого, з висоти якого йому вдалося, як нам здається, досить чітко і ясно розглянути суть нової гістоологічної ситуації у фізиці ХХ ст.

Слід особливо підкреслити, що обрана П. С. Дышлевым точка зору не є чимось подібним до штучного, ад його сконструйованого пункту, призначеного лише для того, щоб формально («зайвий раз») проілюструвати відповідність окремих ленинських положень тій гістоологічній ситуації, яка склалася у фізиці в зв'язку з появою релятивістського і квантово-механічного принципів і способів опису реальності. У § 6 II розділу автор переконливо показав, що запропонована ним вихідна схема пізнавального процесу у фізиці ХХ ст. є модифікацією тези гістоології про взаємодію об'єкта і суб'єкта пізнання як вихідної основи будь-якого пізнавального процесу, розвинутої К. Марксом, і конкретизацією ідеї В. І. Леніна про тричленність пізна-

вального акту взагалі (стор. 334). Водно час він довів, що до неї привідить послідовне діалектико-матеріалістичне узагальнення результатів методологічних досліджень А. Ейнштейна та Н. Бора, виявлення специфічної активності суб'єкта пізнання у фізичній науці ХХ ст. (стор. 301).

Як твердить П. С. Дышлевый, суть запропонованої ним концепції «умов пізнання» полягає ось у чому. Відомо, що пізнавальний процес є взаємодією об'єкта і суб'єкта, яку можна тлумачити по-різному. Прийняття того чи іншого тлумачення цієї взаємодії істотно впливає на розуміння статусу опису реальності в рамках теоретичної фізики. Наприклад, якщо її розглядати як дзеркальне відношення суб'єкта до об'єкта, то приходимо до класичного погляду на статус фізико-теоретичного опису реальності. А згідно з таким описом вплив засобів дослідження на фізичні об'єкти можна завжди розглядати як неістотний, або ж врахувати його в початковій інформації про результати експерименту, і тому в межах однієї даної фізичної теорії можна будь-коли одержати вичерпні знання про фізичні об'єкти «самих по собі». Інакше кажучи, відповідно до класичного погляду, фізичний опис залежить виключно від природи об'єкта пізнання і аж ніяк не від здібностей суб'єкта. Опис є фізичним тому, що об'єкт, який підлягає йому, є фізичним.

Якщо ж відношення суб'єкта до об'єкта розглядати не як пасивне, споглядалеве, а як активне, творче, результат якого залежить не тільки від природи об'єкта, але й від тих умов, у яких опиняються об'єкт і суб'єкт пізнання і більшість із яких суб'єкт спеціально обирає, тоді ми повинні відмовитись від класичного погляду на статус фізичного опису реальності. Адже при такому підході фізичний опис виявляється вже залежним не тільки від природи досліджуваного об'єкта, але й від тих умов, у яких дослідження відбувалося, тобто, за термінологією П. С. Дышлевого, від «умов пізнання» (стор. 301).

Під «умовами пізнання» на рівні експерименту автор пропонує розуміти «фон протікання досліджуваних спостережачем фізичних процесів, який опосередковано взаємодіє з фізичними об'єктами, а також засоби досліджень останніх — системи (тіла) відліку й виміри приладів, сконструйо-

вані дослідником на основі певних теоретичних передумов» (стор. 301). На рівні теорії «умови пізнання» П. С. Дишлевий вважає функціонуючу в даній теоретичній системі «мову спостережень», а також науковий фон і засоби розгортання та інтерпретації теоретичних систем, а саме: необхідне для побудови кожної теорії вихідне знання, яке включає філософські і логічні передумови, наочні образи і моделі, перевірені дослідом базисні фізичні теорії, методологічні принципи, фундаментальні поняття тощо. При цьому автор особливо підкреслює, що «знання — це не якась самостійна сутність, яка існує поряд з матеріальними речами, а лише відображення закономірностей і властивостей цих речей у свідомості суб'єкта в певних логічних формах» (стор. 302).

Отже, суть розглядуваної концепції полягає у визнанні опосередковуючої ролі «умов пізнання» в пізнавальному процесі, принципової неможливості зведення їх ні до визначення «фізичного об'єкта», ні до визначення «спостерігача», у виділенні «умов пізнання» в особливий специфічний елемент вихідного пізнавального відношення.

Заслуговує на увагу той факт, що автор не догматизує свою концепцію. «Взагалі можливо допустити,— пише він,— появу її більш складних схем вихідного пізнавального відношення у фізичній науці як після встановлення остаточної емпіричної інтерпретації загальної теорії відносності (створення вчення про вимірювання), так і після створення теорії елементарних частинок».

Таке критичне ставлення до власної позиції дозволяє авторові поставити досить цікаві, на наш погляд, методологічні питання, зокрема про виникнення і еволюцію «умов пізнання» на рівні експерименту і теорії на кожному новому етапі розвитку фізики, про роль «умов пізнання» на рівні експерименту в процесі прискореного розвитку теоретичних досліджень; про вплив теоретичного знання на дальше удосконалення «умов пізнання» на цьому ж рівні та ін.

П. С. Дишлевий відтворює об'єктивну картину того, як була сприйнята теорія відносності у нашій країні. Він підкреслює, що при цьому, звичайно, не обійшлося без суперечностей (вони виникали як при оцінці самої фізичної сутності теорії, так і її філософських інтерпретацій), без документальних непорозумінь і конфліктів. Триваліх і серйозних нападок зазнала розглядувана теорія з боку деяких фізиків і філософів, які обстоювали позиції метафізично-механістичного матеріалізму. Але дійсна картина тлумачення теорії відносності радянськими вченими не відповідає поширеному на Заході твердженню про неможливість огляне заперечення її діалектико-матеріалістичною філософією.

Автор цілком слушно відзначає праці українського академіка С. Ю. Семківсько-

го, який уперше в радянській філософській літературі дав близьку до сучасної діалектико-матеріалістичну інтерпретацію основних положень спеціальної теорії відносності.

У книзі узагальнено величезний матеріал з філософських проблем загальної теорії відносності. У ній розглянуто усі відомі праці, присвячені цьому питанню, висвітлено дискусії, що розгорнулися на двох останніх симпозіумах з філософських проблем теорії тяжіння А. Ейнштейна і релятивістської космології та під час інших плідотворних зустрічей фізиків і філософів, дано оцінку працям В. О. Фока, О. З. Петрова, Д. І. Блюхінцева, Я. Б. Зельдовича, М. Ф. Широкова, О. Е. Левашова, В. І. Родичева, Г. А. Соколик, М. Е. Омельяновського, Г. І. Паана, В. П. Свидерського, М. Ф. Овчинникова, Е. М. Чудінова та ін. Тому вона може бути добрим посібником для молодих учених, які бажають працювати над філософськими питаннями релятивістської фізики.

Проте автор не обмежився тільки загальним розглядом питань. При кожній нагоді він висвітлює своє ставлення до існуючих точок зору. Творчий елемент неважко виявити у всіх найважливіших частинах монографії.

Зробимо деякі зауваження щодо тлумачення П. С. Дишлевим окремих питань, хоча в основному поділяємо його погляди з філософських проблем теорії відносності. Розкриваючи природу гравітаційного поля і протиставляючи один одному різні його тлумачення — як викривлення просторово-часового континууму, або ж як виду матерії, автор припускає, що всі вони відповідають відомій формулі Ф. Енгельса про простір і час як форми існування матерії. Але все залежить від того, як розуміти поняття «матерія» і «форми існування». Зокрема, якщо під матерією розуміти «звичайну» матерію, а також простір, час і гравітацію, то гравітація виявляється видом матерії. Однак у цьому випадку це було б суто словесне розв'язання питання, яке містить у собі порочне коло.

На наш погляд, матерію в аспекті її відношення до простору — часу можна розуміти лише як субстрат просторово-часових відношень. Якщо гравітаційне поле виражає властивості цих відношень, то воно може бути «видом матерії» лише на наступному рівні, щодо інших типів відношень, просторово-часова природа яких може тільки мислитися. Важко не погодитись з П. С. Дишлевим у тому, що розробка нового понятійного апарата має вирішальне значення для розв'язання поставлених проблем. В цьому плані цікавими є його міркування щодо кількості властивостей об'єкта, достатніх для того, щоб вважати його річчю порівняно з простою властивістю. Ці міркування, на наш погляд, приводять до поняття «ступенів реальності». Але річ — це не обов'язково вид матерії. «Форма існування» — теж річ, хоча, мабуть, з меншим ступенем реальності.

Серед недоліків першого розділу монографії відзначимо недостатню чіткість і владну непогодженість окремих положень. Так, підтримуючи точку зору, згідно з якою не можна вважати загальну теорію відносності завершеною, бо це лише ланцюг у розвитку ідей релятивізму від спеціальної теорії відносності до єдиної теорії поля (стор. 116), автор потім твердить про правомірність трьох різних поглядів, у тому числі і того, ніби загальна теорія відносності є завершеною (стор. 140—144).

На стор. 88 читаємо, що «як, підкреслював сам Ейнштейн, загальна теорія відносності може бути введена строго дедуктивним шляхом з двох принципів принципу загальноковаріантності, або загального принципу відносності, і принципу еквівалентності». Судячи з усього, цю думку поділяє і автор, тим більше, що редактор вважав за потрібне зробити примітку-спростування. Нижче — на стор. 119 і 159 — висловлюється інше твердження, яке збігається з приміткою редактора.

Недоліком першого розділу слід вважати і те, що в ньому поряд з поясненням досить простих, добре відомих понять з філософії, не розкриваються складні положення з фізики. Не зрозуміло, на якого читача розрахована книга. У другому розділі обговорюється дуже важлива для всієї сучасної фізики проблема вихідного пізнавального відношення об'єкт-суб'єкт. Автор правильно відзначає, що, порушуючи питання про відношення фізичного образу і фізичного об'єкта, деякі філософи часто неправомірно абстрагуються від пізнавальної діяльності суб'єкта пізнання. В цьому неважко виявити паралель суперечності «споглядабельність—активність», розв'язування якої супроводжувало виникнення марксистської філософії. Цілком зрозумілим є висновок автора про те, що особливий інтерес творців фізики ХХ ст. до теоретико-пізнавальних питань і насамперед до відношення між об'єктом і суб'єктом пізнання не передбачає відмови від вихідної передпосилки науки — визнання існування матеріального світу поза і незалежно від людської свідомості.

Значне місце в другому розділі займає висвітлення засобів модифікації вихідного пізнавального відношення в такій математизованій науці, якою є фізика. Вихідне пізнавальне відношення набирає форми: фізичні об'єкти — умови пізнання — спостерігач, за допомогою якої вдається зобразити активність людини як суб'єкта науки.

Це спричинює необхідність розглянути важливі для наукових досліджень поняття — «ціль» і «завдання».

Другий розділ, де розглядається діалектика об'єкта і суб'єкта пізнання у фізичній науці, є центральним у теоретичному розумінні. Автор доводить, що не можна підмінювати основне питання філософії питанням про відношення між суб'єктом і об'єктом. Адже передумовою другого є вже цілком певне розв'язання першого. Плутання питань закриває шлях до аналізу дійсних труднощів у фізичному пізнанні, послаблює методологічну функцію філософії.

Загалом, погоджуючись з автором, відзначимо й таке. Якщо відношення суб'єкт-об'єкт відрізати від відношення матерія—свідомість, то поняття «матерія» повинно бути визначено незалежно від поняття «суб'єкт». Якщо ж ми говоримо, що матеріальне буття існує незалежно від суб'єкта, то тим самим поняття «матерія» співвідносимо з поняттям «суб'єкт».

Викликає заперечення, як П. С. Динилевий глумиться поняття «теоретичний об'єкт» і «емпіричний об'єкт». Навряд чи можна твердити, що логічні конструкції типу «матеріальної точки» є об'єктами фізичної теорії (стор. 220). Скоріше вони — об'єкти дослідження логіки, але з їх допомогою фізика досліджує фізичні об'єкти. Включення теоретичних об'єктів у сферу дослідження фізичної теорії, на наш погляд, приводить до велимих довірливих розмежувань. Наприклад, просторово-часове суміщення, за автором, належить до емпіричних об'єктів (хоч воно мислиться як точка), але просторово-часовий інтервал (сукупність точок) — до теоретичних об'єктів. У логіко-гносеологічному плані різниця між першим і другим скоріш за все неістотна.

Підводячи підсумок, слід відзначити, що рецензована книга є помітним вкладом у розробку філософських питань релятивістської фізики з діалектико-матеріалістичних позицій, з позицій фундаментальних лєнінських ідей в методології природознавства. Можна побажати тільки, щоб автор виконав свою обіцянку розглянути на основі концепції «умов пізнання» питання про «фізичну реальність», про природу «відносності», дав класифікацію теорій, принципів і понять фізики тощо.

А. І. УГОМОВ,
Г. О. ПОЛІКАРПОВ

И. В. Бычко. Познание и свобода.

Политиздат, М., 1969, 214 стор.

Назва цієї книги викликає зацікавленість. Замість звичайного зіставлення пізнання з практикою, а свободи — з необхідністю

маємо несподіване — «пізнання і свобода». Потреба такого поєднання, як твердить автор, зумовлена малодослідженістю деяких

питань, пов'язаних з проблемою гуманізму — однією з найважливіших і актуальних у марксистській філософії. Питання гуманізму стали в наш час предметом особливо гострої ідеологічної боротьби. Від рівня їх теоретичної розробки з позицій марксизму-ленінізму значною мірою залежить ефективність критики буржуазної ідеології. Тому ми не маємо права залишати не з'ясованим жодного аспекту названої проблеми. А співвідношення пізнання і свободи, розглядуване автором, є одним із її центральних питань.

Пізнання, як показує І. Бичко в першому розділі «Гуманістична функція пізнання», є процесом ідеального освоєння, олюднення дійсності. В цьому полягає його гуманістична функція. В другому розділі «Свобода як гносеологічний вибір» основна увага зосереджується на розкритті творчого характеру пізнавального процесу, доводиться, що наукове пізнання не є механічним копіюванням дійсності, а, навпаки, характеризується такими категоріями, як «свобода» і «вибір». Ці поняття не лише припустимі, але й суттєво необхідні, особливо для характеристики тих критичних пізнавальних ситуацій, коли наявні теоретичні принципи виявляються непридатними для пояснення нових фактів. Ось як описує автор одну з таких ситуацій: «...Перед дослідником лише нагромадження незвичайних, дивних фактів, будь-яка спроба раціональної обробки яких дає результати, які настільки розходяться зі всім попереднім досвідом, що повірити в їх реальність здається прямим божевільям... Лише така ситуація вимагає власного, нового, творчого рішення. І нема на кого перекласти відповідальність за це рішення» (стор. 94—95).

В. І. Бичко поділяє думку Б. Г. Кузнецова про подібність евристичних ситуацій в науковому пізнанні до ситуацій морально-конфліктних і в зв'язку з цим критикує Ж.-П. Сартра, А. Камю та інших екзистенціалістів — насамперед концепції абсурдності буття і свободи як необмеженої сваволі.

Автор відзначає теоретичну неспроможність волюнтаристських концепцій свободи і разом з тим відмежовується і від вульгарно-детерміністських концепцій. «Цілком не обгрунтованим, — пише він, — є надання Ф. Енгельсу авторства формули «свобода є пізнаною необхідністю», яке широко практикується буржуазними фальсифікаторами марксизму... Не завжди точним є й визначення свободи як діяльності «в напрямку розвитку». Напряму розвитку більшості об'єктивних процесів дуже часто не збігається з напрямом людських інтересів, а в тих випадках, коли такий збіг наявний, він не є повною тотожністю» (стор. 136).

Зі сказаним не можна не погодитись. Адже добре відомо, що фальсифікатори марксистського матеріалізму всіляко намагаються звести марксистсько-ленінську теорію відображення до деяких споглядальних теорій пізнання двохсотрічної давності.

історичний матеріалізм — до плоско еволюціоністської схеми, теорію наукового соціалізму — до найреакційніших концепцій казарменого комунізму. І хто знає, чи не допомагають їм хоч не хоч ті «захисники» марксизму, які тупцюють на добре утворених стежках догматизму і начотництва (навряд чи потрібно доводити виняткове значення вульгаризаторського отождєнення свободи з пізнаною необхідністю для гворєння всіх трьох «іпостасей» окарікагуреного марксизму).

Безперечно цінність рецензованої книги полягає в прагненні її автора до творчого розв'язання актуальних проблем теорії пізнання, до постановки нових питань. Вона багата на цікаві, часто несподівані порівняння й аналогії. Однак не можна не зробити деяких зауважень як щодо розробленої в ній концепції загалом, так і щодо окремих тверджень.

Насамперед складається враження, що автор, твердячи про гуманістичну функцію (чи значення) пізнання, не досить чітко відрізняє гуманістичне від соціально-практичного. «Пізнання, — пише він, — не само собою змінює світ, а мов би прокладає шлях до його предметно-чуттєвої зміни. Оскільки ж така зміна спрямована на підпорядкування дійсності людині, суспільству, на її олюднення, пізнання, що стимулює таку зміну, виконує гуманістичну функцію ідеального освоєння дійсності» (стор. 34). Питається, а яку ж функцію виконує пізнання в тому разі, коли «предметно-чуттєва зміна» не спрямована на «олюднення» дійсності? Чи не занадто сміливим буде вживати як синоніми поняття «підпорядкування дійсності» і її «олюднення», «гуманізація»? Стверджувати це рівнозначно тому, що вважати «апріорно» гуманістичним будь-яку практику і будь-яке пізнання (оскільки, перша, мовляв, змінює світ на користь людини, а друге — сприяє цій зміні).

Ми певні, що автор сам далекий від такого розуміння відчуження між практикою і гуманізмом. Тим більше, що кількома сторінками вище подибуємо в книзі гарний виклад марксистського розуміння відчуження, де якраз і показується, наскільки антигуманістичною може бути за умов класово-антагоністичного суспільства соціальна практика, озброєна найновітнішими науковими істинями (стор. 16—21). А коли так, то чи маємо ми підстави всерйоз говорити про гуманізм пізнання як такого?

Твердження науки не містять у собі ніякого апріорно властивого їм антигуманізму — про це вже, здається, серед філософів-марксистів не сперечаються. Залишмо того діялова, який простує до людини з паровою машиною в одній руці і табличкою множення в другій, на совість відомих героїв Достоевського. Однак чи припустимо протиставляти похмурому антицистизму рожевий есцинтичний оптимізм?

На нашу думку, твердження про гуманістичний зміст пізнання як такого можна вважати скоріше гіпотетичними, а не кате-

горичиним Про серйозні труднощі в їх обґрунтуванні свідчить і те, що сформульовані в книзі положення про «гуманістичну функцію пізнання» виявляються по суті аргументацією на користь його соціально-практичної природи. Та й хто заперечуватиме, що пізнання, здійснюване людиною, базується на практиці, що воно, зрештою, «корисне для людини»? Але хто довір, що корисне в практичному розумінні і гуманне одне й те ж?

Хочеться категорично заперечити авторові, на думку якого та свобода, що нею користується дослідник в процесі наукової творчості, уже тим самим робить гуманною цю його діяльність. Звичайно, дослідник має певну свободу (далеко не широкую навіть у «кризові періоди») висувати гіпотези, приймати ті чи інші концепції то що, але вона стає чинником гуманізму залежно від того, як у відповідному соціальному контексті виступають результати наукової творчості. Наприклад, у буржуазному суспільстві, де загроза технократичного тоталітаризму є цілком реальною, сама ця свобода може сприяти посиленню антигуманних функцій механізму влади і, окремим, його тиску на самого дослідника.

На наш погляд, книга значно виграє б, коли б у ній було дано чіткіше визначення того змісту, який автор вкладає в поняття гуманізму. Дивно, чому в праці з гуманістичної проблематики дуже мало згадується про таку істотну і, до речі, загально-визнану рису всіх гуманістичних концепцій, як спрямованість їх «на захист гідності особи, її свободи і всебічного розвитку»¹. Коли крізь призму такого розуміння гуманізму розглянути всі ті теоретико-пізнавальні проблеми, які зачіпає автор, то можна переконатися, що твердження про «гуманістичну функцію пізнання як ідеально освоення дійсності» залишається найважливішим проблематичним. Напрошується скоріше висновок про відсутність гуманістичної валентності в будь-якому «освоенні», взятому самим по собі, байдуже, матеріальне воно чи ідеальне. Так само й свобода далеко не за всіх умов є тотожною гуманізму.

На стор. 155 автор наводить відомі слова Ф. Енгельса про співвідношення свободи з необхідністю і при цьому цілком слушно зауважує: «Фрідріх Енгельс тут зовсім не ототожнює свободи з пізнанням об'єктивної необхідності. Він лише вказує, що таке пізнання є неодмінною умовою свободи». А свобода, на думку автора, реалізується лише в практичній діяльності людей, коли їм доводиться вибирати, яку саме з протилежних тенденцій вони мають перетворити в життя. Твердження справді важливе, але, на жаль, з'явилось воно лише на сторінці 155, а могло б бути одним з вихідних положень книги. А на питання про те, чим же люди повинні ке-

руватися при виборі згаданих тенденцій, автор відповідає гим, яка з них найбільше відповідає інтересам людини (стор. 156). При цьому не пояснюється, чому людина не може стати ініціатором започаткування якоїсь тенденції, а змушена вибирати з-поміж уже існуючих, не з'ясовується, який «інтерес» мається на увазі і чому він виступає як критерій вибору — адже в ході розвитку має долатися і обмеженість самого інтересу.

Про те, що автор не досить послідовно дотримується вищезгаданого визначення свободи як вибору необхідних тенденцій, свідчить хоча б така його теза: «Таким чином, ліквідація відчуження, а отже, і завоювання справжньої свободи може бути здійснене тільки шляхом установлення контролю людини над своїм власним суспільним буттям. Тільки цим шляхом може бути досягнутий реальний гуманізм, втілення якого є комуністичне суспільство — перша в історії людства формація, основою якої стає влада людини над суспільним буттям» (стор. 25). Поза увагою автора залишається той момент, що влада людини над природою і над суспільним буттям, здобута в результаті пізнання, є тільки передумовою гуманізму. Адже, оволодівши стихійними силами, людина дістає тим самим поки що лише можливість спрямовувати їх на досягнення гуманних цілей. Не з'ясувавши, для чого використовується ця можливість (свобода), не можна говорити про реалізацію гуманізму.

Друга частина книги присвячена в основному свободі як гіпосоєологічному вибору, тобто свободі дослідника при виборі нових теоретичних принципів в умовах критичної ситуації.

Автор намагається провести паралель між свободою як основою моральної відповідальності і «свободою гіпосоєологічного вибору», не роблячи принципової відмінності між першою й другою. Але вибір наукових концепцій, теорій і т. д. завжди строго детермінований тими конкретними завданнями, які стоять перед дослідником. І хоч у певній ситуації науковець вільний прийняти ту чи іншу гіпотезу (теорію), однак його вибір буде ефективним залежно від того, чи здатна його теорія виконати призначену їй роль (пояснення, передбачення, алгоритму дії тощо). У книзі явно переоцінюється момент свободи дослідника в «кризові періоди». Насправді ж у науці не буває так, щоб уся сукупність знань (методи, теорії, принципи логіки і т. д.) була відразу відкинута. «Криза очевидності», про яку пише автор, стосується, як правило, тільки деяких тверджень, що вважалися очевидними, і навіть тоді, коли виникає сумнів щодо фундаментальних принципів науки, це ще не означає кризи науки взагалі. Адже наука включає в себе не лише фундаментальні принципи («основу»), а й складну систему тверджень, і вважати, що криза в першій сфері руйнує всі здобутки в другій сфері, було б

¹ Философская энциклопедия, т. 1, стор 412.

метафізично. Відомо, що криза основ фізики не супроводжувалась запереченням багатьох здобутків попереднього її розвитку (основні досягнення фізики твердого тіла, гідро- і аеродинаміки та інші не втратили ні теоретичної строгості, ані практичної значимості). Дослідник може не виходити із успадкованих знань, які накладають на нього досить реальні обмеження. І ця зумовленість наукової творчості є настільки суворого, що міра свободи дослідника в процесі творчості не має великого значення. Більше того, учені намагається позбутись цієї свободи — йому дуже не подобаються ситуації, коли однаково сприйнятливим є протилежні концепції. Він прагне мислити під знаком необхідності, і це не заважає йому робити відкриття. Питання про вибір наукових теорій так само, як і про відношення його до вибору морального, є актуальним, але в іншому аспекті².

Автор, на жаль, залишив практично поза увагою проблему свободи волі, одну з найбільш «проклятих» філософських проблем, над якою бились свого часу Сократ і Августин, Спіноза і Лейбніц, Декарт, Гоббс, Кант, Фіхте, К'єркегор, Шопенгауер та інші мислителі. В книзі, яка зобов'язує до дискусії, до висвітлення найбільш важких і спірних питань (вона належить до серії «Над чим працюють і про що сперечаються філософи») хотілося б прочитати про труднощі, що виникали і виникають перед світовою філософською думкою на цьому шляху. Але автор додержується тут досить спрощеної, взятої з підручника, схеми поділу на «фаталістів» і «волюнтаристів», які абсолютизували один із моментів. А фаталізм — це лише один з концепцій, які визнають «необхідність» за первинне порівняно з свободою. Він пов'язаний переважно з міфологічними типами світогляду. Латинське «*fatum*», як і грецьке «*τοιγα*» чи «*αανασε*», означає немінучу і непізнавану долю, що тяжіє над людиною (згадаймо міф про Едіпа). В історії ж філософії головні суперечки щодо цього точились серед прихильників існування свободи волі і тими, хто обстоював універсальний характер детермінізму (який не тотожний фаталізмові, бо припускає нізання причинно-наслідкового зв'язку, а то й робить останній головною умовою пізнавального процесу). Коли абстрагуватись від ідеалістично-містифікованої форми, якої часто набирала ця проблема в ряді філософських учень, то змістом її буде трудність застосування розробленого переважно на матеріалі природознавства принципу детермінізму до опису поведінки особистості як суб'єкта моралі.

Кант, який найбільш чітко в домарксистській філософії вичленив цю проблему, змушений був визнати несумісність між свободою волі і належністю людини до просторово-часового світу, де панують закони необхідності. Пізнаючи ці закони, ми ще нічого не здобуємо для розуміння необхідності, якій підлягає моральний вибір. Вона має характер не закону науки, а моральної норми, категоричного імперативу.

Відомо, що ряд питань, пов'язаних із співвідношенням етики і гносеології, гуманізму і науки, стали предметом суперечок серед філософів-марксистів (можна згадати хоча б дискусію по книзі А. Шаффа «Марксизм і особа» чи poleміку в зв'язку з книгою Л. Альтюссера «Читаніє «Капітал» та ін.). Прикро, що результати цих та інших дискусій у книзі не висвітлені.

Слабкість «критичної» частини книги полягає в побудові занадто спрощених моделей розглядуваних концепцій. Адже між абстрактними схемами — фаталізмом, «не сумісним з реальними фактами життя», і волюнтаризмом, який «не визнає принципової обмеженості активних здібностей суб'єкта з боку якоїсь зовнішньої (об'єктивної) необхідності», — насправді немає принципових відмінностей. Вони схожі як близнята одна на одну своєю очевидною безглуздістю, їх інтелектуальна немічність і примітивізм помітні з першого ж погляду, і з такими концепціями, як вони зображені в книзі, нема про що сперечатись. Звичайно, ми не заперечуємо потреби спрощення взагалі, але в даному випадку воно перешкоджає розкриттю тих реальних проблем, які стоять і стоять перед філософією.

У праці зачіпаються також інші питання, які, на нашу думку, не пов'язані безпосередньо з проблемою гуманізму. Зокрема, йдеться про відносну незалежність пізнавального образу щодо об'єкта і відповідно активність пізнання, про співвідношення між істинною і хибною, відносність практики як критерію істини, про іраціональне в пізнанні та вибір наукових теорій.

Не можна, вважаємо, погодитись з тим, як автор розуміє діалектику істинності і хибності твердження «атом не подільний». На його думку, воно «істинне і до того ж істинне об'єктивно (відповідає дійсному стану речей) і абсолютно (не може бути спростоване дальшим розвитком науки). І водночас воно — забудження» (стор 59). Але чи можна діалектику зводити до такої грубої формально-логічної суперечності, яку не усуває і визначення тих меж, у яких твердження «атом неподільний», є істинним. Автор немов не помічає допущеного ним софізму — одна справа твердити, що атом не подільний принципово, ніколи і ніякими засобами не буде подільний, а інша справа вважати, що його можна поділити, але для цього поки що не

² Див. F. Cizek. Problem kritéria Vjberu vědeckých hypotéz a teorií. «Filosofický časopis», № 5—6, 1969, s. 608—623), а також: M. Goławska. Człowiek jako wartość. «Studia filozoficzne», № 6, 1969, s. 119—133.

існує потрібних засобів. Перша думка є хибною, тимчасом як друга містить позитивну ідею. З першої випливає марність намагання поділити атом, а з другої — проілюструвати звичайно, походження будь-якої помилки можна пояснити і навіть висунути інше істинне твердження, близьке за змістом до хибного, наприклад «атом не подільний хімічними засобами», але від того твердження «атом не подільний ніякими засобами» не стане істинним. Маніпулювати ж двозначністю фрази «атом не подільний» — це не діалектика, а софістика.

На наш погляд, вживання терміна «логічна модель» не зумовлене ніякою логічною потребою. Йдеться про звичайний випадок пояснення або передбачення певного факту на основі існуючої теорії. Це питання розглядалося багатьма радянськими і зарубіжними логіками. До того ж фраза «логічна модель, що несуперечливо «прив'язує» до існуючої теорії суперечливі факти» (стор. 75) викликає непорозуміння. Якщо установлено, що факт суперечить даній теорії, то як же можна цей факт несуперечливо «прив'язувати» до неї засобами логіки?

Що на поверхню І. В. Бичко підходить і до проблеми так званих екзистенціальних тверджень (тверджень про існування). Він не розрізняє неоднакових видів існування фізичного, логічного, існування об'єктів логічної та міфологічної фікції тощо. Це сталося внаслідок того, що загальновідому думку «існувати — отже бути елементом системи» автор проголошує позитивістською і відкидає її. Але ж цілком

зрозуміло, що, навіть твердячи про існування якогось матеріального об'єкта, ми виходимо з можливості його відображення (прямого чи опосередкованого) органами чуттів, тобто з визнання певного співвідношення, певної системи, елементом якої є цей об'єкт. Поза межами цього співвідношення, як визнає в іншому місці сам автор, наводячи відому цитату Ф. Енгельса, питання про існування залишається відкритим. Пошуки показників існування тих чи інших об'єктів (матеріальних, об'єктів свідомості, літературної фікції і т. п.) не треба плутати з філософським питанням про існування матерії. Автор же не розрізняє цього.

Відзначені неточності, звичайно, в дечому знижують рівень цікавої загалом книги І. В. Бичка. Однак вони аж ніяк не применшують значення всього того позитивного, що вона вносить у з'ясування проблеми співвідношення гуманізму і теорії пізнання. Зауважимо також, що досі ця проблема майже не привертала уваги українських авторів. Що ж до моментів полемічного характеру, наявних у рецензованій книзі, то вони є цілком зрозумілими, оскільки в ній порушується ще малодосліджена проблема і дається обгрунтоване, хоч і не зовсім безспірне її розв'язання.

Маємо всі підстави сподіватися, що вихід у світ цієї праці сприятиме дальшій розробці актуальних у період науково-технічної революції питань про співвідношення науки і гуманізму, пізнання і свободи.

О. І. ПОГОРІЛИЙ

Проблеми формального аналізу систем

Метод дослідження реальності, названий системно-структурним аналізом, або підходом, у сучасній науці виник порівняно недавно. Як змістовний метод він зародився в біології у вигляді системного підходу до вивчення біологічних об'єктів, а як формальний — у зв'язку з розвитком логіки та деяких розділів математики, зокрема теорії груп, теорії структур, теорії інформації, математичної теорії подібності тощо, і дістав свій вияв у так званому структурному підході. В середині ХХ ст. відбулося злиття цих двох підходів в єдиний системно-структурний, що було зумовлене розвитком сучасної науки і насамперед виникненням кібернетики.

Незважаючи на відносно нетривале своє існування, системно-структурний підхід став досить ефективним і плідним знаряддям дослідження у більшості скільки-небудь розвинутих галузей науки, особливо біології, фізики, кібернетики, технічних, соціальних наук. Завдяки такому застосуван-

ню він перетворився в загальнонауковий метод дослідження.

Цілком природно, що наслідком цього було виділення певних груп проблем, які, з одного боку, тісно пов'язані між собою, а з другого — істотно відрізняються одна від одної як за характером, так і завданнями. Відповідно до них у сучасній науці виділяють три сфери досліджень, пов'язаних з системно-структурним підходом: 1) філософські (логіко-методологічні), 2) логіко-математичні та 3) прикладні дослідження.

Філософські дослідження мають за мету здійснення логіко-методологічного аналізу найважливіших понять, що становлять основу системно-структурного підходу, виявлення умов ефективності та меж його застосування, з'ясування суті методів системно-структурного підходу та їх співвідношення з іншими науковими методами тощо. Відзначимо, що в науковій літературі вже досить глибоко проаналізовані такі

поняття, як «система», «структура», «зв'язок», «цілісність».

Завданням логіко-математичних досліджень є створення відповідного логіко-математичного апарата, що відіграє роль наукової мови, здатної ефективно описати ті речі і явища реального світу, які мають характер систем та структур. Прикладом цього може бути мова (апарат) загальної теорії систем Берталанфі, математичний апарат кібернетики, мова символічної логіки тощо.

Прикладні дослідження пов'язані з технічною реалізацією ідей системно-структурного підходу і дістають свій вираз у проблематичні так звані системотехніки.

Характерною рисою книги «Проблеми формального аналізу систем»¹, підготовленої колективом викладачів кафедри філософії Одеського університету у співдружності з науковцями інших установ, є якраз те, що вона наочно репрезентує всі три сфери досліджень, пов'язаних з функціонуванням системно-структурних методів. У центрі уваги збірника стоять проблеми, пов'язані з аналізом поняття системи і системи параметрів, з розробкою дедуктивних методів визначення теоретико-системних закономірностей, яке реалізується у формульованні деяких ідей побудови відповідного логіко-математичного апарата. В ньому зроблено спробу дослідити окремі питання здійсненості та ефективності систем, а також спрощення їх структури, дано опис спеціальної машини, призначеної для автоматичного визначення зв'язків між системними параметрами.

У книзі конкретизується запропоноване А. І. Уїюмовим визначення поняття «система» за допомогою філософських категорій «річ», «властивість», «відношення». Суть розв'язання проблеми зводиться до можливості задавати систему через наявність певних властивостей та відношень, що реалізуються на певній множині речей. Причому залежно від того, що приймається як вихідне (властивість P чи відношення R), виникає можливість двоякого визначення поняття системи. Якщо спочатку визначається властивість P , потім відношення R , якому притаманна ця властивість, і є відповідний їм набір елементів m , то можна дати визначення системі як «множини об'єктів, на яких реалізується наперед визначене відношення з зафіксованими властивостями» (стор. 17). Це визначення у символічному записі матиме вигляд формули $[R(m)]P$. Якщо ж зафіксувати спочатку відношення R , потім властивість P , що визначається цим відношенням, і реалізувати їх на відповідному їм наборі елементів m , то матимемо визначення системі як «множини об'єктів, що мають наперед задані властивості з зафіксованими між ними відношеннями» (стор. 17). Воно виражатиметься

формулою $R\{m\}P$. Цей підхід усі автори книги приймають як визначальний і розглядають як відповідну точку кожного дослідження. Перевага такого розуміння системи над уже існуючими полягає в тому, що воно, з одного боку, настільки загальне, що дозволяє охопити досить великий клас існуючих систем, а з другого — так конкретне, що є основою розробки спеціальної процедури для їх вичислювання та аналізу. Проте слід зауважити, що в статтях не визначені конкретні умови застосування виробленого поняття і не вкриті межі його ефективності. Більше того, спостерігається тенденція надавати цьому поняттю системи універсального характеру, що виявляється в намаганні застосувати його скрізь, де йдеться про вивчення системних характеристик об'єктів. Вважалося б, погодитися з цією думкою. Історія розвитку людського пізнання і мислення не виступає поняття такого роду. А у тих випадках, коли якесь поняття штучно підносилось до рангу універсального, воно ставало або надзвичайно суперечливим, або просто втрачало конкретний зміст.

Усі автори книги намагаються вивести з вищезазначеного поняття системи навіть тоді, коли між ним і предметом дослідження не вловлюється відчутного зв'язку. Очевидно, це не може не породити певних напругок у застосуванні названого поняття системи, і складається враження (наприклад, при знайомстві з статтею В. М. Костюка «Поняття системи і принципи індукції»), що автори незалежно від характеру і напрямку дослідження за всяку ціну намагаються користуватися саме цим поняттям. Але з огляду на характер і завдання цього дослідження однаковою мірою можна використати поняття системи, вироблене Берталанфі, і те, яке було запропоноване Кліні, тощо, а також, мабуть, зовсім обійтись без нього, застосувавши поняття множини.

Важливі результати автори книг отримали при дослідженні класифікації систем. Вони систематизували вже існуючі досягнення в цій галузі, виділили нові види систем і дали опис деяким з них, чим, безперечно, зробили певний внесок у розвиток системно-структурних досліджень. Щодо цього цікавими є статті «Системи і системні параметри» (А. І. Уїюмов), «Про один приклад класифікації систем» (Г. Я. Портнов), «Детерміністичні і стохастичні системи» (К. Д. Вабранець, В. М. Костюк) та «Опис і побудова системи «блукуюча точка» (К. Д. Вабранець, В. М. Костюк).

Проте слід відзначити певну штучність окремих класифікацій і невизначеність вихідних принципів. Звичайно, в основу своєї класифікації автори кладуть найважливіші характеристики системи, пов'язані з системотворними властивостями P , відношеннями R і сукупністю об'єктів m та певними співвідношеннями між ними. Це дає можливість поставити розв'язання проблеми на єдину основу, створити найбільш

¹ Проблеми формального аналізу систем. Под ред. А. П. Умова и В. М. Садовского. М., 1968.

повну і струнку класифікацію систем. Але досить велика загальність попередніх записків часом призводить до нечіткого розрізнення деяких видів систем від інших утворень. Так, виділяються елементарноавтономні і неелементарноавтономні системи. Проте підстави для такого розрізнення по суті не дають типології систем, а скоріше визначають відмінність тих об'єктів, які становлять системи, від об'єктів, що мають вигляд звичайних множин. І справді-бо, виділені тут так звані «елементарноавтономні системи» подібні більше до множин, ніж до систем. Це пояснюється тим, що наявність спільної властивості для всіх елементів певної сукупності ще не перетворює останню в систему (що, власне, є одним з основних положень концепції авторів), а може визначити цю сукупність лише як множину. Той факт, що властивість, призначена кожному елементові, також належить і самій множині, свідчить лише про те, що ми маємо справу з множиною особливого роду. Наприклад, загін тракторщиків, здатний очищати акваторії від мін, не є ще системою, хоч члени його об'єднані однією властивістю, так само, як, скажімо, сукупність білих куль не можна назвати системою тільки тому, що кожній з них (куль) властиво бути білою. І це не зміниться навіть, якщо сукупність таких кульок сама буде білою. Адже певна сукупність речей перетворюється в систему лише тоді, коли задана властивість, що об'єднує ці речі, визначає також і відношення між ними, причому так, що кожний елемент системи має функціонувати не сам по собі, а як належний до цілого. Тому загін тракторщиків стане системою тільки в тому разі, коли буде задане місце кожного з них щодо інших тракторщиків і щодо цілого таким чином, що він забезпечуватиме своїми діями функціонування цього цілого. Але це означає, що елемент як такий не може мати властивостей тої системи, складовою частиною якої він є. Ось чому на відміну від множини, яка може складатися лише з одного елемента чи навіть нуля елементів, система має завжди щонайменше два елементи плюс відношення між ними. Тому й виникає сумнів у доцільності, виділення елементарноавтономних систем. Причому сумнів не в тому, чи існують такі сукупності, характеристика яких може належати до їх складових частин, а в тому, чи є ця характеристика системоутворюючою. Такі сумніви виникають і щодо доцільності інших класифікацій.

При здійсненні класифікації автори чітко не визначають її цілей та не обгрунто-

вують потреб у запровадженні в науку того чи іншого класу систем. У результаті класифікаційна процедура іноді набуває де-що штучного вигляду. Не зрозуміло, наприклад, які теоретичні або практичні проблеми дозволять розв'язати чи принаймні порушити поділ систем на такі класи, як первинні й вторинні, сильні й слабкі, завершені й незавершені тощо. До того ж у книзі не висувається ніяких обмежень щодо введення таких систем. Тому ніщо не заважає, виходячи з відповідного характеру P , R і m , у запропоновану авторами класифікаційну структуру ввести, скажімо, системи важкі і легкі, здорові і хворі, землі і неземні, любимі і нелюбимі і т. д. Певна штучність побудови виявляється і в тім, що важко помітити різницю між окремими класами систем (наприклад, між всенадійними і несенадійними, з одного боку, та мінімальними і мінімімальними системами, з другого).

Зазначимо, що автори книги зробили серйозний крок до створення формально-логічного апарата для відповідного аналізу системних об'єктів. Так, А. І. Уїомов у статті «Про один варіант логико-математичного апарата системного дослідження» прагне побудувати тернарну алгебру з метою виразити формальною мовою основні зв'язки між речами, властивостями та відношеннями. В. М. Костюк пропонує метод формального опису системи за допомогою подання її станів у вигляді певного ряду. У статтях «Автоматичне врахування кореляцій між системними параметрами» (В. І. Богданович, Б. В. Плесьський, А. І. Уїомов) і «Балотування та реалізація ознак систем» (В. І. Богданович) викладається один із способів переходу від чисел, що становлять баланс, до логічних відношень, які описують систему і, навпаки. Однак результати цих та інших розробок мають спеціальний, часом прикладний характер, а тому їх аналіз та оцінка виходить за межі та компетенцію філософського розгляду. Звичайно, можна не погоджуватись і дискутувати з авторами щодо багатьох порушуваних ними питань, але загалом книга «Проблеми формального аналізу систем» є вдячним здобутком нашої філософської літератури, оскільки зачіпає важливі філософські і спеціальні проблеми, пов'язані з системними дослідженнями. Кожний, хто ознайомиться з нею, знайде для себе чимало нового, неодмінно зверне пильну увагу на ще не розв'язані питання, збудить свою думку до дальших пошуків.

П. Ф. Ю.ЛОІІ

Із досліджень історії економічної думки

За останнє десятиліття помітно поживилося дослідження історії економічної, філософської та суспільно-політичної думки

на Україні. Оpubліковано збірники, статті, монографії. І це закономірно. Адаже з'ясування і розкриття історії розвитку еконо-

ивно-політич-
 щий, їм суто іс-
 має сприяти також і
 розумінню суспільних проце-
 сності.

Серед досліджень останніх років привертає увагу монографія С. М. Злупко, присвячена історії української економічної та суспільно-політичної думки в Галичині другої половини XIX ст.¹

Монографія цінна тим, що в ній дається ґрунтовний виклад розвитку економічної думки Галичини цієї доби. Автор використав багату наукову літературу, erschodжерела, зокрема архівні матеріали. Це дало можливість добре аргументувати авторські положення, творчо аналізувати складні наукові проблеми.

У праці показано специфіку формування та розвитку прогресивної економічної думки в Галичині, сплетіння в ній різноманітних, іноді суперечливих ідей, боротьбу прогресивних течій проти ретроградних, апологетичних напрямів. Враховуючи історичну своєрідність соціально-економічних відносин Галичини другої половини XIX ст., автор обґрунтовано виділяє ряд напрямів економічної думки: поміщицько-клерикальний, буржуазно-консервативний, буржуазно-ліберальний, революційно-демократичний, пролетарсько-соціалістичний.

Значне місце відведено висвітленню прогресивних економічних учень, які об'єктивно сприяли викриттю експлуататорської суті капіталістичних виробничих відносин і утвердженню соціалістичної ідеології.

У монографії детально проаналізовано вплив ідей марксизму на формування прогресивних економічних поглядів. «Заслуга марксизму в Галичині, — пише автор, — полягає в тому, що він став ідейним джерелом для формування прогресивних поглядів революційної демократії, що, проникаючи в робітниче середовище, він ідейно підготував ґрунт для створення спершу соціал-демократичних гуртків, а згодом і соціал-демократичної партії, що було позитивним явищем для дальшого розвитку робітничого руху і виникнення течій економічної думки революційного пролетаріату» (стор. 50).

Критикуючи і викриваючи реакційні й апологетичні напрями та концепції в економічній думці, автор показує їх призначення — захист класових інтересів шляхетсько-магнатських верств, великих землевласників-дідичів, а також буржуазії міста села.

Авторський аналіз складних наукових проблем проведений на високому професійному рівні, зі знанням справи і вільним уживанням матеріалом. Проте це не оз-

начає, що авторові вдалось уникнути недоліків. Насамперед, кілька слів з приводу композиції книги. Назви розділів у праці носять проблемний характер, а виклад матеріалу дається не за проблемами, а переважно як характеристика економічних поглядів окремих діячів, тобто за «економічними портретами». Тим часом саме проблемний виклад дав би можливість чіткіше виділити певні економічні концепції, напрями і течії, надав би праці більш зібраного, синтетично-узагальнюючого характеру.

У монографії немає достатньої ясності в трактуванні співвідношення окремих напрямів економічної думки в Галичині, особливо між внеском у розвиток економічної думки революційних демократів та соціал-демократів.

З цим тісно пов'язане питання про ставлення революційних демократів і соціал-демократів Галичини до марксизму взагалі до економічного вчення Маркса зокрема. Кіщо, за словами автора, «ставленням до марксизму починають перевірятися класові позиції та суспільна роль основних течій економічної думки» і якщо «поширення марксизму сприяє прискоренню формування пролетарської економічної ідеології в Галичині» (стор. 40), то в такому разі логічно було з'ясувати питання про ставлення революційної демократії і соціал-демократії до марксизму, а також і питання про роль тієї пролетарської економічної думки, за прискорено формувалася в Галичині під впливом марксизму. Виникає питання: чи ж глибше і ґрунтовніше сприймав марксистські економічні ідеї — революційна демократія чи соціал-демократія? Автор стверджує, що «корінні економічні проблеми, які чекали негайного розв'язання, найповніш відбиті в революційно-демократичній думці...», що «пролетарська економічна ідеологія, незважаючи на створення соціал-демократичної партії в Галичині, не знайшла тут самостійного становища і до першої світової війни не змогла відокремитись від демократичної течії економічної думки» (стор. 39). Суперечливість висновків автора відбивають його твердження про те, що хоч «кристалізувався «пролетарсько-соціалістичний» напрям економічної думки (стор. 34) хоч виникла «течія економічної думки революційного пролетаріату», все-таки «ідейно-теоретична боротьба в Галичині не привела до виникнення марксистської течії економічної думки в XIX ст.» (стор. 50).

Ці неясності і суперечливість поглиблюються відсутністю конкретного визначення соціальних, класових осей революційної демократії, яка, за словами автора, виходила «з класових інтересів «вдалящих мас» (стор. 38). Таке загальне твердження, яке може бути віднесене до будь-якої епохи (бо завжди були і будуть трудящі маси), справи не з'ясує, оскільки і розкрито конкретно-історичного змісту поняття «трудящі маси», не названо ті соціальні верст-

¹ З лупко. Економічна думка на Україні історії економічної думки на українських землях у другій половині XIX ст. Вид-во Львівського ун-ту,

«ЗНС» має

вільно застосувати до інших другої половини XIX ст. «кріпосне право», «кріпаччі відносини», «поміщик-кріпосник», «кріпосницькі методи» тощо. Адже відомо, що в Галичині кріпосне право було скасовано у 1782 р., а у 1848 р. скасували не кріпосне право, а панщину. Тому доцільніше було застосовувати такі поняття, як «панщина», «феодалні», «напівпанщинизнянці» або «напівфеодалні» відносини, а також відповідно — «шляхтич», «дідич», «поміщик», «магнат» тощо, бо вони відповідають об'єктивним умовам тогочасної Галичини.

Автор трохи переборщив у критиці помилок І. Франка. На його думку, Франко помилково вважав, що К. Маркс базувався «на теорії еволюційній», і виправив цю «помилку» лише згодом, коли «виступив проти спроб В. Будзиновського представити метод К. Маркса у вигляді буржуазного еволюціонізму» (стор. 152). Але у першому випадку Франко протиставляє «теорію еволюційну» К. Маркса метафізичному тлумаченню дійсності: як Дарвін відкинув метафізичні погляди в біології і утвердив ідею розвитку (еволюції), так К. Маркс відкинув метафізику в тлумаченні об'єктивної дійсності, зокрема історії суспільства.

поклавши в основу ідею розвитку, еволюції. Отож, тут ніякої помилки немає. Що ж до другого випадку, то Франко також правильно відкидає спробу нав'язати К. Марксові буржуазний еволюціонізм. Адже відомо, що «теорія еволюційна» і буржуазний еволюціонізм — різні речі.

Іноді надто критична характеристика автором прогресивних діячів минулого применшує їхню роль у розвитку економічної думки. Відчувається невинувата стриманість у висновках, в оцінках і характеристиках окремих прогресивних діячів, намагання обтяжувати їх «помилками», «недоліками» і т. п. Це загалом негативно позначається на науковому дослідженні. Монографія значно виграє, якби дослідник при вивченні економічної думки Галичини враховував історичну перспективу розвитку по висхідній лінії.

Ми так детально спинилися на окремих «недоліках» рецензованої монографії, прагнучи звернути авторську увагу на ряд питань, на яких варто зосередитись у подальшій роботі над основною проблемою. В цілому ж книга С. М. Злупка значною мірою започатковує прогалини у вивченні основних течій економічної думки в Галичині другої половини XIX ст. Це серйозна і корисна праця.

Л. І. ПАШУК

Книжкова полиця

Ленин как философ. Под ред. М. М. Розенталя. М., Изд-во политической литературы, 1969. 447 с. Цена 1 руб. 03 коп.

Книгу написали працівники кафедри філософії АСН при ЦК КПРС спільно з співробітниками інших наукових та учбових закладів. Автори ставили собі за мету дослідити філософську спадщину В. І. Леніна, показати його внесок у розвиток і збагачення діалектичного та історичного матеріалізму. У розділі «Основні етапи розвитку В. І. Леніним марксистської філософії» міститься аналіз боротьби В. І. Леніна проти народництва і струвізму за марксистську філософію, критики ним махізму, «богошукання» і «богобудівництва», підкреслено значення таких ленінських праць, як «Матеріалізм і емпіріокритицизм» та «Філософські зошити», показано також розвиток В. І. Леніним діалектики у період підготовки і проведення Великої Жовтневої алістичної революції.

У розділі «В. І. Ленін і діалектичний матеріалізм» автори спиняються на розробці діалектико-матеріалістичного вчення про рух, підкреслюють нерозв'язаний зв'язок проблеми активності суб'єктивної діяльності з ленінською теорією відомості, значення зробленого Леніним внеску в розкриття сутності і шляхів розвитку науко-

вих теорій для дальшого розвитку науки. Аналізують з погляду Леніна на суперечності соціалізму та їх специфіку.

Розділ «В. І. Ленін і історичний матеріалізм» присвячений ролі Леніна у розвитку марксистської соціології, у розробці вчення про суспільно-економічні формації. Автори показують значення, якого надавав Ленін соціально-психологічному факторові у класовій боротьбі, а також діалектиці національного інтернаціонального.

Ленінська методологія дослідження філософської спадщини російської революційної демократії XIX ст. стоїть у центрі уваги авторів розділу «В. І. Ленін як історик філософії».

Ленинская теория отражает и современность. Ред. коллегия: Томир Павлов (гл. ред.), А. П. Шептулин, И. Д. Андреев и др. София, «Наука и искусство», 1969, 725 с. Цена 4 руб. 55 ко

Коллективна праця провідних російських і болгарських філософів присвячена 100-річчю від дня народження В. І. Леніна. У ній досліджується ленінська теорія відображення у світлі досягнень сучасної науки та суспільної практики. Використовують великий природничонауковий і суспільствознав-

ви, які воно охоплює.— трудове селянство і робітничий клас Галичини другої половини XIX ст. Тільки такий конкретний підхід дав би можливість ґрунтовніше висвітлити питання про історичну спрямованість еволюції революційно-демократичної ідеології, яка в другій половині XIX ст. розвивалася під впливом ідей марксизму, що особливо яскраво виявилось в галузі економічної думки, а це, в свою чергу, стало б вихідною позицією для з'ясування питання про співвідношення революційно-демократичної і соціал-демократичної економічної думки в Галичині в досліджуваній період.

Логічні суперечності містяться й у загальній постановці питання про економічні ідеї революційної демократії в Галичині. Назвавши четвертий розділ книги «Виникнення і становлення економічних ідей революційної демократії», автор розглядає в ньому економічні погляди В. Навроцького, О. Терлецького, М. Павлика, С. Даниловича.

З одного боку, якщо йдеться лише про виникнення і становлення економічних ідей революційної демократії, то, звичайно, цілком доречним буде розгляд економічних поглядів демократів В. Навроцького і С. Даниловича як попередників революційного демократизму. Але тоді логічно невірним є розгляд у тому ж розділі економічних поглядів революційних демократів М. Павлика і О. Терлецького. З другого боку, якщо в цьому розділі йдеться про революційний демократизм, тоді не слід включати сюди В. Навроцького і С. Даниловича, тим більше, що сам автор підкреслює: «Було б грубою помилкою вважати В. Навроцького революціонером-демократом...» (стор. 109).

З названого розділу напрошується висновок, що М. Павлик і О. Терлецький не революційні демократи, а демократи, адже їхні економічні погляди аналізуються лише в плані виникнення й становлення економічних ідей революційної демократії, і в цьому ж контексті говориться про В. Навроцького. Тим більше, що економічні погляди революціонера-демократа І. Франка виділено в окремий (п'ятий) розділ, чим підкреслюється ідеологічна нерівнозначність поглядів І. Франка, з одного боку, і О. Терлецького та М. Павлика, з іншого. Тобто виходить, що І. Франко — революціонер-демократ, а О. Терлецький і М. Павлик за своїми поглядами перебувають у кращому разі лише на підступах до революційного демократизму.

Цієї суперечливості у питанні про революційний демократизм не можуть зняти чи пом'якшити слова автора про те, що «галицька революційна демократія не була однорідною», що «слід розрізняти революційний демократизм у світлогляді О. Терлецького, М. Павлика та І. Франка». Це незалежно від форми їх економічна концепція мала революційно-демократичну сутність і спрямування» (стор. 37—38). В ре-

зультаті важко зрозуміти, яку по-тлумаченні поглядів тих чи тих революційних демократів займає сам автор.

Які б не були відтинки і відмінно поглядах О. Терлецького, М. Павлика і І. Франка, найважливішим є те визначення і основоположне, що їх об'єднує в єдиний революційно-демократичний табір. Тільки на такій основі можна послідовно показати формування і розвиток революційно-демократичної економічної думки в Галичині, представленої О. Терлецьким, М. Павликом та І. Франком.

Викликає певний сумнів і тлумачення автором соціалістичних поглядів революціонерів-демократів, яке, на нашу думку, є дещо прямишим. Автор розрізняє лише науковий і утопічний соціалізм. Але соціалістичні погляди революціонерів-демократів О. Терлецького, М. Павлика, І. Франка не можна беззастережно віднести під загальну рубрику утопічного соціалізму. Справи не міняють і твердження про «дрібнобуржуазні елементи», «еклектичні погляди», «утопічні нашіарування» і т. п. Соціологічні, як і всі інші, погляди революціонерів-демократів треба розглядати не в плані їх констатації, а досліджуючи їх розвиток, який неухильно шов у напрямі до наукового соціалізму, марксизму. Саме в цьому сила і суть українського революційного демократизму другої половини XIX — початку XX ст.

Говорячи про ідейні джерела і генезис різних напрямів економічної думки в Галичині, зокрема революційно-демократичного, автор чомусь зовсім обійшов істотне значення праць відомого українського революціонера-демократа С. А. Подольського для розвитку як економічної думки, так і взагалі революційно-демократичної ідеології в Галичині. І вже ніяк не можна погодитися з авторським твердженням, що І. Франко «вперше в українській економічній думці» дав «усебічну критику капіталізму» (стор. 180). Не применшуючи заслуг І. Франка в цьому питанні, слід наголосити, що першим, хто з революційних позицій в українській економічній думці дав критику капіталізму, був С. Подольський. До речі, його працею «Ремесла і фабрики на Україні» захоплювався І. Франко.

Слушно підкреслюючи, що «категорії — це опорні пункти всякої науки» (стор. 183), автор не завжди строго оперує ними. В окремих випадках для оцінки поглядів О. Терлецького, М. Павлика і І. Франка він як рівнозначні вживає «революціонер-демократ», «демократ», «економіст-демократ», «учений-демократ», «письменник-демократ» і т. п. Неточно вживано і категорію «економічний базис». Автор стверджує, що концентрація землі в руках меншості його населення і перетворення більшості його в пролетаріат в умовах Галичини створювали «економічний базис для буржуазного способу виробництва в землі» (стор. 18). На нашу думку мова, скажімо, про

сліджують у своїх статтях В. В. Колобков, А. К. Філіпських, А. Л. Мамчур.

Проблеми виховання комуністичного ставлення до праці, ліквідації відмінностей між фізичною і розумовою працею порушують І. С. Радченко, Л. М. Романовська, Н. Г. Речмедіна, М. Оріпов. В інших статтях розглянуто проблеми поєднання суспільних і особистих інтересів у соціалістичному суспільстві (М. А. Масловський), суть творчої діяльності у сфері художньої культури (О. Є. Маноха) тощо.

Л. Д. Черненко, В. В. Косолапов. *Елементи організації та управління научним исследованием.* (Под общ. ред. А. Н. Щербаня). К., УкрНИИНТИ, 1969, 326 с. Цена 2 руб. 20 коп.

Оскільки в сучасних умовах дедалі зростає роль управління науковими дослідженнями, автори докладно з'ясовують принципи керівництва науково-дослідним колективом. Вони визначають головні риси управління наукою як складною системою та аналізують оптимальні умови, за яких забезпечується ефективне функціонування наукового колективу. Значну увагу приділено аналізу економічної ефективності наукових досліджень та використанню його результатів у плануванні; підкреслено, що «проблема інформації — це питання, від розв'язання якого залежать темпи науково-технічного прогресу, успішний розвиток економіки країни» (стор. 208). Автори визначають основні завдання інформатики, місце та роль її в науковому дослідженні. Підкреслюючи, що розробка ефективних методів передбачення майбутнього є однією з найважливіших проблем сучасності, автори викладають основні методи науково-технічного прогнозування. У книзі використано значний статистичний і документальний матеріал. До кожного розділу подається бібліографія.

Социальные проблемы труда и производства. Советско-польское сравнительное исследование. Под ред. Г. В. Осипова и Я. Щепаньского. М., «Мысль», Варшава, «Książka i wiedza», 1969. 512 с. Цена 3 р. 28 коп.

Ця книга — результат спільного дослідження радянськими і польськими вченими соціальних проблем праці та виробництва. Підкреслюючи величезне значення порівняльних досліджень, автори наголошують, що для їх організації спільними мають бути не лише предмет дослідження, а й методика збору інформації та обробки матеріалів. Як на важливу теоретичну і практичну проблему, автори звертають увагу на потребу серйозної роботи у справі професійної орієнтації молоді. Відзначається необхідність «втіснення» — шляхом механізації і автоматизації — непопулярних про-

фесій. Соціальні дослідження показали також, що багата за змістом творча праця, яка вимагає значних теоретичних знань, будить професійне зацікавлення, створює передумови до задоволення працею. Важливим стимулом професійної активності молоді є освіта, відповідна виконуваний роботі.

Вивчення організації управління на промисловому підприємстві та кадрових проблем показало особливості дослідження цих проблем у Польщі та СРСР. У Польщі інженерно-технічні працівники вивчаються як особлива соціальна група не лише у професійному плані, а й у плані міжособових стосунків на виробництві. Увагу радянських дослідників було зосереджено на аналізі впливу інженерно-технічних працівників на виробництво.

У книзі аналізуються соціальні проблеми плінності кадрів, стан освіти і культури робітників промислових підприємств, питання використання вільного часу, а також місце і роль жінки на промисловому підприємстві та у сім'ї. Автори спираються також на практичні висновки, що їх дозволяють зробити спільні дослідження

K. Berka, K.—H. Kannegiesser, R. Kramer u. a. *Die Klassifikation der Wissenschaften als philosophisches Problem.* Hrsg. R. Rochhausen. Berlin, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1968. 157 S.

К. Берка, К.—Г. Каннегісер, Р. Крамер та інші. *Класифікація наук як філософська проблема.*

Автори вважають, що надзвичайно швидкий розвиток науки на сучасному етапі науково-технічної революції зумовлює зміну структури науки як цілого, що надає великого значення класифікації наук. Саме комплексний характер науки робить класифікацію окремих її галузей проблемою, що її в усій глибині може вирішити лише марксистсько-ленінська філософія. У книзі розглядається поняття класифікації, розв'язання проблеми класифікації у домарксистської філософії і на сучасному етапі, а також взаємозв'язок природничих і суспільних наук.

Аналізуючи логічні та методологічні проблеми класифікації наук, автори характеризують синтетичну та аналітичну класифікацію, предметну класифікацію, сплиняються на місці філософії у системі наук, на класифікації наук за об'єктом пізнання, а також на принципах класифікації — від абстрактного до конкретного, за ступенем узагальнення та за методами. Пріоритетну увагу класифікації суспільних наук, її особливостям, методам і функції. Подаються таблиці класифікації наук, складені Гегелем, Спенсером та іншими.

Moderne amerikanische Soziologie. Neuere Beiträge zur soziologischen Theorie. Herausgegeben und eingeleitet von H. Hartmann Stuttgart, Enke, 1967. 418 S

Сучасна американська соціологія. Нове в соціологічній теорії. Упорядкування і вступна стаття Г. Гартмана.

Книга знайомить читача з станом сучасної американської соціології, з представниками різних напрямів та шкіл соціологічної думки США. Тематика статей стосується переважно соціологічної теорії. Усі статті згруповано за розділами: методичні проблеми, соціальні вчинки, статус і роль, соціальна система, соціальні зміни. Розглянуто методичні проблеми емпіричного соціального дослідження, функціональний аналіз, деякі риси «теорії соціальної дії», теорію соціальної інтеграції, проблему рівноваги в малих групах, деякі принципи дослідження соціального розшарування, теорію соціальної мобільності, майбутнє соціології як науки та інші проблеми. Книга містить також бібліографічні нотатки про авторів. До окремих статей подано додаткові посилання на дискусії та публікації

L. Geldsetzer. Die Philosophie der Philosophiegeschichte im 19. Jahrhundert. Meisenheim am Glan, Hain, 1968. 240 S
Л. Гельдзетцер. Філософія історії філософії в XIX столітті.

Книгу присвячено проблемі відношення філософії до її власної історії. Автор обмежує дослідження XIX століттям, вважаючи, що саме цей період має величезне значення для сучасності. У першій частині книги подано розвиток теорії історії філософії. В другій автор намагається дослідити цю проблему в різних аспектах, розглядаючи зв'язок філософії з її історією, аналізує саме поняття історії філософії, її структуру. Він спиняється також на тематичній історії філософії, з'ясовує проблему суб'єкта філософського розвитку, об'єкта історії філософії, приділяє увагу проблемам періодизації. Значне місце посідає методика написання історії філософії, зокрема, герменевтичні передумови і мета її написання, проблема істинності і хибності в історії філософії. У книзі вміщено літературу до теми, предметний та іменний покажчики

Наші автори

- ГОНЧАРЕНКО** — кандидат філософських наук, д-ент кафедри філософії гуманітарних факультетів Київського державного університету
Михайло Полікарпович
- СОХАНЬ** — доктор філософських наук, професор, завідувач відділом філософських проблем психології Інституту філософії АН УРСР
Лідія Васиївна
- ВАСИЛЕНКО** — кандидат філософських наук старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
Володимир Олександрович
- БРАТКО** — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник науково-дослідного Інституту психології УРСР
Олексій Андрійович
- ГЕРГЕЙ** Томаш — кандидат технічних наук науковий співробітник Центрального Інституту фізичних досліджень АН Угорщини (Будапешт)
- ЛОСЄВ** — доктор філологічних наук, професор кафедри класичної філології Московського державного педагогічного інституту ім. В. І. Леніна
Олексій Федорович
- ЛІСОВИЙ** — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
Василь Семенович
- БАРАБОЙ** — кандидат медичних наук, науковий співробітник Інституту онкології МОЗ УРСР
Вілен Абрамович
- ГАЙДА** — кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри теоретичної фізики Львівського державного університету
Роман Пантелеймонович
- ЗАХАРЧЕНКО** — кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії природничих факультетів Київського державного університету
Марко Васильович
- ГОРСЬКИЙ** — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР.
Вілен Сергійович

Редакційна колегія:

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), **А. А. АВЕТИСЯН**, **Ю. Ф. БУХАЛОВ**, **В. І. ВОЙТКО**, **П. С. ДИШЛЕВИЙ**, **Ю. ЄВДОКИМЕНКО** (заступник головного редактора), **Ф. М. КАНАК** (заступник головного редактора), **В. О. КУДІН**, **Д. Х. ОСТРЯНИН**, **М. В. ПОПОВИ**, **В. К. ТАНЧЕР**, **В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО**
Відповідальний секретар **В. А. АЗАРУХ**

Адреса редакції: Київ, вул. Кірова, Інститут філософії АН УРСР. Телефон 29-65-54.

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ, № 3, 1970 г.
(на українському мові)

Художній редактор *А. Д. Греля*. Технічний редактор *Р. А. Коротик*. Коректор *Т. М. Медведєва*

Бф 08290. Здано до складання 24.11 1970 р. Підписано до друку 19.V. 1970 р. Формат паперу 70. x 108³/₁₆. Друк. фіз. аркушів 8,5. Ушко-друк. аркушів 11,9. Обліково-видавн. аркушів 13,5. Тираж 2917. Замовлення 5372.

Київська книжкова друкарня №3, Золотоворітська, 11.
Видавництво «Наукова думка», Репіна, 3.